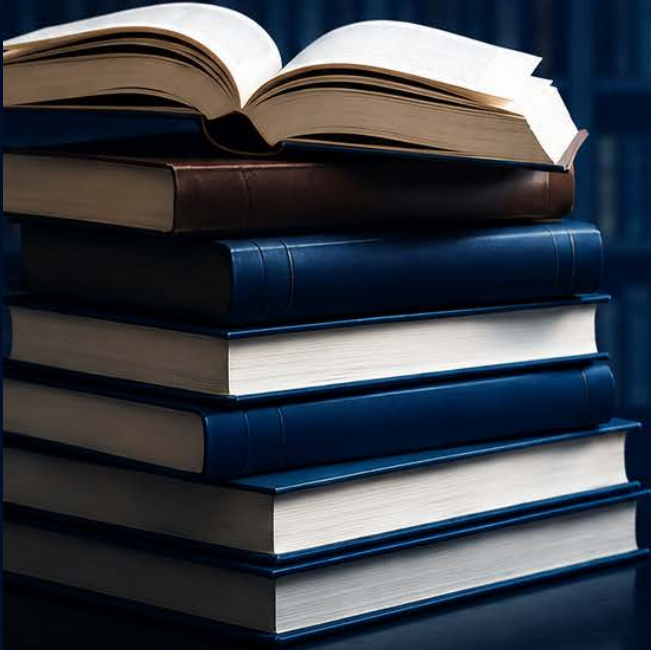

SOSYAL BİLİMLER ALANINDA
GÜNCEL KONULAR VE
AKADEMİK DEĞERLENDİRMELER

Editör: Doç.Dr. Şahin KARABULUT

yaz
yayınları

**Sosyal Bilimler Alanında Güncel Konular ve
Akademik Değerlendirmeler**

Editör

Doç.Dr. Şahin KARABULUT

yaz
yayınları

2026

**Sosyal Bilimler Alanında Güncel Konular
ve Akademik Değerlendirmeler**

Editör: Doç.Dr. Şahin KARABULUT

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-5450-55-5

Ekim 2026 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Kartel Uygulamasında Ücret Tasarımı ve Firma İçi Bilgi.....	1
<i>Alexander RODIVILOV</i>	
II. Meşrutiyet İlanı Sonrası Dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Laiklik Meselesine Yaklaşımı ve Uygulamalar	15
<i>Sami ZARİÇ</i>	
Türkiye’de Evlenme, Doğum ve Boşanma Oranlarının Mekânsal Kümelenmesi ve Zamansal Değişimi	33
<i>Celalettin DURAN</i>	
Artvin İlinin Hemşin Ağzı Ses Özellikleri.....	50
<i>Çağlayan YILMAZ, Ayşe GÜL KIRÇIÇEK</i>	
Neoliberalizmin Krizi ve Post-Keynesyen Düşünce Paradigma Yenilenmesi	68
<i>Hasan İSLATİNCE</i>	
Synthetic Renaissance: Artificial General Intelligence and Creative Agency	101
<i>Eylül ALICI, Kader SÜRMELİ</i>	
Tefsir külliyatında İsrailiyat İzleri Bağlamında Aynü'l-Kitr Madeninin Hz. Süleyman için Eritilip Akıtılması	125
<i>Musap SANSARKAN</i>	
Evlatlığın Çifte Mirasçılığı: TMK.m. 500 ve İsviçre-Alman Hukuku Karşısında Bir Değerlendirme	140
<i>Senem ÖNDER ÖZBAKIR</i>	

Valid Reason Termination Under Turkish Labour Law	160
--	------------

Mehmet Emin BEKİK, Fazlı Enes DÖNMEZ

Dijital Stratejilere Karşı Gündelik Taktikler: Platformlaşmış Medya Ortamlarında Mahremiyet, Görünmezlik ve Sessiz Direniş	181
---	------------

Gülten ÖZDEMİR ULUTAŞ, Muharrem ÇETİN

Heroic Awards and Identity Formation in <i>Dune</i>	214
--	------------

Volkan KEKLİK, Hüseyin Kürşat DURMAZ

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

KARTEL UYGULAMASINDA ÜCRET TASARIMI VE FİRMA İÇİ BİLGİ

Alexander RODİVİLOV¹

1. GİRİŞ

Karteller üzerine iktisat literatürü çoğu zaman firmaları tek bir karar verici gibi ele alır. Bu yaklaşım, anlaşmaya uyma ve anlaşmadan sapma teşviklerini temiz biçimde göstermesi bakımından yararlıdır. Ancak gerçek firmalarda fiyatlama, indirim, müşteri ilişkileri, satış hedefleri ve iç raporlama genellikle çalışanlar ve yöneticiler aracılığıyla yürütülür. Bu nedenle kartelin sürdürülebilirliği yalnızca rakip firmalar arasındaki tekrar oyununa bağlı değildir; aynı zamanda firmanın kendi içinde hangi bilgiyi ürettiğine, hangi performans ölçütünü kullandığına ve çalışanlarını nasıl ödüllendirdiğine de bağlıdır.

Bu çalışma, kartel uygulamasında çalışan ücretleri ve firma içi bilgi tasarımının rolünü inceleyen kısa bir literatür değerlendirmesi ve araştırma gündemi sunmaktadır. Temel soru şudur: Bir firma kartel davranışını uygulamak istediğinde, çalışan performansını ölçme biçimini ve ücret sözleşmesini nasıl değiştirmek zorunda kalır? Bu soru, stratejik delegasyon, yönetici teşvikleri, iç kontrol, uyum programları, leniency mekanizmaları ve bilgi tasarımı literatürlerinin kesişiminde yer alır.

Mevcut literatür bu geniş alanın birçok parçasını ayrı ayrı geliştirmiştir. Stratejik delegasyon çalışmaları yöneticilere verilen teşviklerin ürün piyasası davranışını değiştirdiğini gösterir (Fershtman ve Judd, 1987; Fershtman, Judd ve Kalai,

¹ Dr., Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Programı, ORCID: 0000-0003-0456-0315.

1991). Tekrarlanan oyun literatürü, yöneticilerin zaman ufku, hisse bağlantılı ücretleri ve doğrusal olmayan primleri üzerinden kartel istikrarını inceler (Spagnolo, 2000, 2005). Aubert (2009), gizli çaba ve gizli piyasa davranışının birlikte bulunduğu bir modelde kartel uygulamasının içsel ajans maliyetini ortaya koyar. Krakel ve Schottner (2026), performans ücreti ile iç kontrolün birlikte tasarlandığı bir çalışan suiistimali modelini geliştirir. Sugaya ve Wolitzky (2026) ise yatay işbirliğini sürdürebilmek için bilgi açıklamasının nasıl seçilebileceğini analiz eder.

Bu katkılar dikkate alındığında, yalnızca “ücretler karteli etkiler” veya “firmalar bilgi toplar” demek yeni bir katkı iddiası için yeterli değildir. Daha dar fakat daha verimli araştırma sorusu, yatay kartel disiplininin çalışan performans bilgisinin içeriğini ve ücret sözleşmesinin yapısını nasıl değiştirdiğidir. Başka bir ifadeyle, kartel kısıtı firmanın hangi sinyalleri ayırmak istediğini, hangi sonuçları tek bir performans kategorisinde topladığını ve hangi davranışları ücret yoluyla ödüllendirip cezalandırdığını belirleyebilir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Üç Farklı Teşvik Problemi

Kartel uygulamasında üç farklı teşvik problemi birbirinden ayrılmalıdır. Birincisi firma içi uygulama problemidir. Çalışan veya yönetici, işverenin istediği çabayı gösterecek ve istenen ticari politikaya uyacak mıdır? Bu problemde araçlar ücret, prim, terfi, işten çıkarma, hedef koyma, onay mekanizmaları ve iç denetimdir. İkincisi kartelin kendi kendini uygulama problemidir. Rakip firmalar anlaşmaya uyacak mıdır, yoksa fiyat kırma, müşteri çalma veya satışları gizleme yoluyla sapacak mıdır? Bu problemde araçlar gelecekteki karlar, cezalandırma stratejileri, iletişim ve pazar paylaşımıdır. Üçüncüsü ise rekabet otoritesi karşısındaki yaptırım problemidir.

Firmalar yasa dışı anlaşmaya katılacak mıdır, içeriden biri bilgi verecek midir ve hangi kayıtlar delil olarak ortaya çıkacaktır?

Bu üç problem aynı anda var olabilir, fakat aynı şey değildir. Çalışanın kartelden sapması işveren açısından kötü, tüketiciler açısından iyi olabilir. Çalışanın rakiplerle koordinasyon kurması ise işverenin kısa dönem karını artırırken hukuki riski büyütebilir. Bu nedenle “suiistimal”, “uyum” veya “sapma” gibi kavramlar tek başına yeterli değildir; hangi aktörün amacına göre sapma olduğu açıkça belirtilmelidir.

2.2. Endojen Ücret ve Endojen Bilgi

Ücretin endojen olması, firmanın açık bir sözleşme sınıfı içinden ücret planını seçmesi anlamına gelir. Bu seçim katılım, teşvik ve sınırlı sorumluluk kısıtlarına tabidir. Yalnızca sabit bir prim oranının karşılaştırmalı statik olarak değiştirilmesi, tam anlamıyla endojen sözleşme tasarımı değildir. Benzer biçimde, doğrusal prim, eşik prim veya tavanlı prim gibi sınırlı sözleşmeler kendi sınıfı içinde endojen olabilir; fakat bütün ölçülebilir ücret fonksiyonları arasında optimal olduğu ayrıca gösterilmelidir.

Bilginin endojen olması da derecelidir. Denetim sıklığını seçmek, istatistiksel bir deney tasarlamakla aynı değildir. Bir sinyalin kim tarafından gözleneceğini seçmek de sinyal teknolojisini seçmekten farklıdır. Firma bazı bilgileri ücret için kullanabilir, bazılarını rakiplerle paylaşabilir, bazılarını ise hukuki risk yaratacağı için kayıt altına almamayı tercih edebilir. Bu nedenle bir model, firmanın neyi kontrol edebildiğini açıkça tanımlamalıdır.

2.3. Katkı İddiasının Sınırı

Önerilen araştırma çizgisinin güçlü yanı, literatürdeki ayrı mekanizmaları tek bir firma içi karar probleminde birleştirmesidir. Ancak katkı iddiası dikkatli kurulmalıdır. Çünkü yönetici ücretlerinin rekabeti değiştirdiği, kartel istikrarının

yöneticilerin teşviklerinden etkilendiği, firmaların iç kontrol sistemleri kurduğu ve kartellerin bilgi akışını stratejik olarak kullandığı zaten bilinmektedir. Yeni katkı, bu parçaların yalnızca yan yana getirilmesi değil, birbirlerini nasıl değiştirdiğinin gösterilmesi olmalıdır.

Bu nedenle en uygun formülasyon şu şekilde kurulabilir: Firmalar kartel uygulamasını sürdürmek isterken çalışan performans bilgisini ve ücret sözleşmesini birlikte tasarlar. Bilgi, üretken çabayı teşvik etmek için değerlidir; fakat aynı zamanda kartel politikasından sapmayı, firmanın iç disiplinini ve rekabet otoritesi karşısındaki delil riskini değiştirir. Modelin katkısı, rekabet ve kartel rejimleri altında optimal bilgi kategorilerinin ve ücret yapısının nasıl farklılaştığını karakterize etmektir.

3. LİTERATÜRÜN ANA HATLARI

3.1. Stratejik Delegasyon ve Ürün Piyasası Rekabeti

Stratejik delegasyon literatürü, firma sahiplerinin yöneticilere verdiği teşviklerin piyasadaki rekabet davranışını değiştirebileceğini gösterir. Fershtman ve Judd (1987), yöneticinin amaç fonksiyonunu değiştirmenin rakiplerin davranışını etkileyen bir taahhüt aracı olabileceğini ortaya koyar. Bu sonuç, yönetici ücretinin yalnızca firma içi bir insan kaynakları kararı olmadığını, aynı zamanda ürün piyasasında stratejik bir araç olduğunu gösterir.

Fershtman, Judd ve Kalai (1991), sözleşmelerin gözlenebilir olduğu bir ortamda daha güçlü bir uygulama sonucu elde eder. Sözleşmeler rakipler tarafından görüldüğünde, yöneticinin fiyat veya miktar kararında hangi hedefi takip edeceği piyasa dengesinin bir parçası haline gelir. Bu varsayım önemlidir. Eğer sözleşmeler özel bilgi ise, aynı taahhüt gücü otomatik olarak elde edilemez. Dolayısıyla kartel bağlamında ücret sözleşmesinin

rakipler tarafından gözlenip gözlenmediği modelin merkezi unsurlarından biri olmalıdır.

Bu literatürden çıkarılacak ders, ücret sözleşmesinin iki rolü olduğudur. Bir yandan çalışanı veya yöneticiyi firma içinde motive eder; diğer yandan piyasadaki rakiplere karşı bir stratejik taahhüt işlevi görebilir. Kartel uygulamasında bu iki rol çatışabilir. Çalışanı daha fazla satışa teşvik eden bir prim, rekabetçi sapmayı da teşvik edebilir. Buna karşılık daha yumuşak bir prim yapısı kartel disiplini kolaylaştırırken üretken çabayı azaltabilir.

3.2. Yönetici Teşvikleri ve Tekrarlanan Karteller

Spagnolo (2000), hisse bağlantılı ücretlerin tekrarlanan ürün piyasası oyunlarında kartel istikrarını nasıl değiştirebileceğini analiz eder. Eğer yöneticinin bugünkü geliri firmanın gelecekteki kar akışının değerine bağlıysa, kartelden sapmanın gelecekte yaratacağı cezalandırma hemen bugünkü ücret değerine yansiyabilir. Bu durumda yöneticinin kısa dönem sapma kazancı azalır. Sonuç, finansal piyasanın gelecekteki ürün piyasası sonuçlarını nasıl fiyatladığına ve sözleşmenin süresine bağlıdır.

Bu çalışmalar, önerilen araştırma için vazgeçilmez karşılaştırma noktalarıdır. Çünkü ücret sözleşmeleri zaten kartel istikrarına dahil edilmiştir. Yeni çalışma, ancak firma içi performans bilgisinin seçimi ve çalışan çabasının teşviki ücret sözleşmesiyle birlikte ele alındığında ayrışabilir. Başka bir ifadeyle, prim oranını değiştirmek tek başına yeterli değildir; hangi performans ölçütünün prim için kullanılacağı ve bu ölçütün kartel disiplini nasıl etkilediği gösterilmelidir.

3.3. Aubert Modeli ve Çift Ahlaki Tehlike

Aubert (2009), bu alanın en yakın temel modelidir. Modelde her firmada sahipler ve bir yönetici bulunur. Yönetici

hem çaba düzeyini hem de piyasa davranışını gizli olarak seçer. Piyasa davranışı rekabetçi davranış, kartel uyumu veya kartelden sapma biçiminde olabilir. Sahipler kendi karlarını ve rekabet otoritesinin sonucunu gözler; fakat çaba ile piyasa davranışını ayrı ayrı gözleyemez. Bu nedenle yüksek kar hem yüksek çabanın hem de gizli bir ticari sapmanın sonucu olabilir.

Modelin kilit içgörüsü, çaba ile piyasa davranışı arasındaki ikame ilişkisidir. Yönetici, belirli bir kar hedefini daha çok çalışarak veya kartel anlaşmasını ihlal eden bir ticari hareketle tutturabilir. Kartel uyumu isteniyorsa, yönetici fiyat kırıp daha az çaba göstererek aynı performansa yaklaşabilir. Rekabetçi davranış isteniyorsa, yönetici rakiplerle anlaşarak daha az çaba harcayabilir. Bu nedenle yalnızca çaba teşvik kısıtı veya yalnızca kartel uyum kısıtı yazmak yeterli değildir; ortak sapmalar da kontrol edilmelidir.

Önerilen araştırma açısından Aubert modelindeki en açık boşluk, bilgi yapısının sabit olmasıdır. Firma, çaba ile ticari davranışı ayırt eden bir performans deneyini seçmez. Oysa gerçek firmalar satış raporlarının ayrıntısını, indirim onay mekanizmalarını, müşteri bazlı kayıtları ve iç denetim prosedürlerini seçebilir. Bu seçimler ücret sözleşmesinin maliyetini ve kartel disiplinini birlikte etkileyebilir.

3.4. İç Kontrol ve Çalışan Suiistimali

Krakel ve Schottner (2026), performans ücreti ile iç kontrolün birlikte tasarlandığı modern bir model sunar. Temel problem, çalışanın üretken çaba göstermesi ve başarısızlık durumunda manipülasyon yapıp yapmamasıdır. Firma, hem ücret sözleşmesini hem de iç kontrol sisteminin etkinliğini seçer. İç kontrol, yalnızca çalışanın yakalanma olasılığını artırmaz; aynı zamanda hangi sonuçların sözleşmeye konu olabileceğini de değiştirir.

Bu çalışma, önerilen kartel projesi için önemli bir uyarıdır. Endojen ücret ve endojen izleme fikri zaten güçlü biçimde geliştirilmiştir. Yeni katkı, tek firmalı çalışan suiistimali modelinden yatay kartel disiplinine geçildiğinde ortaya çıkmalıdır. Bir sinyal, firmanın üretken çabayı teşvik etmesine yardım ederken aynı zamanda rakiplerin kartel uyumunu izlemesine veya rekabet otoritesinin delil bulmasına yol açıyorsa, tek firmalı problemde olmayan bir devam değeri etkisi ortaya çıkar.

3.5. Bilgi Açıklaması, Gizlilik ve Kartel Disiplini

Bilgi tasarımı literatürü, kartellerin hangi bilgiyi paylaşacağı veya gizleyeceği sorusunu doğrudan ele alır. Sugaya ve Wolitzky (2026), yatay işbirliğini sürdürebilmek için piyasa durumlarına ilişkin bilginin nasıl açıklanabileceğini inceler. Bilginin daha ayrıntılı olması, talep veya maliyet koşullarına uyum sağlamayı kolaylaştırabilir; fakat sapmaları daha cazip veya daha görünür hale de getirebilir.

3.6. Ampirik ve Kurumsal Bulgular

Levenstein ve Suslow (2006), kartel başarısının yalnızca fiyat sapmalarına değil, organizasyon, pazarlık, izleme ve değişen koşullara uyum kapasitesine bağlı olduğunu gösterir. Bu bulgu, tek bir sapma teşvik kısıtının gerçek kartel örgütlenmesini tam olarak açıklayamayacağını hatırlatır. Ancak teorik modelleme açısından bu geniş kurumsal gerçekliğin belirli bir mekanizmaya indirgenmesi gerekir.

4. KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki tablo, çalışmanın dayandığı literatür hatlarını kısa biçimde karşılaştırır. Amaç, her çalışmanın bütün ayrıntılarını vermek değil, önerilen araştırma sorusuyla ilişkili sınırı göstermektir.

Literatür hattı	Ücret seçimi	Bilgi seçimi	Kartel bağlamındaki sınır
Stratejik delegasyon	Sözleşme ürün piyasası davranışını değiştirir.	Sözleşmenin gözlenebilirliği varsayılır; sinyal teknolojisi seçilmez.	Gizli çaba ve iç performans bilgisi genellikle yoktur.
Spagnolo çizgisi	Yönetici ufku, hisse bağlantılı ücret ve doğrusal olmayan primler kartel istikrarını etkiler.	Finansal ve piyasa bilgisi çoğunlukla verilir.	Performans deneyinin tasarımı ve çalışan çabası birlikte seçilmez.
Aubert modeli	Sahip, yöneticiyi hem çaba hem piyasa davranışı bakımından teşvik eder.	Kar ve otorite sonucu gözlenir; bilgi yapısı sabittir.	Endojen sinyal tasarımı için en doğal başlangıç noktasıdır.
İç kontrol modelleri	Ücret ve iç kontrol birlikte optimize edilir.	Kontrol etkinliği veya doğrulama sistemi seçilebilir.	Yatay kartel devam değeri ve rakiplerin izleme sorunu yoktur.
Bilgi açıklaması	Çalışan ücreti merkezde değildir.	Piyasa veya durum bilgisi stratejik olarak açıklanır.	Firma içi ücret ve üretken çaba maliyeti eksiktir.

Tablo, katkı iddiasını daraltır. Yönetici ücretlerinin karteli etkilediği, firmaların iç kontrol kurduğu veya kartellerin bilgi kullandığı ayrı ayrı bilinen olgulardır. Daha güçlü iddia, kartel disiplininin firma içi bilgi kategorilerini ve ücret sözleşmesini birlikte değiştirmesidir. Örneğin, rekabetçi bir rejimde satış artışını çabadan ayırmak yeterli olabilirken, kartel rejiminde aynı satış artışının yasaklı indirimden mi yoksa üretken hizmet kalitesinden mi geldiğini ayırmak gerekebilir.

Bu değerlendirme aynı zamanda modelde kaçınılması gereken kısa yolları da gösterir. İlk kısa yol, bütün bilgi sorununu tek bir yakalanma olasılığına indirgemektir. İkinci kısa yol, ücret sözleşmesini değiştirdikten sonra çalışanın davranışını sabit kabul etmektir. Üçüncü kısa yol, rakiplerin sözleşme ve bilgi teknolojisini otomatik olarak gözlediğini varsaymaktır. Bu varsayımlar kullanılabilir, fakat ekonomik sonuçların bu varsayımlara bağlı olduğu açıkça yazılmalıdır.

5. MODELLEME ÇERÇEVESİ

5.1. Temel Yapı

Olası bir model iki veya daha fazla firmanın sonsuz dönemli bir ürün piyasasında etkileştiği bir yapıdan başlayabilir. Her firmada bir sahip ve sürekliliği olan bir satış yöneticisi bulunur. Yönetici üretken çaba gösterir ve ticari davranış seçer. Ticari davranış, kartel uyumu, kartelden sapma veya rekabetçi devam davranışı olarak tanımlanabilir. Bu etiketlerin gerçek fiyat, indirim veya müşteri seçimi kararlarına karşılık gelmesi gerekir.

5.2. Zamanlama ve Taahhüt

Basit bir zamanlama şu şekilde kurulabilir. Önce firma sahipleri bilgi teknolojisini ve ücret sözleşmesini seçer. Bu seçimlerin süresi ve rakipler tarafından gözlenebilirliği belirtilir. Sonra her dönem çalışanlar sahip oldukları ön bilgiyi görür, çaba ve ticari davranış seçer, satış veya kar gerçekleşir. Ardından bilgi sistemi sinyalleri üretir, ücret ödenir ve varsa raporlar veya deliller ortaya çıkar. Son olarak rekabet otoritesi soruşturması, kişisel veya kurumsal yaptırımlar ve gelecek dönem devam değerleri belirlenir.

5.3. Çalışanın Teşvik Kısıtları

Çalışanın teşvik kısıtı, yalnızca önerilen çaba düzeyini değil, çaba ile ticari davranışın bütün ortak sapmalarını kapsamalıdır. Örneğin çalışan hem daha az çaba gösterebilir hem de yasaklı indirim yaparak satış hedefini tutturabilir. Ya da rekabetçi davranması istenirken rakiplerle koordinasyon kurup daha düşük çaba harcayabilir. Bu nedenle sözleşme, her alternatif çaba ve ticari davranış kombinasyonuna karşı dayanıklı olmalıdır.

5.4. Sahiplerin Teşvik Kısıtları

Sahipler açısından değer fonksiyonu faaliyet karı, ücret ödemesi, bilgi sistemi maliyeti, beklenen kurumsal yaptırım ve gelecek dönem karlarından oluşur. Geçerli bir kartel dengesi,

yalnızca çalışanın önerilen davranışı seçmesini değil, sahibin de önerilen sözleşme ve bilgi sisteminden sapmamasını gerektirir. Sahip daha agresif bir prim sistemi kurup çalışanını gizli fiyat kırmaya teşvik edebilir. Ya da delil riskini azaltmak için kayıt sistemini zayıflatabilir.

5.5. Basit Bir Alarm Yorumu

Sezgiyi görmek için iki devam değerli basit bir yapı düşünülebilir. Çalışan veya firma kartel uyumundan bugünkü net fayda, sapmadan ise daha yüksek kısa dönem fayda elde etsin. Bilgi sistemi uyum halinde yanlış alarm, sapma halinde doğru alarm üretir. Alarm kartel cezalandırmasını veya işten çıkarma gibi bir devam değeri kaybını başlatır. Bu durumda bilgi sisteminin değeri yalnızca yakalama olasılığına değil, doğru alarm ile yanlış alarm arasındaki farka bağlıdır.

6. TARTIŞMA VE ARAŞTIRMA GÜNDEMİ

6.1. Katkı Testleri

Bir çalışmanın gerçek katkısını göstermek için birkaç test yararlı olabilir. İlk test, gizli çaba çıkarıldığında ana sonucun kaybolup kaybolmadığıdır. Eğer sonuç yalnızca kartel izleme probleminden geliyorsa, firma içi ücret ve bilgi tasarımı merkezi değildir. İkinci test, kartel kısıtı çıkarıldığında sonucun değişip değişmediğidir. Eğer aynı bilgi sistemi tek firmalı çalışan suiistimali modelinde de ortaya çıkıyorsa, yatay kartel boyutu yeni mekanizmanın kaynağı değildir.

6.2. Politika ve Ampirik Çıkarımlar

Politika açısından çalışma, rekabet hukuku yaptırımlarının firma içi örgütlenme üzerindeki dolaylı etkilerine dikkat çeker. Kurumsal para cezaları, kişisel yaptırımlar, leniency programları ve iç uyum yükümlülükleri yalnızca beklenen ceza düzeyini değiştirmez. Firmaların hangi kayıtları tuttuğunu, hangi

performans göstergelerini kullandığını ve çalışanlara nasıl prim verdiğini de değiştirebilir.

Ampirik olarak ölçülmesi gereken değişkenler yalnızca CEO ücretleri değildir. Satış temsilcilerinin primleri, indirim onay yetkileri, müşteri bazlı raporların ayrıntısı, bölge veya ürün bazında hedefler, iç yazışma kayıtları, uyum eğitimleri ve belge saklama politikaları da önemlidir. Kartel oluşumu, kartelin çöküşü veya rekabet otoritesi soruşturması etrafında bu değişkenlerdeki değişimler incelenebilir.

6.3. Uygun Araştırma Sırası

Verimli bir araştırma sırası dört adımda kurulabilir. İlk adım, tek firmalı uygulama problemini küçük ve sonlu bir sinyal uzayıyla çözmektir. Rekabet ve kartel uyumu altında optimal ücret maliyetleri karşılaştırılmalıdır. İkinci adım, yatay devam teşviklerini eklemektir. Bu aşamada hem çalışan hem sahip sapmaları kontrol edilmelidir. Üçüncü adım, gizli çaba, kartel kısıtı ve endojen bilgi ayrı ayrı çıkarıldığında ana sonucun nasıl değiştiğini göstermektir. Dördüncü adım, tek bir yaptırım kanalını eklemektir.

Bu sıra, modelin gereksiz karmaşıklığa boğulmasını önler. Kurumsal ceza, kişisel ceza, çalışan raporlaması, rakiplerle bilgi paylaşımı ve belge saklama politikası aynı anda endojen yapılırsa sonuçların kaynağı belirsizleşebilir. İlk makale için en iyi strateji, tek bir bilgi kanalını seçmek ve bu kanalın ücret maliyeti ile kartel disiplini arasındaki etkileşimi temiz biçimde karakterize etmektir.

7. SONUÇ

Bu çalışma, kartel uygulamasında çalışan ücretleri ve firma içi bilgi tasarımı arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırma gündemi önermektedir. Temel sonuç, geniş bir yenilik iddiasının dikkatli biçimde daraltılması gerektiğidir. Yönetici ücretlerinin

ürün piyasası rekabetini etkilediği, kartel istikrarının karar vericilerin teşviklerine bağlı olduğu, firmaların iç kontrol sistemleri seçtiği ve kartellerin bilgiyi stratejik kullandığı mevcut literatürde güçlü biçimde gösterilmiştir.

Buna karşılık, yatay kartel disiplininin firma içi performans bilgisinin içeriğini ve çalışan ücret sözleşmesini birlikte nasıl değiştirdiği daha belirgin bir araştırma fırsatı sunar. Kartel uygulaması, üretken çaba ile ticari sapmayı ayırt etme ihtiyacını değiştirir. Aynı bilgi, ücret maliyetini, rakipler arası cezalandırmayı ve rekabet otoritesi karşısındaki delil riskini birlikte etkileyebilir. Bu nedenle firmanın bilgi sistemi yalnızca teknik bir denetim aracı değil, kartel uygulamasının örgütsel altyapısıdır.

Gelecek çalışma için en güçlü yol, Aubert tarzı çift ahlaki tehlike probleminden başlayıp performans bilgisini endojen hale getirmektir. Model, çalışan ve sahip sapmalarını ayrı ayrı kontrol etmeli, sözleşme gözlenebilirliğini açıkça belirtmeli ve rekabet ile kartel rejimleri arasında bilgi kategorilerinin nasıl değiştiğini göstermelidir. Böyle bir yaklaşım, kartel literatürünü firma içi sözleşme ve bilgi tasarımı literatürüyle daha sağlam biçimde birleştirebilir.

KAYNAKÇA

- Aggarwal, R. K., & Samwick, A. A. (1999). Executive compensation, strategic competition, and relative performance evaluation: Theory and evidence. *Journal of Finance*, 54(6), 1999-2043.
- Asseger, A. (2020). Information design and collusion in organizations. Working paper.
- Aubert, C. (2009). Managerial effort incentives and market collusion. *Journal of Economics & Management Strategy*, 18(3), 911-942.
- Aubert, C., Rey, P., & Kovacic, W. E. (2006). The impact of leniency and whistleblowing programs on cartels. *International Journal of Industrial Organization*, 24(6), 1241-1266.
- Fershtman, C., & Judd, K. L. (1987). Equilibrium incentives in oligopoly. *American Economic Review*, 77(5), 927-940.
- Fershtman, C., Judd, K. L., & Kalai, E. (1991). Observable contracts: Strategic delegation and cooperation. *International Economic Review*, 32(3), 551-559.
- Giebel, M., & Rosner, A. (2026). Managerial incentives and cartel behavior. *Journal of Economic Behavior & Organization*.
- Herold, F. (2017). Contractual incentives and corporate crime. *Review of Law & Economics*, 13(2), 1-31.
- Kraker, M., & Schottner, A. (2026). Performance pay, internal control, and employee misconduct. *Management Science*, 72(3), 1-19.
- Le Coq, C., & Marvao, C. (2020). Managerial incentives to repeatedly collude: Frequency, partners and governance.

International Journal of Industrial Organization, 70, 102615.

Levenstein, M. C., & Suslow, V. Y. (2006). What determines cartel success? Journal of Economic Literature, 44(1), 43-95.

Paha, J. (2017). Antitrust compliance, managerial incentives and collusive behavior. Managerial and Decision Economics, 38(8), 1078-1094.

Spagnolo, G. (2000). Stock-related compensation and product-market competition. RAND Journal of Economics, 31(1), 22-42.

Spagnolo, G. (2005). Managerial incentives and collusive behavior. European Economic Review, 49(6), 1501-1523.

Sugaya, T., & Wolitzky, A. (2026). Communication and community enforcement. Theoretical Economics.

II. MEŞRUTİYET İLANI SONRASI DÖNEMDE İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN LAİKLİK MESELESİNE YAKLAŞIMI VE UYGULAMALAR

Sami ZARİÇ¹

1. GİRİŞ

Osmanlı'nın son döneminde II. Meşrutiyet'in ilanında İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) oldukça etkili olmuş ve imparatorluk dağılmadan önce iktidar koltuğunda İTC bulunmaktaydı. Yarı teokratik bir devlet olarak nitelendirilebilecek Osmanlı İmparatorluğu'nda İTC'nin gücü ele geçirmesinden sonra devlet siyasetinin ve yönetiminin şekillenmesinde İTC'nin ideolojik duruşu şüphesiz etkili olmuştur.

II. Meşrutiyet, Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet gibi Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının bir sonucu olarak ele alınmalıdır. II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte, öncelikle hukuki ve anayasaya dair alanlarda olmak üzere, siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları açısından kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Meşrutiyetin ilanı yalnızca siyasi değişimle sınırlı kalmamıştır. Toplum, sosyal ve kültürel alanda Batılılaşma ve modernleşme süreçlerine adım atmıştır (Sarıkaya, 2025: 589).

Özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra Osmanlı dönemine göre daha katı bir şekilde uygulanmaya başlanan laiklik ilkesine İTC tarafından nasıl bakıldığı ve yorumlandığı bu

¹ Doç. Dr., Mersin Üniversitesi İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3375-8825.

çalışmanın konusudur. Böylece Cumhuriyet'e geçiş öncesi süreçte laiklik hususunda İTC'nin yaklaşımının ne ölçüde etkili veya farklı olduğu da anlaşılabilir. Bu anlamda Cumhuriyet devri uygulamasına ilham olup bir geçiş süreci mi başlattığı veyahut İTC'nin Cumhuriyet kurucularından oldukça farklı bir duruş sergileyip keskin bir kopuş mu yaşandığı da anlaşılabilir.

Doğrusu, laiklik meselesi sadece Türkiye'de tartışılabilir konu olmamaktadır. Birçok Batı ülkesinde de zaman zaman dinin kamusal alanda yeri ve görünümü konusunda fikir ayrılıkları hem akademik camiada hem de politik alanda kendine yer bulabilmektedir. Doğal olarak bu konuda tartışmaların epey devam etmesi de kaçınılmaz görünmektedir.

Bu anlamda, bu çalışmada öncelikle laiklik konusunda tanımlara yer verilecek ve Batı'da ortaya çıkan laiklik/sekülerizm ayrımının da üzerinde durulacaktır. Ardından Osmanlı'nın son döneminin en kudretli hareketi ve partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti(Fırkası²)'nın laiklik konusundaki tutumu ve yaklaşımı irdelenmeye çalışılacaktır.

2. LAİKLİK NEDİR?

Bugüne kadar, laikliğin ne olduğu, içeriği ve kapsamı hakkında genel bir anlayışa varmak mümkün olmamıştır. Laiklik kavramı çok yönlü olduğu için tanımlanması zordur. "Laik", hukuk dilinde ve siyasi bilimlerde farklı anlamlara sahip bir terimdir (Koştaş, 1999: 185-186).

Laik, Latince kökenli Fransızca "laicus" kelimesinden gelir ve sözlükte "ruhani olmayan kimse", "dini olmayan şey",

² Cemiyet II. Meşrutiyet sonrası ilk seçimlere fırka olarak katılmamış olsa da sonraki süreçte fazla zaman geçirmeden fırkalaşmaya (1908) da gidecek ve böylece siyasal alanda fırka olarak da yerini alacaktır. 1913 yılında ise Cemiyetin tamamen Fırkaya dönüşmesi kabul edilmiştir (Detaylı bilgi için bkz. Çiftçi, 2016).

fikir, sistem, prensip veya müessese anlamına gelir (Başgil, 2003: 161). Orta Çağ'dan itibaren, Fransızca "laic" kelimesi din görevlisi olmayan kişiler için kullanılmıştır. Laos, Yunanca "özerk halk" anlamına gelir (Akgönül, 2010: 209).

Katolik topluluğu ikiye bölünmüştü. Ruhaniler sınıfı, din adamlarını clerge olarak adlandırıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, ruhaniler sınıfının bu iki zümresinden hiçbirine mensup olmayan, zahit veya papaz sıfatı almayan Hristiyanlar "laik" olarak adlandırılır. "Laik" teriminin ilk ve temel anlamı zamanla genişletilirken, "dini olmayan", "ruhani olmayan" fikir, müessese, prensip, hukuk veya ahlâka da "laik" denildi (Başgil, 2003: 162).

Laiklik, hukuk ve siyaset anlayışında herhangi bir dine dayalı değerler yerine, dini bir özellik taşımayan dindışı ve seküler değerlere önem verme şeklinde tanımlanabilir. Bu, genellikle "din işleri ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması" olarak tanımlanır (Kirman, 2011: 201).

Din ve devlet arasındaki ilişkileri incelediğimizde, bunlar iki ana kategoriye ayrılabilir. Devletle din arasında güçlü bir ilişki olan ilk kategoride, devlet ya "teokrasi" olarak adlandırılan bir dinin veya mezhebin hükümlerine göre yönetilir ya da hüküm sürdüğü ülkedeki dinî hayatı kontrol altına alır. İkinci kategoride devlet ve din tamamen ayrıdır; ne devlet dinî konulara karışabilir ne de inançlar devlet işlerinde bir etkiye sahip olabilir. Bu kategoriye laiklik denir (Gürsoy, 2003: 61).

Tüm laiklik modellerinde önde gelen unsur din ve vicdan özgürlüğüdür. İkinci unsur, ulus-devletin dinden bağımsızlaşmasıdır. Bu, devletin dini temsil eden kurumlardan bağımsız bir şekilde hareket etmesini sağlar, yani gerçekte devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelir. Ayrıca, toplumsal ve felsefi (düşünsel) sekülerleşme ve dini özgürleşme üçüncü boyuttur. Başka bir deyişle, sözün, aklın ve felsefenin özgürleşmesi olarak da adlandırılabilir (Somer, 2008: 2-3).

Kavram Türkiye’de tartışılmaya başlandığında, 'laic' kelimesinin doğrudan karşılığı olan 'ladini', yani 'din dışı' kelimesi kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak, bu kullanım yanlış anlamalara yol açabileceği ve dinsizlik anlamında değerlendirilebileceği endişesiyle bu kelimedenden vazgeçilmiş ve daha belirsiz bir anlam taşıyan laik kelimesi tercih edilmiştir. İlginç bir şekilde, Türkçedeki anlam gelişimi Fransızcadakinden farklı bir seyir izlemiştir. Fransızcada bireysel bir sıfat olarak başlayan bu terim, Türkçede özellikle 1980’lerden sonra yeniden bireysel sıfat kimliğini kazanmış ve bireyin yaşam tarzı ile dünya görüşünü ifade etmeye başlamıştır (Akgönül, 2010: 209-210).

Laiklik, Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e ve günümüze kadar, sosyal barışa yardımcı olan ve devlet ile dinî ilişkileri ayıran bir değer ve ilke olmaktan çok, çatışmalara ve gerginliklere neden olan bir ideoloji olarak görüldü. 18. Yüzyıldan günümüze kadar, Türkiye'nin Batı'ya yönelmesinin ardından, devletin kurucu kadroları laikliği sürekli tehdit altında görmüşler ve bu tehdidi ortadan kaldırmak için çaba göstermişlerdir. Ayrıca, laiklik kavramı toplumsal barışı ve din ve vicdan özgürlüğünü sağlamak zordur, çünkü bu kavramın toplumsal meşruiyeti yoktur ve sadece siyasi otorite tarafından desteklenir. Yakın tarihte Türk siyasi tarihinde meydana gelen askeri darbelerin en önemli nedeni, ülkede irticai eylemlerin artması nedeniyle laiklik ilkesinin tehlikeye girmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Duman, 2010: 301).

3. ‘LAİKLİK’, ‘SEKÜLERİZM’ VE ‘SEKÜLERLEŞME’ KAVRAMLARI

Batı'da genel olarak, biri Anglo-Sakson kökenli olan 'sekülerizm', diğeri ise esas olarak Fransa ile bağlantılı ve Fransız kökenli 'laiklik' olmak üzere iki farklı geleneğin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu geleneklerden sekülerizm, daha çok bireysel

özgürlük ve uzlaşa sağlama aracı olarak evrildiği halde, laiklik başlangıçta (özellikle Fransız İhtilali döneminde) devletin büyük ölçüde ideolojik bir ifadesi ve neredeyse dinle bir tür hesaplaşma şeklinde gelişim göstermiştir (Çaha, 2001: 81).

Dolayısıyla laiklik ile sekülerizm terimleri özel olarak incelendiğinde, farklı kültürel arka planlarda ortaya çıkan bu iki kavram arasında bazı ince farklılıklar gözlemlenmektedir. İngilizce eserlerde laiklik kelimesi ile benzer anlam taşıyan ya da bu kelimeyi de içine alan 'sekülerizm (secularism)' terimi kullanılmaktadır. Laiklik en basit hâliyle 'din ve devlet işlerinin ayrılması' olarak tanımlanırken, sekülerizm ise 'dünyevileşme', yani 'mistik ve dini inançlardan kurtulma' şeklinde ifade edilmektedir (Duman, 2013: 456).

Sekülerizm terimi Latince kökenli olup, özellikle Protestan ve Anglikan inançlarında, İngilizce ve Almanca dillerinde yer almaktadır; ancak Katolik ve Ortodoks inançlarına bağlı olan ve Fransızca konuşan gruplar tarafından kullanılmamaktadır. Latince anlamı açısından 'sekülerizm' oldukça geniş bir anlam taşır ve en önemlisi, kökenleri itibarıyla tek tanrılı dinler (Musevilik, Hristiyanlık ve İslam) değil, çok tanrılı pagan topluluklarının ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Altındal, 2004: 6).

Hocaoğlu (1994: 43) ayrıca, sekülerizmin Protestan dünyasında bir düşünce tarzı veya yaşam şekli olarak, "dinin dünyevi olan her türlü etkinlikten kopartılması, sosyal işlevlerinin ve yaptırım gücünün ortadan kaldırılması yoluyla pasif hale getirilmesi ve tamamen bireysel bir forma dönüştürülerek yaşam ile işlevsel bir bağının kalmadığı bir ritüel ve inançlar yelpazesi oluşturulması" şeklinde anlaşıldığını ifade eder.

'Laiklik' terimi, özellikle Katolik Hristiyanlığın güçlü olduğu ülkelerde ve dillerde kabul görmüşken; Protestan inancı için neredeyse hiç geçerliliği bulunmamaktadır ve kullanımı da

oldukça sınırlıdır. ‘Laik’ terimi, esasen 1870’lerden itibaren Fransa’da kullanılmaya başlamış ve özellikle Katolik topluluklar ile Fransızca konuşulan bölgelerde etkili olmuştur. Din ve devletin (Kral’ın) birbirinden bağımsız ve kendi başlarına özerk kurumlar olması gerektiğini savunan ‘sekülerizm’ kavramından farklı olarak, ‘laiklik’ -özellikle 19. Yüzyıldan itibaren, dinin devletin kesin denetimi altında olması gerekliliğini savunmuştur (Altındal, 2004: 13).

Bu nedenle, kavramların ortaya çıktığı kültürel ortamları dikkate alarak Fransız ve Anglo-Sakson geleneklerini karşılaştırdığımızda, laikliğin (özellikle ‘laisizm’ bağlamında) toplumları mistik ve dini inançlardan arındırma konusunda bilinçli bir müdahaleyle ortaya çıktığı, sekülerizmin ise bu durumun belirgin bir müdahale olmaksızın, doğal bir evrim süreci sonucu kendiliğinden geliştiği anlamına geldiği söylenebilir. Ancak toplumsal gerçeklikte, bu iki sürecin saf hallerinin birbirine karışmadığı, belli oranlarda iç içe geçtiği durumlar gözlemlenebilir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, tarihsel açıdan evrimci bir nitelik taşıyan dünyevileşme ‘sekülerizm’ olarak adlandırılabilirken, devrimci ve köktenci bir yönü belirgin olan dünyevileşmeye ise ‘laiklik’ denebilir (Duman, 2013: 456).

Laiklik, sekülerleşme ya da sekülerizmle karşılaştırıldığında, sosyolojik bir yapıdan ziyade yalnızca siyasal ve hukuki bir kuraldır. Laiklik, bir toplumun ya da sosyal bir durumun özelliği değil, genellikle modern ulus-devletlerin bir organizasyon şeklinin ilkelerinden biridir. (Erdoğan, 2000: 292).

4. İTC’NİN LAİKLİK KONUSUNA YAKLAŞIMI VE UYGULAMALARI

II. Abdülhamid döneminde, yönetimi yetersiz ve baskıcı bulan muhalif gruplar, devleti modernleştirmek için gizli bir

şekilde örgütlenmeye başladı. 1889 yılında kurulan İttihat ve Terakki, 1895 yılında bir cemiyet haline geldi. Padişaha karşı oldukları için gizli bir yapı içinde faaliyet göstermek zorunda kaldılar. Padişahlık yönetimi, bu gruptan bazı üyeleri tespit edip tutuklayınca, diğer bazıları yurt dışına kaçmak zorunda kaldı. Batı'nın siyasi ve kültürel atmosferinden etkilenen aktivistler, Batı'daki fikir ve uygulamaları örnek alarak Osmanlı topraklarında hayata geçirmeye çalıştılar. Eğitim tarzları ve hedefleri, pragmatist ve makyavelist bir yaklaşım benimsemelerine yol açtı. Bu durum, cemiyet üyelerinin bilinen yöntemlerin dışında zaman zaman isyan, çetecilik ve şiddet olaylarına yönelmelerine, ayrıca mason localarıyla iş birliği yapmalarına sebep oldu (Taş, 2024: 467).

Tüm bu II. Abdülhamid yönetimiyle zorlu mücadele süreci 1908'de başarıyla sonuçlanacak ve II. Meşrutiyet ilan edilecektir. Böylece Anayasa tekrar yürürlüğe konulacak ve Parlamento yapılacak yeni seçimlerle tekrar faaliyetlerine başlayacaktır. Bu mücadele sürecinin yürütücüsü olarak İTC yeni dönemde en güçlü aktör olarak siyaset sahnesinde belirmiş ve devlet yönetimine ağırlığını koymaya başlamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son derece sistematik bir yapıya sahip olduğu, yapılanmasında İtalyan Carbonari hareketinden ilham aldığı ve Mason örgütlerini örnek aldığı anlaşılmaktadır. Cemiyet'e kesin bir ideoloji yüklemek güç olsa da; Cemiyet'in, durum gereği, kurulduğu dönemlerde Osmanlıcılık düşüncesini benimsediği, iktidara geçtikten sonra Türkçülük ideolojisini öne çıkardığı gözlemlenmektedir (Sarıkaya, 2025: 589).

1908 Devrimi'nin başarıyla tamamlanmasının ardından, bazı Jön Türk liderleri Tanzimat'ın gizli laiklik eğilimlerini sürdürdüler (Mardin, 2011: 67-68). II. Meşrutiyet döneminde,

İttihat ve Terakki zamanında kazanılan başarılar, özellikle laikleşmenin ilk adımları olarak kabul edilir (Tunaya, 1964: 19).

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme sürecinin bir parçası olarak, vatandaşlık haklarının temellerinin atıldığı Kanun-ı Esasi'de devletin din ile olan ilişkilerini düzenleyen yenilikler getirilmiştir. Bu düzenleme sayesinde hükümdar, farklı dinlere mensup olan vatandaşların dinî haklarını koruma altına almıştır. Ancak, devletin bürokratik yapısında ve düşünce dünyasında Batıcılık fikirlerine en büyük engeli, geleneksel din anlayışı ve kurumlarının oluşturması, bu nedenle laik düşüncenin de paralel olarak gelişmesine neden olmuştur (Erdal, 2017: 105).

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerçekleşen reformların en temel sebebi, 'geleneksel' ve 'dinsel' unsurların yönetimden çıkarılmasıydı. Laikleştirme çabaları da bu dönemle birlikte başlamıştır. Şeriat mahkemelerinin toplumsal değişimlere yeterince yanıt verememesi, Batı hukukuna dayanan çalışmaların ortaya çıkmasını sağladı. Mecelle³ bu çalışmalara dair ilk örneği teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra, Avrupa'ya eğitim almak üzere gönderilen fakat orada çeşitli ideolojik ve siyasi akımlara katılan Jön Türklerin din ve dini yapılar karşısında geliştirdikleri eleştiriler, Osmanlı yönetiminin laik bir politika izlemeye yönelmesine sebep olmuştur. Gerçekten de İttihat ve Terakki içerisinde yer alan bu grup, iktidarları süresince bütün şeriat mahkemelerini, dini eğitim kurumlarını ve vakıfları laikleştirmeye çalışarak din alanını devletin dışında, fakat

³ XIX. yüzyılda Avrupa ile siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerin artması, Osmanlıların hukuk sistemini Avrupalıların da kolayca anlayabileceği bir hale getirmeye itti. Bu durum, hâkimlerin işlerini de kolaylaştıracaktı. Tanzimat döneminin bürokratları bu durumu düzene koymak amacıyla Fransız medeni kanununu kabul etmeye çalıştığında dönemin tanınmış devlet adamlarından hukukçu Ahmed Cevdet Paşa, dönemin bilim adamlarından oluşan bir heyet kurarak şer'î hukukun kurallarını Avrupa tarzında yasalaştırmayı başardı. Bu yasa, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye olarak adlandırıldı ve muhafazakârların batıcılara karşı elde ettiği bir zafer olarak görüldü (Detaylı bilgi için bkz. Ekinci, 2019: 335).

devletin denetiminde tutmayı hedeflemiştir. Bu girişimler bazı toplumsal kesimlerden tepki alsa da, modernleşmeyi hedefleyen devlet geleneği bu tür hareketleri bastırmakta çok da geç kalmamıştır (Duman, 2010: 293).

Bu çerçevede Jön Türkler ve İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri, gerçekleştirdikleri düzenlemeler aracılığıyla idari sistemde din adamlarının yetkilerini azaltmayı başarmış ve Şeyhülislamlık makamını Adliye Vekâleti'ne bağlayarak önemli bir adım atmışlardır. Bu süreçte eğitimden hukuka, askeriyeden ekonomiye kadar Avrupa tarzında yapılan her önemli değişiklik, iki katmanlı bir yapının oluşmasına yol açmıştır. Osmanlı toprakları içerisinde ortaya çıkan milliyetçilik akımıyla birlikte kurulan her devletin bu iki katmanlı yapı sayesinde bir ulus-devlet inşa ettiği gözlemlenmiştir. İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri, parti programlarında veya hükümette laiklik ile ilgili bir öneri veya ilke benimsemeseler de, yeniliklerin önündeki gelenekselleşmiş dini yapı ve kurumların engellerini aşmak için laik düzenlemeleri bir 'yöntem' olarak kullanmayı tercih etmişlerdir (Erdal, 2017: 105).

Bu bağlamda, İkinci Meşrutiyet devrinde dinin reformunu savunan çeşitli düşünceler ve öneriler ortaya atılmıştır. Türkçüler, Batıcılar ve İslamcılar reform konusundaki görüşlerini cesaretle dile getirmişlerdir. *İçtihad* ve özellikle *İslâm* mecmuaları bu alanda önemli bir rol üstlenmiştir. Bu arada, Ziya Gökalp laikleşmenin temel taşlarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Gökalp, İslam'ın Türkleştirilmesi diyebileceğimiz bir reformun hem yaratıcısı hem de yorumlayıcısı olmuştur (Tanilli, 1994: 194).

Böylece Ziya Gökalp'in etkisiyle İttihat ve Terakki, dini eğitim kurumlarını laik eğitim programlarına dönüştürdü. Medreselerin yeniden yapılandırılması, fizik ve kimya derslerinin müfredata eklenmesi gibi girişimler, laikliğe geçişte önemli

adımlar olarak değerlendirildi. Bu süreçte, Şeyhülislam'ın Bakanlar Kurulu'ndan çıkarılması, din alanında gerekli reformların yapılması için elzem bir adım olarak kabul edilip hayata geçirildi. 1916'da gerçekleşen bu değişiklikler, şer'iyye mahkemelerinin Şeyhülislamlık makamından alınıp Adalet Bakanlığı'na bağlanması, Evkaf İdaresi'nin mali ve ticari bir birim olarak yeni bir bakanlık olarak Bakanlar Kurulu'nda yer alması ve medreselerin Maarif Bakanlığı'na devredilmesi, dinî reform hareketleri açısından önemli gelişmelerdir. Ayrıca, 1917 yılında Ziya Gökalp'in öncülüğünde hazırlanan reform paketleri kapsamında dinî hukukla ilgili düzenlemelere de başlandı. Aile Hukuku Kararnamesi ve Şeriat Mahkemeleri Hukuku Usulü, bu dönemde gerçekleşen reformist hareketlerin hukuki alandaki yansımalarıdır (Tanilli, 1994: 195).

Bu anlamda İTC, 1913 yılı Ocak ayında tamamen ele geçirdiği iktidar kontrolünü, siyasal ve toplumsal reformlar yapmak amacıyla kullandı. Bu reformların bir bölümü, özellikle askeri alanda yönetim yapısında değişiklikler içermekteydi. Diğer bir konu ise, adalet ve eğitim sistemlerinin daha laik bir hale getirilmesi ve din adamlarının etkisinin azaltılmasıydı. 1916 yılında şeyhülislam kabineden çıkarıldı ve bir yıl sonra yetkileri önemli ölçüde kısıtlandı. 1917'de, yukarıda da bahsedildiği gibi Şer'iyye mahkemeleri Adalet Bakanlığı'nın denetimine alındı, medreseler ise Eğitim Bakanlığı'na bağlandı ve vakıfları yönetecek yeni bir Vakıflar Bakanlığı kuruldu. Ayrıca, medreselerin eğitim müfredatı güncellendi ve Avrupa dillerinin öğretilmesi zorunlu hale getirildi (Zurcher, 2018: 151).

Aile hukuku, şeriatın etkisi altında kalmıştı, fakat İslami devletin bu son savunma hattında bile zayıf noktalar oluşmuştu. 1913 yılında Alman yasalarını temel alan yeni bir miras düzenlemesi devreye sokulmuştu. 1911 yılında Şer'iyye mahkemelerindeki yargılama yöntemini düzenleyen bir yasa yürürlüğe girmiş ve tüm Osmanlı vatandaşları için, İslam'ın dört

ana mezhebinin kurallarına modern bir seçimle dayalı bir aile hukuku getiren bir ferman çıkarılmıştı. Bu ferman, gayrimüslimler için de bazı özel düzenlemeleri kapsamaktaydı (Zurcher, 2018: 151).

Mardin(2011) ise İTC'nin gizli sekülerleşme eğilimi doğrultusunda çabalarını sürdürüp birkaç açıdan ilerleme kaydettiğini belirtir. İttihatçılarda medrese sisteminin tamamen çöktüğü konusunda yaygın bir görüş birliği oluştu ve bu durum birçok kurumsal reformla sonuçlandı. Aynı yıl medreseleri düzenleyen Medaris-i İlmiye Nizamnamesi yürürlüğe girdi. Daha sonra, 1915 yılında Darü'l Fünun bünyesinde açılan İlahiyat Fakültesi (Ulûm-u Diniye) üniversiteden ayrıldı ve bu durumu telafi etmek için medreselerin üst kademesi olan Medreset-ül Mühassisin kuruldu. Bununla birlikte, radikal Jön Türklerin daha seküler eğilimleri, İslam'ı hem iç hem de dış politikada etkin bir şekilde kullanmaları ve yönlendirmeleri açısından kendini gösterdi. Bu yaklaşım, Orta Asya İslam'ına dair tutumlarında, İslam ile ilgili konuları reformist bir bakış açısıyla ele alan İslam Mecmuası(1914-1917) dergisine verdikleri destekle ve en sonunda 1917 yılında çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi'nde gözlemlenebilir. Bu kararnamede devlet, evliliklerin kayıtlı olma zorunluluğunu getirmiş ve kadınlara boşanma işlemi başlatma hakkı tanımıştır (Mardin, 2011: 67-68).

Elmacı(2018) da bu dönem içerisinde laiklik açısından en dikkate değer uygulama olarak, kapitülasyonların kaldırılmasının⁴ ardından bu uygulamalardan kaynaklanan adli düzenlemelere vurgu yapar. İttihat Terakki, 1916 kongresinde 'Meşihat-ı İslamiye'nin yeniden düzenlenmesi gerektiğini' ifade etmiş ve yargı yetkisinin Adliye Nezareti'ne ait olmasından ötürü tüm yargı sisteminin Adliye Nezareti'ne bağlanması için çaba harcanacağını

⁴ Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı başladığı zaman bu fırsattan yararlanarak kapitülasyonları kaldırdı (1914). Detaylı bilgi için bkz. Elmacı, 2005.

belirtmişti. 1917 Kongresi'nde ise Ziya Gökalp, aile hukuku alanında köklü bir değişim için bir bildiri sunmuştu. Ülke içindeki yargı sisteminin ikili yapısından bahseden Ziya Gökalp, devletle dinin birbirleriyle iç içe geçtiğini, devlet ile dinin bir arada olabileceğini ama dinin devletin yerini almaması gerektiğini açık bir şekilde belirtmiştir (Elmacı, 2018: 776-777).

Bu amaçla ilk olarak, 14 Ekim 1914 tarihinde "Mehakim-i Şerîye ve Nizamiyenin tefrik-i vezaifi hakkındaki nizamname" ile bir ayırım yapılmış, ardından 12 Mart 1917'de "Bilumum Mehakam-i Şerîye ile merbutatının Adliye Nezaretine tahvili irtibatı hakkında kanun" ile tüm Şer'î Mahkemelerin, Şeyhülislamlıktan alınıp Adliye Nezareti'ne bağlanması sağlanmıştır. Bu durum ulemayı da rahatsız etmişti, fakat onlar İttihat Terakki'nin kararlılığını görmüşlerdi (Elmacı, 2018: 777).

Bu noktada Tanzimat döneminden sonra modern anlamda yasalaşma sürecinin sonuncusu olan 1917 Aile Hukuku Kararnamesi, 'yerli kökenli' yasalar arasında yer almakta ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Aile Hukuku'nu düzenleyen ilk yasa olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra, 1917 Aile Hukuku Kararnamesi, dini temellere dayanmasına rağmen, bu temellerin yasalaşmasıyla aile hukuku alanında kısmi bir devletleşme ve laikleşme sürecinin başlamasına yol açmıştır (Ünal, 1977: 227).

Tunaya(1999) II. Meşrutiyeti, yakın tarihimizde güçlü bir siyasi hayatın ve Batı tarzı yönetim anlayışının geliştiği dönem olarak nitelendirir ve II. Meşrutiyet'i tüm boyutlarıyla Batı düşüncelerine ve kurumlarına açık bir kapı olarak gösterir. İttihatçıların otoriter yönleri ve reformun millî-laik ve otoriter bir devlet yapısına ulaşma isteği belirgin bir şekilde görünmektedir. Tunaya'ya göre bu sayede, II. Meşrutiyet zamanında daha önce cesaret edilemeyen pek çok karar alınabilmektedir, ancak bu dönemde Osmanlıcılık ve İslamcılık akımları içerisinde kaldığı için temkinli, muhafaza edici ve uzlaşmacı bir tutum sergilemiştir.

II. Meşrutiyet döneminde düşünülüp gerçekleştirilen reform hareketleri, her zaman İslamcı kesim ve ilmiye sınıfının müdahaleleri, karşıtlığı ve engellemeleri ile karşılaşmıştır (Tunaya, 1999: 64-65).

Tanilli(1994) de İttihat Terakki'nin fikir adamlarının, reformist bir tutumun savunucuları olduklarını belirtir ve amaçlarında ve düzenlemeler getirme arzularında samimi olduklarına inanmamak için bir sebep olmadığını dile getirir. Ancak Tanilli'ye göre reformcu olmak, bir bakıma uzlaşmayı kabul ettikleri anlamına gelmekteydi ve gerçekten de, zamanla kararname, nizamnameler ve hatta kanunlarla yapıldığı görülen düzenlemelerden yavaş yavaş vazgeçen ve geri adım atan uygulamalar ortaya çıkmıştır. Tanilli, İttihat Terakki hükümetleri tarafından oluşturulan düzenlemelerin, bu hükümetlerin devrilmesinin ardından neredeyse hepsinin geri alınması amacıyla hedef alındığını ve birçok düzenlemenin bu fırsattan yararlanılarak iptal edildiğine işaret eder. Örneğin, laikliğe yönelik en önemli adımlardan biri olan Aile Hukuku ile ilgili kararname iptal edilmiş ve bu durum büyük bir fırsatın kaybedilmesine neden olmuştur. Bu gelişmeleri dikkatle izleyen hem İttihatçı düşünce insanları hem de milli mücadeleyi yürüten askeri kadro, din alanında reformun gerçekleştirilmesi ile ilgili herhangi bir girişimde bulunmamışlardır (Tanilli, 1994: 195).

Dikmen(2016)'e göre ise Batı'yı sadece teknik açıdan değil, düşünce ve ruh bakımından benimsemenin önemini ilk olarak vurgulayan Jön Türkler, akıl, adalet, özgürlük, yurttaşlık gibi yeni değerleri öne çıkarmışlarsa da, bireysel ve toplumsal ahlakın temelini oluşturacak alternatif bir değer sistemi sunmamışlardır. Dikmen II. Meşrutiyet döneminde Baha Tevfik ve Abdullah Cevdet gibi bazı aydınların laik Batıcı düşünceye açık bir tutumla yaklaştığını ve ahlaki ilkelerin dinle ilişkilendirilmesini eleştiren cesur yazılar kaleme aldıklarını; fakat İslamcılarının 'ahlak sıkıntısı' ya da 'manevi karmaşa'

değerlendirmeleri karşısında değişim yanlılarının savunma pozisyonunda kaldıklarını dile getirir.

Son olarak, Eroğlu(1994) her ne kadar II. Meşrutiyet sürecinde Meclis için bazı yararlı düzenlemeler yapılmış ve kapitülasyonlar ile onlardan kaynaklanan pek çok meselenin çözümüne yönelik adımlar atılmış olsa da, devletin din temelli yapısında herhangi bir değişim olmadığını; Osmanlı Devleti'nin devlet yapısı ve eğitim sistemi açısından laik bir düzen ve toplum oluşturamadığını belirtir.

5. SONUÇ

II. Meşrutiyet'in ilanı ve yaşanan devrim sonrasında İTC'nin eline beklediği fırsat geçmişti. Böylece yıllardır alenen ve zımnın verilen zorlu mücadelenin ardından İTC ileri gelenleri hayal ettikleri reformları ve düzenlemeleri artık hayata geçirebilecekti. Hatta 31 Mart Vakası(Nisan 1909) sonrası Anayasa'da yapılan değişikliklerle padişahın yetkilerinin kısıtlanması ve Meclis'in biraz daha güçlenmesiyle beraber İTC yönetim katında biraz daha rahatlayacaktı. Öyle ki Bâb-ı Âli Baskını sonrasında neredeyse sistem üzerinde tek başına hâkimiyetini açıkça ilan eden İTC'nin önünde hiçbir engel kalmayacaktı.

Ama burada İTC liderlerinin fırka içindeki dengeleri de gözetmeleri ve halkın tepkisini de hesaba almaları gerekmiştir. Bu açıdan İTC içinde her ne kadar aslında laiklik konusunda oldukça radikal düşüncede olanlar olmuş olsa da bunların hareket kabiliyeti fazla olmamıştır. Burada İTC içindeki etkili muhafazakâr ve İslamcı belli bir kesimin varlığı (Şeyhülislam Musa Kazım Efendi gibi) bunların laiklik konusunda çok ileri gitmelerine mani olmuştur. Bu bahsedilen İTC içindeki grup aslında İTC için oldukça kıymetliydi, zira bunlar halkın gözünde

de İTC'nin meşruiyetinin sağlanması ve muhaliflerin eline bu anlamda koz verilmemesi açısından oldukça işlevseldi.

Dolayısıyla İTC laiklik konusundaki birtakım uygulamalar ve düzenlemelerle -özellikle kapitülasyonların kaldırılması sonrasında (1914)- her ne kadar belli bir aşama kaydetmiş olsa da genel olarak temkinli bir tutum izlemiştir. Bu durum yine de İTC'nin bu alanda hiçbir ilerleme ortaya koymadığı anlamına gelmemektedir. Bu noktada İTC'nin icraatı ileride Cumhuriyet'in ilanı sonrası başlayacak Kemalist devrimlerin işaret fişeği olarak düşünülebilir.

Bu noktada İTC'nin laiklik konusunda fazla ileri gitmemiş olmasında aslan payını İslamcı aydınlara ve ulemaya vermek gerekir. Söz konusu grup eğer II. Abdülhamid yönetimiyle aralarında herhangi bir sorun olmasaydı, muhtemelen İTC'ye biraz daha mesafeli duracaklardı. Ancak İTC'nin yürüttüğü demokrasi mücadelesine samimi bir şekilde destek veren İslamcı ulema ve aydın, laiklik konusunda İttihatçıların politikasının katı bir çizgiye savrulmasına engel olup olası radikal yeniliklerin biraz daha gecikmesine vesile olarak tarihin akışını bir miktar değiştirmiş olabilir.

KAYNAKÇA

- Akgönül, S. (2010). Fransa’da ve Türkiye’de Laiklik: Kavramlar, Süreçler, Uygulamalar. C. Çağla ve H. Güllalp (haz.), *Avrupa Birliği, Demokrasi ve Laiklik içinde* (206-222 ss.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Altındal, A. (2004). *Laiklik Enigma’ya Dönüşen Paradigma*. İstanbul: Alfa Yayınları, 4. basım.
- Başgil, A. F. (2003). *Din ve Laiklik*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 8. baskı.
- Çaha, Ö. (2001). Türkiye’de resmi din anlayışı: Etatokratik sistemin inşası. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 4(4), 77-89.
- Çiftçi, A. (2016). İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin örgütlenme ve yönetim yapısı içinde kulüplerin yeri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (37), 115-141.
- Dikmen, İ. (2016). Türkiye’de laiklik: Kim kurdu, kim yıktı?. *Gelenek*, 131. <https://gelenek.org/turkiyede-laiklik-kim-kurdu-kim-yikti/> (Erişim tarihi: 02.08.2025).
- Duman, F. (2013). Din ve Siyaset. M. Türköne (ed.), *Siyaset içinde* (443-473 ss.). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Duman, M. Z. (2010). Türkiye’de laiklik sorununun siyasal temelleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 284-303.
- Ekinci, E. B. (2019). Mecelle hakkında değerlendirmeler. *Adalet Dergisi*, (62-63), 335-356.
- Elmacı, M. E. (2005). *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Homer Kitabevi.

- Elmacı, M. E. (2018). Laiklik kavramı ve Türkiye’de 3 Mart 1924 yasalarına kadar gelişimi. *Tarih Okulu Dergisi*, XXXIV, 767-805.
- Erdal, İ. (2017). Türk modernleşme sürecinde; İttihat ve Terakki’den Demokrat Partiye siyasal parti programlarında laiklik anlayışı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(49), 97-107.
- Erdoğan, M. (2000). *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*. Ankara: Liberte Yayınları, 2. baskı.
- Eroğlu, H. (1994). Laikliğin bedeli. *Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, 21-23 Eylül 1987. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Gürsoy, K. (2003). Laiklik. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c:27, s.60-62. <https://islamansiklopedisi.org.tr/laiklik#1> (Erişim tarihi: 01.07.2025).
- Hocaoğlu, D. (1994). Sekülerizm, laisizm ve Türk laisizmi. *Türkiye Günlüğü*, 29, 35-76.
- Kirman, M. A. (2011). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. baskı.
- Koştaş, M. (1999). Türkiye’de laikliğin gelişimi (1920’den günümüze kadar). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(2), 185-196.
- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. (Çev. E. Gen ve M. Buzluolcay). İstanbul: İletişim Yayınları. 1. baskı.
- Sarıkaya, M. Z. (2025). İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Örgütlenme Yapısı ve İkinci Meşrutiyet’in İlanındaki Rolü. *Akademik İzdişüm Dergisi*, 10(2), 567-599. <https://izlik.org/JA87JZ39LT>
- Somer, M. (2008). Değişen Türkiye’de kimlik, laiklik ve demokrasi. *Siyasi İktisat Söyleşileri*.

<https://mysite.ku.edu.tr/musomer/wp-content/uploads/sites/191/2021/08/Degisen-Turkiyede-Kimlik-Laiklik-ve.pdf> (Erişim tarihi: 01.07.2025).

- Tanilli, S. (1991). *İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi?*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Taş, E. (2024). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı'da hâkim toplumsal ve siyasi anlayışa aykırı bazı özellikleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (35), 467-492.
- Tunaya, T. Z. (1964). *Devrim Hareketleri içinde Atatürk ve Atatürkçülük*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (1999). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Ünal, M. (1977). Medenî Kanunun kabulünden önce Türk Aile Hukukuna ilişkin düzenlemeler ve özellikle 1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 34(1), 195-231.
- Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları. 4. baskı.

TÜRKİYE’DE EVLENME, DOĞUM VE BOŞANMA ORANLARININ MEKÂNSAL KÜMELENMESİ VE ZAMANSAL DEĞİŞİMİ

Celalettin DURAN¹

1. GİRİŞ

Türkiye'nin demografik dönüşümünde göçler ve sosyo-ekonomik koşullar, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren belirleyici bir rol oynamıştır. Dönüşüm süreci, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yüksek doğurganlık ve ölüm oranlarından; günümüzdeki düşük doğurganlık, düşük ölüm ve azalan nüfus artış hızı yapısına doğru farklılaştığı söylenebilir (Can & Avcı, 2021; Aral & Oğuzlar, 2021; Akadlı Ergöçmen, 2025).

Türkiye’de bölgesel sanayileşme ve kentleşme süreçleri, kırsaldan kente göç hareketlerini hızlandırarak nüfusun zamansal ve mekânsal dağılımında belirgin kümelenmeleri de beraberinde getirmiştir (Aral & Oğuzlar, 2021; Tekeli, 2005).

Türkiye’de hane halkı büyüklüğü, geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına doğru dönüşmektedir (Yavuz & Yüceşahin, 2012; Beşpınar & Beşpınar, 2017; Alan, 2025). Türkiye'nin demografik yapısındaki en radikal kırılma doğurganlık, evlilik ve boşanma göstergelerinde yaşanmaktadır. 2001 yılında 2,38 olan toplam doğurganlık hızı, 2024 yılı itibarıyla 1,48 seviyesine gerileyerek nüfusun kendini yenileme eşiği olan 2,10 değerinin belirgin biçimde altına inmiştir (Ucarı vd., 2025; Alan, 2025). Bu sürece paralel olarak, kaba evlenme

¹ Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, ORCID: 0000-0002-6864-5564.

hızı binde 8,35'ten binde 6,65'e düşmüş; ortalama ilk evlenme yaşı erkeklerde 28,3'e, kadınlarda ise 25,8'e yükselerek kadının doğurganlık süresini kısaltmıştır (Ucari vd., 2025). Buna karşılık, kaba boşanma hızı 2001'de binde 1,41 iken 2024'te binde 2,19'a ulaşmış ve yıllık boşanan çift sayısı 187343 olmuştur (Ucari vd., 2025; Alan, 2025). Kadınların yükselen sosyoekonomik statüsü Bağımsızlık Hipotezi'ni destekler nitelikte boşanma oranlarını artırırken, mekânsal analizler bu artışın ülkenin batısında doğusuna kıyasla çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. (Özekin & Sukuti, 2023).

Türkiye'de doğum, evlilik ve boşanma oranlarındaki dönüşümün yavaş seyreden klasik demografik değişimin aksine oldukça hızlı gerçekleşmesi, nüfusun hızla yaşlanan bir topluma doğru evrildiğini göstermektedir. Bu durum; sosyo-ekonomik, zamansal ve mekânsal düzeyde belirgin farklılaşmaları da beraberinde getirmektedir (Beşpınar & Beşpınar, 2017; Can & Avcı, 2021; Özekin & Sukuti, 2023; Akadlı Ergöçmen, 2025; Ucari vd., 2025; Alan, 2025). Bu çalışma; üç temel demografik göstergenin mekânsal-zamansal dinamiklerini bütüncül bir çerçevede çözümleyerek literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmanın ana materyalini, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Merkezi Dağıtım Sistemi veritabanından derlenen 81 il ölçeğindeki yıllık kaba doğum (2009–2025) ile kaba evlenme ve boşanma (2006–2025) verileri oluşturmaktadır. Analizlerde kaba doğum hızı (KDH), kaba evlenme hızı (KEH) ve kaba boşanma hızı (KBH) göstergelerine ait binde (‰) bazındaki oranlar kullanılmıştır. Elde edilen veri seti, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ortamında il bazlı vektör katmanların öznitelik tabloları ile ilişkilendirilerek yıllık zaman adımları halinde mekânsal-zamansal (*spatiotemporal*) analizlere uygun hale getirilmiştir.

Türkiye’de gerçekleşen doğum, evlenme ve boşanma hızlarının mekânsal-zamansal dinamikleri, CBS ortamında Uzay-Zaman Küpü (*Space-Time Cube*) ve Gelişen Sıcak Nokta Analizi (*Emerging Hot Spot Analysis-EHSA*) yöntemleriyle modellenmiştir.

Analiz aşamasında Türkiye’nin 81 iline ait tanımlı poligon katmanları, yıllık zaman adımları (t) boyunca 3 boyutlu uzay-zaman sütunları şeklinde yapılandırılmıştır. Zamansal boyut, veri setlerinin erişilebilirliği doğrultusunda doğum hızları için 2009–2025 dönemini kapsayan 17 yıllık; evlenme ve boşanma hızları için ise 2006–2025 dönemini kapsayan 20 yıllık 1'er yıllık zaman aralıkları ($t_1, t_2, \dots, t_n$) halinde bağımsız uzay-zaman küpleri olarak tanımlanmıştır. Bu modelleme, demografik göstergelerin zaman içindeki eğilimini, kırılmalarını ve mekânsal komşuluk ilişkilerini bütüncül bir analitik çerçevede inceleme olanağı sunmaktadır.

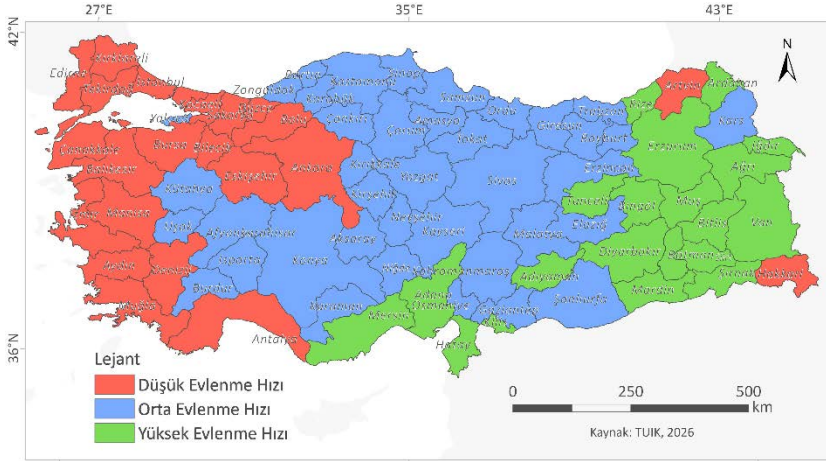
Doğum, evlenme ve boşanma hızlarının iller arasındaki zamansal ve mekânsal kümelenme kalıpları ile bu kümelenmelerin zaman içindeki eğilim yönünü belirlemek amacıyla *Gelişen Sıcak Nokta Analizi (EHSA)* uygulanmıştır. EHSA, Uzay-Zaman Küpü verilerini altlık alarak iki aşamalı bir istatistiksel süreç ile yürütülmüştür. İlk aşamada, her bir uzay-zaman konumu için komşuluk matrisi (Queen Contiguity) temel alınarak uzay-zamansal Getis-Ord G_i^* istatistiği hesaplanmıştır. Elde edilen Z-skorumları ve p-değerleri ($p < 0.05$) üzerinden Sıcak Nokta (*Hot Spot*) ve Soğuk Nokta (*Cold Spot*) alanları belirlenmiştir. İkinci aşamada zamansal eğilimlerin yönü Mann-Kendall testi ile belirlenmiştir. Böylece her il, istatistiksel anlamlılığına ve zamansal eğilimine göre standart EHSA kategorilerine ayrılmıştır. Bütün analitik modellemeler ve haritalama süreçleri ArcGIS Pro (ESRI Spatial Statistics Tools) yazılımı bünyesinde gerçekleştirilmiştir.

3. BULGULAR

3.1. Türkiye'de kaba evlenme hızının mekânsal dağılımı ve zamansal eğilimi (2006–2025)

Bu çalışma kapsamında, Türkiye’de 2006–2025 yılları arasında gerçekleşen kaba evlenme hızının (KEH) mekânsal dağılımı; düşük, orta ve yüksek olmak üzere üç ana grupta değerlendirilmiştir.

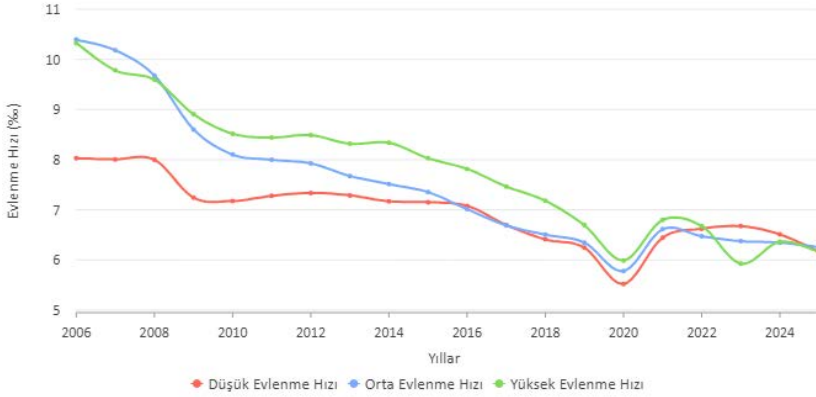
Düşük KEH oranlarına sahip alanlar ağırlıklı olarak Türkiye’nin batısındaki illerde (Ankara, Eskişehir, İzmir, Edirne vb.) yoğunlaşmaktadır. Orta düzeydeki KEH oranları Karadeniz, İç Anadolu’nun büyük bir kısmı ve Doğu Anadolu’nun kuzeybatı kesimlerindeki illerde öne çıkmaktadır. Yüksek KEH oranları ise Türkiye’nin güney ve doğu illerinde belirgin bir mekânsal kümelenmeyi yansıtmaktadır (Şekil 1). Türkiye genelinde KEH oranları, Doğu-Batı doğrultusunda kademeli bir değişim eksenine sahip olup, ülkenin orta kesimi bu anlamda geçiş tipi bir demografik karakter sergilemektedir.

Şekil 1. Türkiye'de KEH oranlarının mekânsal kümelenmesi

İncelenen zaman serisine (2006–2025) ait KEH oranlarında genel bir düşüş eğilimi hâkimdir. Bütün kategorilerde

2020 yılında keskin bir düşüş (dip nokta) yaşanmıştır. Bu durum, küresel COVID-19 pandemisi sürecinde uygulanan kısıtlamaların (sosyal mesafe tedbirleri, toplu organizasyon yasakları vb.) doğrudan bir yansımasıdır. 2021 ve 2022 yıllarında gözlenen hafif yükseliş ise erteleme etkisine bağlı olarak gecikmiş evliliklerden kaynaklanmaktadır. 2006 yılında gruplar arasındaki değer farkı oldukça belirgin iken, 2025 yılına gelindiğinde tüm grupların %6,0–6,5 bandına yakınsadığı görülmektedir. Bu durum, KEH açısından bölgesel düzeydeki mekânsal farklılıkların zamanla azaldığını ve mekânsal bir homojenleşme sürecinin yaşandığını göstermektedir (Şekil 2).

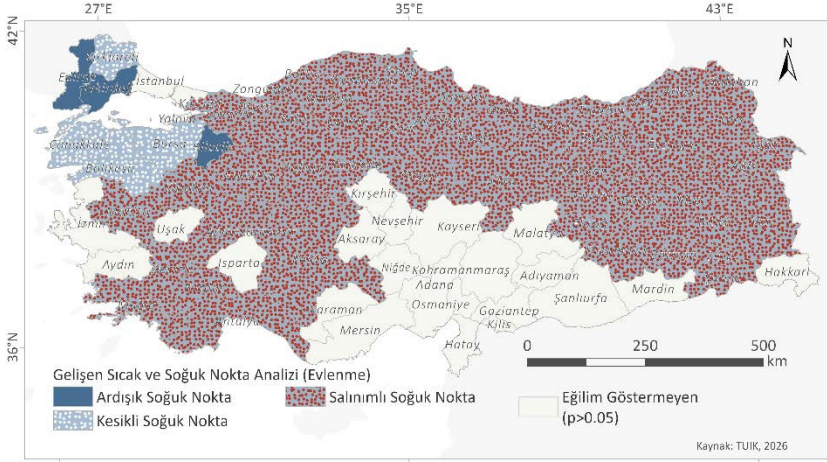

Şekil 2. Türkiye'de KEH oranlarının zamansal değişimi

Gelişen Sıcak Nokta Analizi (EHSA) sonuçlarına göre; KEH oranları Marmara'nın kuzeybatısında (Trakya ve Çanakkale kesimi) 'Ardışık Soğuk Nokta', Güney Marmara ve Batı Anadolu genelinde 'Kesikli Soğuk Nokta', Türkiye'nin geri kalan geniş bir bölümünde ise 'Salınlı Soğuk Nokta' desenleri tespit edilmiştir. İç kesimler ve Akdeniz kıyı şeridindeki bazı iller ise istatistiksel olarak anlamlı bir kümelenme eğilimi sergilememiştir (Şekil 3).

Salınlı ve ardışık soğuk noktaların ülke genelinde geniş bir mekânsal yayılım göstermesi, KEH oranlarındaki düşüşün lokal bir olgu olmadığını; aksine belirgin bir mekânsal bağımlılık

(spatial autocorrelation) sergileyerek makro ölçekte tüm ülkeye yayıldığını doğrulamaktadır. Özellikle Trakya ve Kuzey Ege havzasının uzun süredir baskın bir soğuk nokta (düşük evlilik kümelenmesi) odağı olarak öne çıkması, bu coğrafyada demografik ve sosyo-kültürel dönüşümün daha erken tamamlanmış ve yerleşik hale gelmiş olmasıyla açıklanabilir.

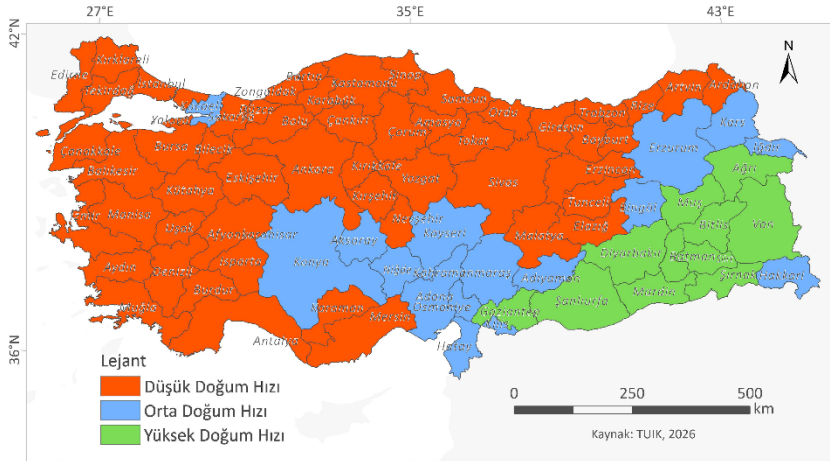
Şekil 3. Türkiye’de KEH oranlarının EHSA sonuçları

3.2. Türkiye’de kaba doğum hızının mekânsal dağılımı ve zamansal eğilimi (2009–2025)

Türkiye genelinde kaba doğum hızının (KDH) mekânsal dağılımında; doğu-batı ve güney-kuzey ekseninde belirgin ve kademeli bir farklılaşma dikkat çekmektedir (Şekil 4).

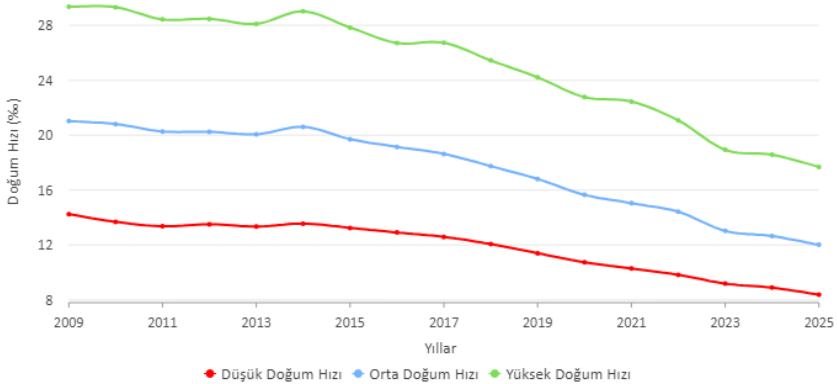
Düşük KDH oranları, Türkiye coğrafyasının batı, kuzey ve iç kesimlerini kapsayan oldukça geniş bir bölümünde baskın mekânsal sınıfı oluşturmaktadır. Orta KDH oranları, Güneydoğu Anadolu’nun çevre illeri, Doğu Anadolu’nun kuzey kesimleri (Erzurum, Kars vb.) ile İç Anadolu’da (Konya, Aksaray, Niğde vb.) bir mekânsal geçiş kuşağı niteliği sergilemektedir. Yüksek KDH oranları ise ağırlıklı olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi illeri (Şanlıurfa, Mardin, Şırnak vb.) ile Doğu Anadolu’nun

güneydoğusunda (Ağrı, Van vb.) güçlü ve sürekliliği olan bir mekânsal kümelenme meydana getirmektedir.

Şekil 4. Türkiye'de KDH oranları mekânsal kümelenmesi

KDH oranlarında genel ve kademeli düşüş eğilimi, her üç kategoride de kesintisiz bir şekilde görülmektedir. Kategoriler arasındaki belirgin oran farkı (makas), zaman içinde kademeli olarak daralmıştır (Şekil 5).

Şekil 5. Türkiye'de KDH oranlarının zamansal değişimi

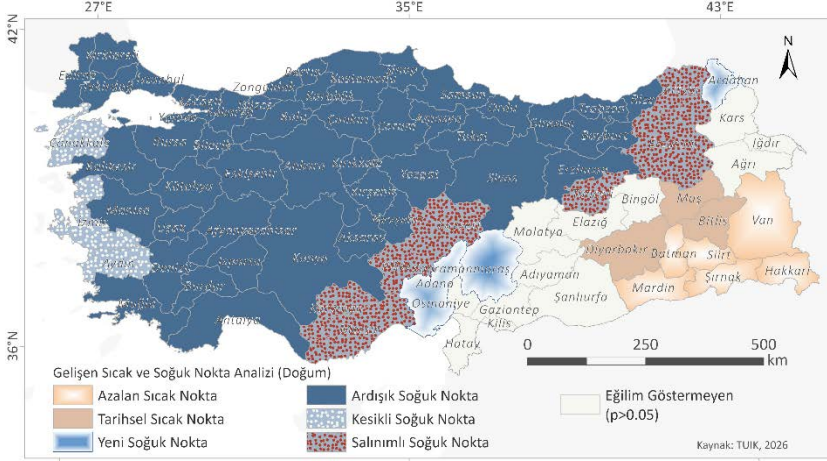
Türkiye genelinde KDH zamansal-mekânsal değişim dinamiklerini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen EHSA Analizi sonuçları, doğurganlık oranlarındaki gerilemenin

mekânsal niteliğini ve iller arası farklılaşmasını doğrulayan belirgin desenler sunmaktadır (Şekil 6).

Azalan Sıcak Nokta: Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney illerinde (Şanlıurfa, Mardin, Batman, Siirt, Şırnak, Van, Hakkâri vb.) kümelenmiştir. Bu alanlar tarihsel olarak yüksek doğurganlık değerlerine sahip olmakla birlikte, zamansal boyut incelendiğinde kümelenme şiddetinin giderek zayıfladığını göstermektedir. Tarihsel Sıcak Nokta: Bitlis, Muş ve Diyarbakır illerinde gözlenmektedir. Söz konusu alanların geçmişten bu yana yüksek doğum oranları yönüyle istatistiksel olarak anlamlı sıcak nokta olma özelliğini koruduğunu, ancak ivmenin durağanlaştığını işaret etmektedir.

Ardışık Soğuk Nokta: Türkiye'nin büyük bölümünü kapsayan en geniş mekânsal kümelenme sınıfını oluşturmaktadır. Kesintisiz bir şekilde devam eden bu soğuk noktalar; sosyo-ekonomik ve demografik dönüşümlere bağlı olarak düşük doğum eğiliminin kronikleştiği alanları temsil etmektedir. Kesikli Soğuk Nokta: Kıyı Ege illerinde (İzmir, Aydın vb.) yoğunlaşmakta olup, belirli periyotlarda istatistiksel anlamlılığa ulaşp tekrar zayıflayan düşük doğurganlık örüntülerini simgelemektedir. Salınlı Soğuk Nokta: Güneyde Mersin'den Kuzeydoğuda Erzurum'a uzanan bir hat üzerindeki illerde gözlenmektedir. Bu sınıf, geçmiş zaman adımlarında yer yer yüksek değerler veya nötr durumlar sergilese de analiz periyodunun son adımlarında belirgin şekilde soğuk noktaya dönüşen alanları ifade etmektedir. Yeni Soğuk Nokta: Adana, Kahramanmaraş ve Ardahan illerinde ortaya çıkmıştır. Geçmişte soğuk nokta olmadığı halde son analiz yıllarda belirgin şekilde düşük doğum kümelenmesine dâhil olmuştur. Doğurganlıktaki düşüş eğiliminin mekânsal olarak genişlediğini doğrulamaktadır. Eğilim Göstermeyen Alanlar ($p>0.05$): Kars, Ağrı, Iğdır ve Adıyaman gibi geçiş kuşaklarında yer alan illerde; Uzak-Zaman Küpü ve EHS-A analizlerine göre

istatistiksel olarak anlamlı ve süreklilik gösteren sıcak/soğuk nokta eğilimi gözlenmemiştir.

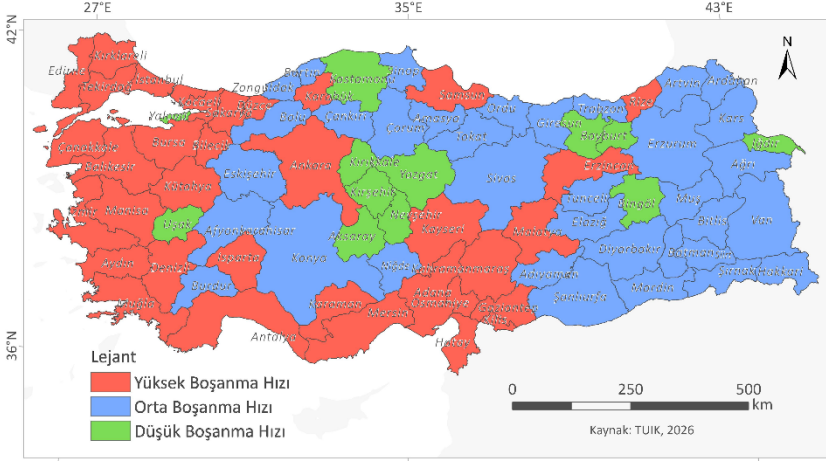

Şekil 6. Türkiye’de KDH oranlarının EHSA sonuçları

3.3. Türkiye’de kaba boşanma hızının mekânsal dağılımı ve zamansal eğilimi (2006–2025)

Türkiye genelinde kaba boşanma hızının (KBH) mekânsal dağılımı incelendiğinde; batıdan doğuya ve kıyı kesimlerden iç bölgelere doğru belirgin bir kademeli farklılaşma ile güçlü mekânsal kümelenme deseni dikkat çekmektedir (Şekil 7).

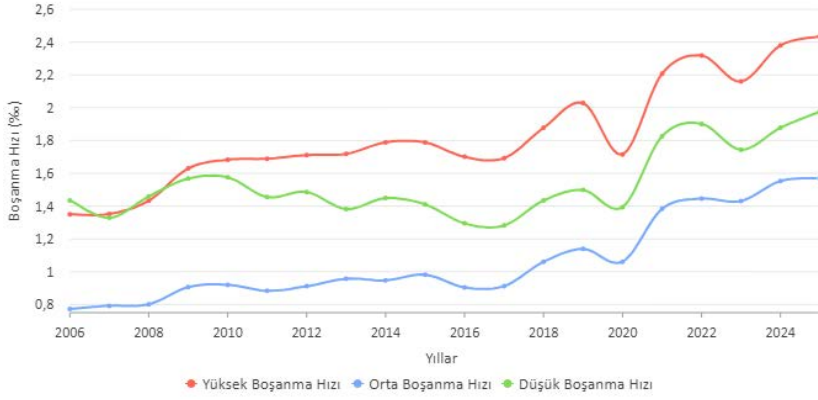
Yüksek KBH oranları, ağırlıklı olarak Türkiye’nin kıyı kuşağı ile İç Anadolu’nun büyükşehirlerinde (İstanbul, İzmir, Ankara, Antalya, Muğla, Eskişehir vb.) mekânsal bir yoğunlaşma göstermektedir. Orta KBH oranları, Türkiye’nin kuzeyinde ve doğusundaki illerin büyük kısmı (Sivas, Erzurum vb.), iç kesimlerdeki illerde geniş bir mekânsal geçiş kuşağı oluşturmaktadır. Düşük KBH oranları ise İç Anadolu’nun merkezi illeri (Kırşehir, Nevşehir vb.), Güney-Doğu Anadolu’daki bazı illerde (Bayburt, Gümüşhane, Bingöl, Iğdır vb.) kümelenmektedir. Kuzeyde Kastamonu ve batıda Uşak illeri bulundukları coğrafi bölgelerin genel karakterinden ayrıışan yerel mekânsal aykırılıklar olarak öne çıkmaktadır.

Şekil 7. Türkiye'de KBH oranlarının mekânsal kümelenmesi

KEH ve KDH'nin aksine KBH; incelenen zaman serisi boyunca tüm mekânsal kategorilerde genel ve kademeli bir artış eğilimi sergilemektedir. 2006 yılında %1,3–1,4 bandında seyreden yüksek KBH kategorisi, 2025 yılına gelindiğinde %2,4 seviyesinin üzerine çıkmıştır.

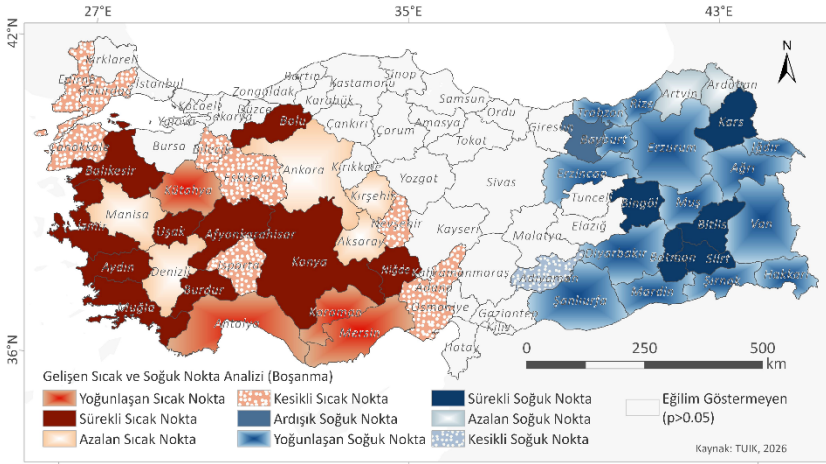
Tüm boşanma kategorilerde de 2020 yılında belirgin bir düşüş kaydedilmiştir. Bu durum, COVID-19 pandemisi kısıtlamaları (karantina şartları, adli tatil vb.) resmi boşanma işlemlerinin ertelenmesi ile ilişkilidir. Kısıtlamaların kalkmasıyla birlikte 2021 ve 2022 yıllarında tüm gruplarda keskin bir yükseliş yaşanmıştır. 2023 sonrasında da bu yüksek seviye korunmuş ve artış eğilimi kademeli olarak devam etmiştir. Evlenme ve doğum hızlarında gözlenen bölgesel yakınsamanın (farkların kapanması) aksine boşanma hızları arasındaki farklar zaman içinde daha belirgin hâle gelmiştir (Şekil 8).

Şekil 8. Türkiye’de KBH oranlarının zamansal değişimi

KBH oranlarına yönelik EHSA sonuçları, Türkiye genelinde oldukça keskin ve mekânsal olarak belirgin kümelenme modelleri ortaya koymaktadır (Şekil 9).

Yüksek KBH oranları, Türkiye’nin güney-batısında dikkat çekmektedir. Yoğunlaşan Sıcak Nokta: Kütahya, Antalya ve Mersin çevresindeki kümelenme şiddeti zamansal dalgalanma göstermektedir. Sürekli Sıcak Nokta: Kıyı/İç Ege, Konya, Niğde ve Bolu’da kesintisiz şekilde yüksek seyretmiştir. Azalan/Kesikli Sıcak Nokta: Trakya, İç Ege, İç Anadolu illerinde dönem dönem zayıflayan bir karakter sergilemektedir. Soğuk Noktalar: Türkiye’nin doğu ve güneydoğu illerinde geniş bir alana yayılmıştır. Sürekli Soğuk Nokta: Kars, Erzurum, Bingöl, Bitlis, Muş, Şırnak ve Batman’da zaman serisinin tamamında kararlı şekilde düşük kalmıştır. Diğer Soğuk Nokta Tipleri: Şanlıurfa, Mardin, Hakkâri, Ağrı ve Erzincan çevresinde Ardışık, Yoğunlaşan, Azalan ve Kesikli alt tipleriyle farklılaşmaktadır. Bu illerde boşanma oranları istatistiksel olarak anlamlı şekilde düşük kalmaya devam etmektedir. Desen Göstermeyen Alanlar ($p>0.05$), İç Anadolu’nun kuzey-doğusu, Karadeniz kıyı kuşağı ve Doğu Akdeniz geçiş koridorunda istatistiksel olarak anlamlı bir uzay-zamansal eğilimi tespit edilmemiştir (Şekil 9).

Şekil 9. Türkiye’de KBH oranlarının EHS sonuçları

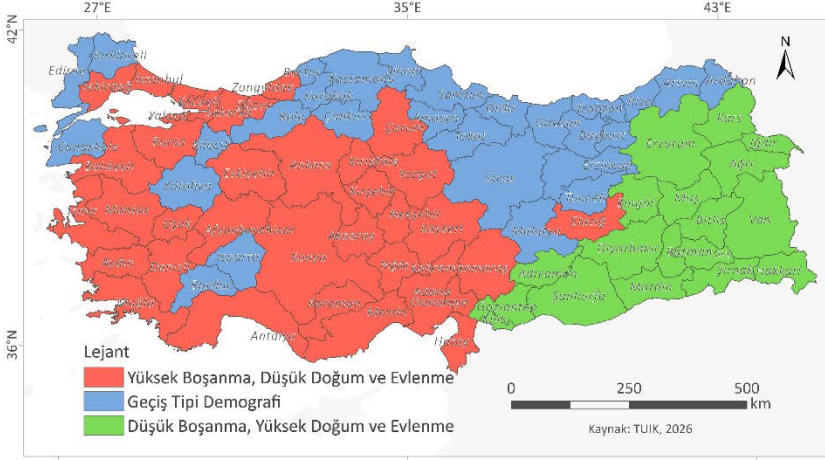
3.4. Türkiye’de KEH, KDH, KBH oranlarının mekânsal ve zamansal değişimi

Türkiye genelinde KEH, KDH, KBH oranlarının birlikte değerlendirildiği bütünleşik uzay-zamansal analiz sonucunda, mekânsal olarak belirgin üç ana demografik bölge tipi ortaya çıkmıştır (Şekil 10).

1. Tip (Yüksek Boşanma, Düşük Doğum ve Evlenme Bölgesi): Türkiye’nin batısı, güney kıyı bandı ve iç kesimlerindeki illeri kapsayan en geniş mekânsal kümelenmedir. Bu alanlar boşanma hızlarında istatistiksel olarak anlamlı sıcak nokta (hot spot) niteliğindeyken, doğum ve evlenme hızlarında belirgin soğuk nokta (cold spot) karakteri sergilemektedir. Söz konusu bölge, demografik dönüşümün en ileri aşamasını ve sosyo-kültürel değişimin yerleştiği mekânları temsil etmektedir.

2. Tip (Geçiş Tipi Demografi Bölgesi): Karadeniz kıyı kuşağı, İç Anadolu’nun doğusu ile Doğu Anadolu’nun kuzey ve batı kesimlerinde konumlanmaktadır. Her üç göstergede de ($p > 0.05$) orta düzey değerler sunarak batı ve doğu blokları arasında demografik bir tampon bölge işlevi görmektedir.

3. Tip (Düşük Boşanma, Yüksek Doğum ve Evlenme Bölgesi): Güney/Doğu Anadolu illerinde oldukça sıkı bir kümelenme sergilemektedir. Doğum ve evlenme hızlarında güçlü bir sıcak nokta (hot spot) özelliği taşıırken, boşanma hızlarında belirgin ve sürekli bir soğuk nokta (cold spot) alanı oluşturmaktadır (Şekil 10).

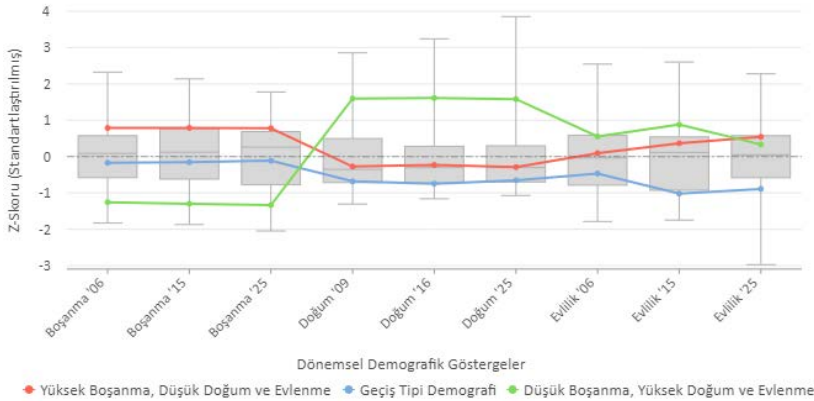
Şekil 10. Türkiye'de KEH, KDH, KBH oranlarının mekânsal kümelenmesi

Kutu grafiği (Box Plot) ve Z-skoru standartlaştırmasına dayalı dönemsel değişim analizi (Şekil 11), tanımlanan üç demografik bölge tipinin göstergeler bazındaki ayrışmasını belirgin bir şekilde doğrulamaktadır.

1. Tip (Yüksek Boşanma, Düşük Doğum ve Evlenme Bölgesi): Boşanma hızlarında yüksek pozitif Z-skoru (yaklaşık +0,8) ile diğer gruplardan ayrışırken; doğum hızlarında negatif Z-skorlarında (yaklaşık -0,3) seyretmektedir. Evlilik hızında ise zaman içinde kademeli bir artış eğilimi sergilemiştir.

2. Tip (Geçiş Tipi Demografi Bölgesi): Bütün analiz periyotlarında (-0,2 ile -1,0 Z-skoru bandında) nötr ve alt-ortalama bir çizgi izleyerek iki ana demografik blok arasındaki dengeli geçiş yapısını korumuştur.

3. Tip (Düşük Boşanma, Yüksek Doğum ve Evlenme Bölgesi): Boşanma hızlarında düşük negatif Z-skoru (-1,3) ve doğum hızlarında yüksek pozitif Z-skoru (+1,6) ile en belirgin sapmayı gösteren gruptur. Ancak evlilik hızları açısından 2006–2015 arasındaki yüksek pozitif konumunu 2025 yılına gelindiğinde kaybederek diğer gruplara yakınsamıştır.

Şekil 11. Türkiye'de KEH, KDH, KBH oranlarının dönemsel standartlaştırılmış Z-skoru değişimi

4. SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye’de 2006–2025 dönemine ait Kaba Evlenme (KEH), Kaba Doğum (KDH) ve Kaba Boşanma Hızlarının (KBH) mekânsal ve zamansal dinamikleri Uzay-Zaman Küpü ve Gelişen Sıcak Nokta Analizi (EHSA) ile bütünleşik olarak incelenmiştir.

Zaman Serisi Eğilimleri: KEH ve KDH analiz periyodu boyunca kesintisiz bir düşüş sergilerken, KBH aksine artış trendi izlemiştir. Bütün göstergelerde COVID-19 pandemisi kısıtlamalarına bağlı olarak 2020 yılında belirgin bir düşüş yaşanmış; 2021-2022 döneminde ise erteleme etkisinden kaynaklı geçici bir telafi dalgası gözlenmiştir.

Evlenme ve doğum hızlarında iller arasındaki farklar zamanla kapanarak mekânsal bir yakınsama ve homojenleşme gerçekleşmiştir. Boşanma hızlarında ise yüksek ve düşük gruplar arasındaki fark açılarak mekânsal bir ıraksama ortaya çıkmıştır.

EHSa ve Z-skoru analizleri sonucunda Türkiye genelinde üç ana mekânsal demografik bölge tipi tespit edilmiştir; batı, güney kıyı kuşağı ve iç kesimdeki büyükşehirleri kapsayan 1. Tip (Yüksek Boşanma, Düşük Doğum ve Evlenme); Karadeniz ile Doğu Anadolu'nun kuzey/batısında konumlanan ve dengeli bir tampon bölge işlevi gören 2. Tip (Geçiş Tipi Demografi); Güneydoğu/Doğu Anadolu'nun güneyinde yer alarak doğurganlıkta sıcak nokta, boşanmada ise sürekli soğuk nokta özelliğini koruyan geleneksel nitelikteki 3. Tip (Düşük Boşanma, Yüksek Doğum ve Evlenme) mekânsal kuşaklardır.

Sonuç olarak; Türkiye'de evlenme ve doğumdaki mekânsal homojenleşmeye karşın boşanma hızlarındaki bölgesel ayrışma, uygulanacak aile ve sosyal politikaların mekânsal-zamansal öncelikler doğrultusunda bölgesel düzeyde planlanması gerektiğini göstermektedir.

Yazar Notu / Etik Beyan: Bu çalışmanın metin dilbilgisi düzeltmelerinde yapay zekâ dil araçlarından yararlanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alan, S. (2025). TÜİK Verileri Işığında Aile Yapısındaki Değişimlerin Sosyolojik Değerlendirmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(Aile Özel Sayısı), 177-198. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1707921>
- Akadlı Ergöçmen, B. (2025). Türkiye nüfusu: Demografik değişimler ve yaşlanan toplum. *Toplum ve Hekim*, 40(1), 5-12. Erişim adresi: https://www.belgelik.dr.tr/ToplumHekim/kayit_goster.php?Id=3232
- Aral, N., & Oğuzlar, A. (2021). Türkiye’de İç Göçün Mekansal Analiz Yöntemleriyle İncelenmesi. *Int. Journal of Social Inquiry*, 14(2), 447-474. <https://doi.org/10.37093/ijsi.901905>
- Beşpınar, F. U., & Beşpınar, L. Z. (2017). Türkiye’de hane halkı yapıları ve evlilik pratiklerinde ikili resim: geleneklerin yanı sıra değişimin yansımaları. *Nüfusbilim Dergisi*, 39(1), 109-149. <https://izlik.org/JA59ZC54EA>
- Can, B., & Avcı, S. (2021). Demografik geçiş teorisi açısından Türkiye’nin demografik geçiş aşamaları ve nüfuslanma süreci. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26(46), 229-252. <https://doi.org/10.17295/ataunidcd.996656>
- Özekin, A., & Süküti, B. (2023). Türkiye’de Kadınların Sosyoekonomik Statülerinin Boşanma Oranlarına Etkilerinin Mekânsal Analizi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 84, 27-41. <https://doi.org/10.26650/jspc.2023.84.1125899>
- Tekeli, İ. (2005). Türkiye’de nüfusun mekânsal dağılımında yaşanan gelişmeler (1935-2000). *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22(1), 85-102.

- TÜİK. (2026). Kaba doğum, evlenme ve boşanma istatistikleri. Türkiye İstatistik Kurumu. Erişim adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>, 01.09.2026
- Ucari, M. Ş., Kaya, İ. T., Metin, F., & Aytaç, M. (2026). Türkiye’de Doğurganlık Hızındaki Azalmanın Yakın Dönemdeki Muhtemel İktisadi Etkileri. *Nüfusbilim Dergisi*, 47(1), 215-234. <https://doi.org/10.67031/nufusbilim.1794009>
- Yavuz, S., ve Yüceşahin, M. M. (2012). Türkiye’de hanehalkı kompozisyonlarında değişimler ve bölgesel farklılaşmalar. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 15(1).

ARTVİN HOPA VE KEMALPAŞA HEMŞİN AĞZININ SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ¹

Çağlayan YILMAZ²

Ayşe GÜL KIRÇIÇEK³

1. GİRİŞ

Ağızlar, bir dilin belirli bir coğrafi bölgede kullanılan ve standart dilden ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı ve söz dizimi bakımından çeşitli ölçülerde ayrılabilen yerel kullanım biçimleridir. Bu yönüyle ağız araştırmaları yalnızca bölgesel konuşma farklılıklarının belirlenmesine yönelik çalışmalar değildir. Ağızlar, aynı zamanda bir dilin tarihî gelişim süreçlerinin, bölgesel çeşitlenmelerinin ve kültürel birikiminin izlerini taşıyan önemli dil malzemeleridir. Bu nedenle yerel ağızların belgelenmesi, özellikle standart dilin etkisinin giderek arttığı günümüzde, Türk dili araştırmaları bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Son yıllarda göç hareketlerinin artması, eğitim ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve standart dilin kullanım alanının genişlemesi, birçok yerel ağız özelliğinin kullanım sıklığının azalmasına yol açmaktadır. Bu süreç, geleneksel ağız özelliklerinin kuşaklar arasında aktarımını da zayıflatabilmektedir. Dolayısıyla yerel konuşma biçimlerinin

¹ Bu yayın, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından “Artvin İli Hopa ve Kemalpaşa İlçeleri Türkçe Ağız Özellikleri” adı ve 15452 proje numarasıyla Temel Araştırma Projesi olarak desteklenen çalışmanın sonuçları olarak hazırlanmıştır.

² Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-1995-212X.

³ Bilim Uzmanı, ORCID: 0009-0009-9032-9953.

doğal kullanım ortamlarından derlenerek kayıt altına alınması, hem mevcut dil durumunun belirlenmesi hem de gelecekte yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar için veri oluşturulması bakımından önemlidir. Artvin'in Hopa ve Kemalpaşa ilçelerinde yaşayan Hemşin topluluklarının Türkçe kullanımında görülen yerel özellikler de bu bağlamda incelenmeye değer bir alan oluşturmaktadır.

Hemşin adı ve Hemşinlilerin tarihî ve kültürel geçmişi üzerine farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte, bu çalışmanın temel konusu tarihî köken veya etnik kimlik tartışmaları değildir. Araştırmanın odağı, Artvin ili sınırları içerisinde, özellikle Hopa ve Kemalpaşa çevresinde konuşulan Türkçenin Hemşin ağzının ses bilgisi özelliklerinin belirlenmesidir. Bu sınırlandırma, çalışmanın fonetik veriler üzerinden yürütülmesini ve elde edilen özelliklerin Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Hemşin toplulukları Türkiye'de başta Doğu Karadeniz olmak üzere farklı bölgelere dağılmış durumdadır. Akademik çalışmalarda Rize çevresindeki topluluklar Batı Hemşinlileri, Artvin'in Hopa, Kemalpaşa ve Borçka çevresindeki topluluklar ise Doğu Hemşinlileri başlığı altında değerlendirilmektedir (Ersoy, 1994). Artvin sahasında özellikle Hopa, Kemalpaşa ve Borçka çevresinde yaşayan Hemşinlilerle ilgili dil araştırmaları sınırlı sayıdadır. Bu nedenle söz konusu saha, Anadolu ağızları araştırmaları açısından daha ayrıntılı biçimde belgelenmeye ihtiyaç duyan alanlardan biridir.

Hemşin ağzı üzerine gerçekleştirilen önceki çalışmalar farklı amaç ve yöntemlere dayanmaktadır. Pehlivan'ın (2002) Rize ili Hemşin ağzı üzerine çalışması ses ve şekil bilgisi özelliklerini ele alırken, Kuyumcu'nun (2006) çalışması Hemşin ağzının fonetik yapısını ve Türkiye Türkçesi yazı diliyle

arasındaki fonetik farklılıkları ortaya koymaya yönelmiştir. Yenigül'ün (2021) çalışması ise Hemşincenin güncel durumu, kullanım alanı ve yaşatılma süreçlerine odaklanmaktadır. Kaya'nın (2014) çalışması Hopa Hemşinlilerinin tarih, dil ve kimlik ilişkisini ele alırken, Akın'ın (2023) çalışması Hemşincenin etnodilbilimsel canlılığını incelemektedir. Böylece Hemşin toplulukları ve dilleri üzerine yapılan çalışmaların tarih, kültür, kimlik, dil canlılığı ve dil bilgisi gibi farklı alanlara yayıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Artvin ilinin Hopa ve Kemalpaşa ilçelerinde konuşulan Türkçenin Hemşin ağzının ses bilgisi bakımından saha verilerine dayalı olarak değerlendirilmesi, mevcut çalışmalar içerisinde ayrı bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Artvin ili Hopa ve Kemalpaşa ilçelerinde konuşulan Türkçenin Hemşin ağzını saha verileri temelinde incelemek ve bu ağzın fonetik özelliklerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda dört yerleşim biriminde gerçekleştirilen saha çalışmasından elde edilen ses kayıtları incelenmiş; ünlü ve ünsüz sisteminde ortaya çıkan değişimler ile çeşitli ses olayları belirlenmiş ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırılmıştır. Araştırma, biçim bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı gibi dilin diğer düzlemlerini kapsamamakta; yalnızca ses bilgisi düzeyiyle sınırlandırılmaktadır. Aynı şekilde Hemşincenin tarihî gelişimi, kökeni ve sosyodilbilimsel durumu da çalışmanın doğrudan inceleme alanı dışında bırakılmıştır.

Çalışmanın temel araştırma sorusu, Hopa ve Kemalpaşa çevresinde konuşulan Hemşin ağzının Türkiye Türkçesinin genel ses sistemiyle ne ölçüde örtüştüğü ve bu ağız içinde hangi özgün fonetik özelliklerin bulunduğuudur. Bu doğrultuda elde edilen veriler, Türkiye Türkçesi ağızları için kullanılan fonetik ölçütler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

2. YÖNTEM VE SAHA ÇALIŞMASI

Araştırmanın dil malzemesi, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından “Artvin İli Hopa ve Kemalpaşa İlçeleri Türkçe Ağız Özellikleri” adı ve 15452 proje numarasıyla Temel Araştırma Projesi olarak desteklenen çalışma kapsamında Artvin ilinin Hopa ilçesine bağlı Başoba ve Eşmekaya köyleri ile Kemalpaşa ilçesine bağlı Üçkardeş ve Kazımiye köylerinde gerçekleştirilen saha çalışmaları yoluyla elde edilmiştir. Derleme sürecinde köy muhtarlıklarıyla iletişime geçilmiş ve kaynak kişiler belirlenmiştir. Araştırmada toplam yedi kaynak kişiyle görüşülmüş; görüşmeler ses kayıtları ve saha fotoğrafları aracılığıyla belgelenmiştir. Kaynak kişilerin konuşmalarında doğal ağız özelliklerinin ortaya çıkmasını sağlamak amacıyla öncelikle serbest anlatım yöntemi kullanılmış, ardından belirli fonetik özelliklerin tespit edilmesine yönelik soru-cevap yöntemi uygulanmıştır.

Kaynak kişiler Hopa’nın Eşmekaya ve Başoba köyleri ile Kemalpaşa’nın Kazımiye ve Üçkardeş köylerinden seçilmiştir. Kaynak kişilerin doğum yılları 1943 ile 1962 arasında değişmektedir. Bu durum, araştırmanın özellikle daha yaşlı konuşur kuşaklarından elde edilen veriler üzerinden yürütüldüğünü göstermektedir. Derlemelerin serbest anlatı biçiminde gerçekleştirilmesi, konuşurların doğal söyleyiş özelliklerinin gözlenmesine imkân sağlamıştır. Çalışmanın metinler bölümünde kaynak kişilerden elde edilen konuşma örnekleri çeviriyazı işaretleri kullanılarak verilmiştir.

Çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarının ses özelliklerinin belirlenmesinde kullanılan çeşitli ölçütlerden yararlanılmış ve toplam 114 fonetik ölçüt değerlendirilmiştir. Bu ölçütler ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki temel grupta ele alınmıştır. Ünlüler bölümünde ünlülerin nitelik ve nicelik özellikleri, kalınlaşma,

incelme, düzleşme, yuvarlaklaşma ve daralma gibi olaylar; ünsüzler bölümünde ise boğumlanma özellikleri, benzeşmeler, ünsüz değişimleri, göçüşme, düşme, türeme ve ikizleşme gibi ses olayları incelenmiştir.

Tablo 1. Araştırma tasarımının özeti

Boyut	Çalışmadaki karşılığı
Saha	Hopa: Başoba, Eşmekaya; Kemalpaşa: Üçkardeş, Kazımiye
Kaynak kişiler	Toplam 7 kişi; doğum yılları 1943–1962
Veri toplama	Serbest anlatım ve fonetik özelliklere yönelik soru-cevap; ses kayıtları ve saha fotoğrafları
İnceleme kapsamı	Ünlü ve ünsüz özellikleri; toplam 114 fonetik ölçüt
Sınırlandırma	Ses bilgisi; biçim bilgisi, söz dizimi, söz varlığı ile tarihî/sosyodilbilimsel boyutlar kapsam dışı

3. BULGULAR

3.1. Ünlülerin Nitelik ve Nicelik Özellikleri

Hemşin ağzının ünlü sistemi değerlendirildiğinde, Türkiye Türkçesinin temel ünlü yapısının büyük ölçüde korunduğu görülmektedir. Bununla birlikte belirli kelimelerde ve belirli ses çevrelerinde farklılaşan söyleyiş özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerin başında ilk hecede kapalı /è/ ünlüsünün durumu gelmektedir. Kapalı /è/, /e/ ile /i/ arasında yer alan bir ön ünlü olarak tanımlanmaktadır (Ercilasun, 2002). Araştırma verilerinde ilk hecede tarihî ve ağızsız açıdan önemli olan kapalı /è/ ünlüsünün sistematik biçimde açık /e/ ünlüsüne karşılık geldiği belirlenmiştir. Bu özellik, kaynak kişilerin tamamından elde edilen örneklerde görülmüştür. *de-*, *el*, *et-*, *gece*, *geri*, *ver-*, *ye-*, *yedi*, *yer* gibi kelimelerde bu durum açık biçimde izlenmektedir.

Buna karşılık ilk hecede açık /ä/ ünlüsünün kullanımına ilişkin herhangi bir örneğe rastlanmamıştır. Benzer biçimde aslı uzun ünlülerin sistematik olarak korunmadığı, incelenen

kelimelerde ünlülerin çoğunlukla kısa biçimde kullanıldığı belirlenmiştir. *börek*, *yıka-*, *yufka* gibi örneklerde uzunluk özelliğinin bulunmaması, bu ölçüt bakımından Hemşin ağzının Türkiye Türkçesiyle paralel bir yapı sergilediğini göstermektedir. Aynı şekilde bulunma hâli eki ile *-ki* ekinin birleşmesinde ve geniş zaman eki öncesinde sistematik ünlü uzunluğuna rastlanmamıştır.

Şimdiki zaman ekinin ise kök ünlüsünde daralma özelliğinin görüldüğü belirlenmiştir. Tespit dilem *çalışmıyor*, *yağmıyor* gibi kullanımlar, bu yapının ağızda kullanımını göstermektedir. Buna karşılık ekin öncesinde ünlü uzaması veya /y/ ikizleşmesi düzenli bir özellik değildir. Dolayısıyla bu alanda Hemşin ağzının bazı yönleriyle Türkiye Türkçesiyle ortaklık gösterdiği, bazı bölgesel özellikleri ise sistematik biçimde taşımadığı söylenebilir.

3.2. Ünlü Kalınlaşması ve İncelmesi

Hemşin ağzında dikkat çeken ünlü özelliklerinden biri, ilk hecesinde /ö/ ve /ü/ bulunan bazı Türkçe kelimelerde görülen ünlü kalınlaşmasıdır. *don-* (< dön-), *dort* (< dört) , *duz* (< duz), *ort-* (< ört-), *oyle* (< öyle), *uç* (< üç), *uzum* (< üzüm) biçimleri bu değişimin örnekleridir. Bu durum, ön ünlülerin art damak ünlülerine yöneldiğini göstermektedir. Bununla birlikte kalınlaşmanın ek ünlülerinde veya bütün kelime gruplarında düzenli bir kural hâlinde gerçekleşmediği görülmektedir. Dar ünlülü ekler, düz-geniş ünlülü ekler ve /h/ ünsüzü çevresindeki ünlüler bakımından standart biçimlerin büyük ölçüde korunduğu tespit edilmiştir.

Alıntı kelimelerde ileriye ve geriye doğru benzeşmeye bağlı kalınlaşmaların da genel bir özellik oluşturmadığı görülmektedir. Tespit edilen *vakit*, *fakir* gibi kullanımlarda standart biçimlere yakın söyleyişlerin korunması, alıntı kelimelerin ses yapısında geniş kapsamlı bir kalınlaşmanın

bulunmadığını göstermektedir. Benzer şekilde cevap, helal, helva, vebal, zeval gibi kelimelerde geriye doğru benzeşmeye bağlı kalınlaşma görülmemiştir. Bu durum, Hemşin ağzında bazı yerel ses özellikleri bulunmasına karşın alıntı kelimelerin önemli bir bölümünde Türkiye Türkçesinin ses yapısının korunduğunu göstermektedir.

Ünlü incilmesi bakımından da benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Alıntı kelimelerde ileriye veya geriye doğru benzeşmeye bağlı ünlü incelmeye rastlanmamıştır. /h/, /g/, /k/ gibi ünsüzlerin çevresindeki ünlülerde de düzenli bir inceltme tespit edilmemiştir. Ayrıca /y/ yardımcı ünsüzünün veya -iyor ekinin çevresindeki ünlüler üzerinde sistematik bir inceltici etkisi görülmemiştir. Bu bulgular, Hemşin ağzında ünlülerin önemli bir bölümünün Türkiye Türkçesindeki temel niteliklerini koruduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte bazı kelimelerde belirgin /i/leşme örnekleri tespit edilmiştir. Özellikle çok heceli Türkçe kelimelerin son hecesinde görülen *gapi*, *garşi*, *komşi*, *yapdi* gibi biçimler, bu değişimin dikkat çekici örnekleridir. İlk hecede ön damak ünsüzleri yanında da *biçak*, *çiplak*, *irak*, *işık* gibi örnekler belirlenmiştir. Bu durum, Hemşin ağzının bütün ses sisteminden ziyade belirli kelime ve ses çevrelerinde ortaya çıkan bölgesel fonetik özellikler taşıdığını göstermektedir.

3.3. Ünlü Düzleşmesi, Yuvarlaklaşması ve Daralması

Hemşin ağzındaki diğer ünlü değişimleri incelendiğinde, bazı özelliklerin sistematik biçimde gerçekleşmediği görülmektedir. Kelime tabanının son hecesindeki yuvarlak-geniş ünlülerin düzleşmesi, dudak ünsüzlerinin çevresindeki ünlülerin düzleşmesi ve bazı kapalı hece ünlülerinin düz-dar biçime dönüşmesi gibi olaylara genel olarak rastlanmamıştır. *Horoz*, *limon*, *radyo*, *şoför*; *buzacı*, *çubuk*, *yumurta*; *armut*, *avuç*, *çamur*,

hamur, kabuk, yağmur gibi kelimelerde standart biçimlerin korunması bu durumu göstermektedir.

Buna karşılık yuvarlak ünlülü kelimelerin son hecesinde ve ek ünlülerinde düzleşme veya daralma bakımından bölgesel farklılıklar belirlenmiştir. Tespit edilen *çocuk, komşi, kömir, odın, uzın* gibi kullanımlar, belirli yerleşim birimlerinde farklılaşan söyleyiş biçimlerinin bulunduğunu göstermektedir. Benzer biçimde *oğli, oldı, sütli* gibi örnekler özellikle bazı Hopa köylerinde görülürken, diğer yerleşimlerde standart biçimlerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, Hemşin ağzındaki fonetik özelliklerin bütün saha için aynı ölçüde genelleştirilemeyeceğini ve yerleşim birimleri arasında varyasyon bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Düz ünlülerin yuvarlaklaşması bakımından da benzer bir çeşitlilik görülmektedir. Tespit edilen *bilürüm, pişürürüm, furtuna, ayrî, çarşı, ayu, karşı, kaşuk* gibi kullanımlar, belirli kelimelerde yuvarlaklaşmanın bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte aynı ölçütlerde standart biçimlerin de kullanılması, söz konusu değişmelerin bütün konuşurlarda ve bütün kelimelerde düzenli bir fonetik kural hâlinde işlemediğine işaret etmektedir.

Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde Hemşin ağzının ünlü sistemi açısından temel yapısını Türkiye Türkçesinden büyük ölçüde koruduğu, ancak bazı kelime ve ses çevrelerinde bölgesel fonetik farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu ağız, standart dilden bütünüyle ayrılmış bir ses sistemi yerine, standart sistem üzerine eklenen ve belirli alanlarda yoğunlaşan bölgesel özellikler göstermektedir.

3.4. Ünsüzlerin Özellikleri ve Boğumlanma Farklılıkları

Hemşin ağzının ünsüz sistemi incelendiğinde, Türkiye Türkçesinde bulunan temel ünsüzlerin büyük ölçüde korunduğu

görülmektedir. Yarı sızıcı /ê/ ve /ç/ ünsüzleri, art damak /h/ ünsüzü ve ön damak ħ (yh) ünsüzü gibi bazı bölgesel seslerin kullanılmadığı belirlenmiştir. Örneğin ceviz, can, çocuk, gece gibi kelimelerde yarı sızıcı ünsüzlerin özel varyantlarına rastlanmamıştır. Benzer şekilde almak, sakladı, yok, yaparız gibi kelimelerde art damak /h/ ünsüzü kullanılmamış ve standart biçimler korunmuştur.

Doğu Karadeniz ağızlarında görülebilen ön damak ħ (yh) ünsüzü bakımından da Hemşin ağızında belirgin bir kullanım tespit edilmemiştir. Karahan'ın (2019) Doğu Karadeniz ağızları için belirttiği bu özelliğe rağmen incelenen Hemşin ağızı verilerinde standart Türkiye Türkçesi biçimlerinin korunduğu görülmektedir. Bu durum, coğrafi yakınlığın her fonetik özelliğin Hemşin ağızında da zorunlu olarak bulunacağı anlamına gelmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ünsüzler arasında özellikle /r/ sesinin farklı titreşim ve vurgu özellikleri dikkat çekmektedir. Verilerde *derelerde*, *deşelerde*, *dört*, *dört*, *aramak*, *aşamak*, *bir*, *bir* gibi örneklerde /r/ sesinin farklı biçimlerde gerçekleştiği belirlenmiştir. Bu özelliğin ağız içinde daha yaygın ve düzenli olması, Hemşin ağızının karakteristik fonetik özelliklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Anadolu ağızlarında /r/ sesinin bölgesel farklılıklar gösterebildiği daha önce de belirtilmiştir (Karahan, 2019).

Alıntı kelimelerde ve Türkçe kelimelerde gırtlak ünsüzü /ʔ/ bakımından da sistematik bir kullanım tespit edilmemiştir. Aynı şekilde kalın ünlülü kelimelerde ön damak /k/ ünsüzünün art damağa çekilmesi özelliğine ilişkin örnekler sınırlıdır. Bu bulgular, Hemşin ağızında belirgin fonetik farklılıkların bulunmasına rağmen bunların ünsüz sisteminin bütününe dönüştüren bir özellik taşımadığını göstermektedir.

3.5. Ünsüz Benzeşmeleri ve Değişmeleri

Ünsüz benzeşmeleri bakımından incelenen /r/ > /rr/, /rn/ > /nn/ ve /t/ > /td/ değişmelerinin Hemşin ağzında düzenli olarak gerçekleşmediği belirlenmiştir. Tespit edilen *mezarlık, şekerlenir, tarla, yağmurlu; burnu, karnı, tırnak, makarna; atlar, kurtlar, rahmetlik* gibi kullanımlarda standart biçimlerin korunması bu sonucu desteklemektedir.

Ünsüz değişmeleri bakımından araştırmada çok sayıda ölçüt değerlendirilmiştir. Kelime başında veya içinde /b/ > /p/, /b/ > /v/, /b/ > /m/; /b, p/ > /f, v/; /b, p/ > /h/; /ç/ > /c/; iki ünlü arasında /c/ > /j/ ve /t/ > /d/ gibi değişmelerin genel olarak gerçekleşmediği görülmektedir. Tespit edilen *balık, beşik, bırakmak; abla, kible, sebze; gece, kocaman, kucağında* gibi kullanımlarda Türkiye Türkçesindeki biçimler korunmuştur.

Benzer biçimde /v/ > /f/, /f/ > /h/, /h/ > /f/, hece sonunda /h/ > /k/ veya /h/ > /y/, /ğ/ > /y/ ve /ğ, k/ > /η/ gibi değişmeler de düzenli fonetik özellikler olarak tespit edilmemiştir. Tespit edilen *vites, vurmak; Fatma, fistan, fotoğraf, fırın; hırsız, horoz, hortum, hurma; döğmek, öğmek, söğmek; değişik, döğüş, eğer, yoksa* gibi kullanımlarda standart biçimlerin korunması bu durumu göstermektedir.

Ünsüz değişmelerinin önemli bir bölümünde standart biçimlerin korunmuş olması, Hemşin ağzının ünsüz sistemi açısından Türkiye Türkçesine oldukça yakın olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kelime başında /l/ > /n/ değişmesi bakımından *nezetli* gibi tekil bir örneğin tespit edilmiş olması, sistematik olmayan bireysel veya sınırlı bölgesel değişmelerin de göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

/s/ > /z/, /s/ > /h/, /ş/ > /s/ ve /ş/ > /j/ gibi değişmelerde de genel olarak standart biçimler korunmuştur. Tespit edilen *sabah, sebze, sini, soba; beş, eşekle, şeker, şimdi; beş, hoş, olmuş* gibi

kullanımlar, bu ses değişmelerinin Hemşin ağzında düzenli bir nitelik kazanmadığını göstermektedir.

3.6. Göçüşme

Göçüşme bakımından değerlendirilen ölçütlerin tamamına yakınında Türkiye Türkçesiyle paralel biçimlerin korunduğu görülmektedir. /b, p/ ile /r/, /g/ ile /r/, /g, k/ ile /s/, /l/ ile /v/, /m/ ile /l/, /r/ ile /v/ ve /l/ ile /r/ arasındaki yer değiştirmelerin Hemşin ağzında düzenli bir fonetik özellik oluşturmadığı tespit edilmiştir. *Köprü, toprak, yaprak; doğru, öğrenmek, uğraşmak; eksik, göğsü, yüksek; helva, şalvar, yalvarmak; çömleğe, gömlek, memleket; derviş, kervan, kirve* gibi biçimler standart kullanımla paralellik göstermektedir.

3.7. Ünsüz Düşmesi ve Türemesi

Ünsüz düşmesi bakımından standart dile uygun kullanımlar tespit edilmiştir. Kelime ortasında /l/ öncesindeki ünlü düşmeleri, hece sonunda /f/, /l/ ve /r/ düşmeleri, kelime başında /h/ ve /y/ düşmeleri ile ek-fil arasındaki /y/ düşmesi gibi özelliklerin sistematik olmadığı belirlenmiştir. Tespit edilen *buralarda, nerelerden, oralarda, şuralardan; öfke, yufka; hasta, hayvan, hayvancılık, hemşeri; almadı, geldi, gelmedi, güzel, olmuş; yılan, yıldırım, yıldız, yirmi, yukarı, yüksek* gibi biçimlerde standart yapı korunmuştur.

Ünsüz türemesi bakımından da /n/ ve /ş/ ile başlayan kelimelerde ön ses /ı/ türemesi, kelime başında /h/ ve /y/ türemesi ile kelime içinde /n/ ve /r/ türemesi gibi olayların düzenli biçimde görülmediği belirlenmiştir. Tespit edilen *nar, şey; ambar, avlu, ayva; meclis, pırasa, tüfek; çiğit, kese kağıdı, söğüt; aldanmak, aldatmak, erişmek, esir, ırak, inmek, iteriz* gibi biçimlerde Türkiye Türkçesindeki yapıların korunması bu sonucu desteklemektedir.

Ünsüz ikizleşmesi de Hemşin ağzının karakteristik ve sistematik özelliklerinden biri değildir. /d, t/, /g, k/ ve /l/ ünsüzlerinin ikizleşmesine ilişkin örnekler bulunmamış; *bütün, kadar, otuz, yedi, zaten; iki, dokuz, makas, sakal, sekiz; çile, ilaç, külah, sele, şelale* gibi standart biçimler korunmuştur. Özkan'ın (2009) Türkçede ikizleşmenin sınırlı bir ses olayı olduğuna ilişkin değerlendirmesi dikkate alındığında, Hemşin ağzında da bu özelliğin belirgin bir sistem oluşturmadığı söylenebilir.

4. TARTIŞMA VE GENEL DEĞERLENDİRME

114 fonetik ölçüt üzerinden elde edilen veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Hemşin ağzının ses sistemi bakımından Türkiye Türkçesiyle güçlü bir ortaklık gösterdiği görülmektedir. Özellikle ünsüz değişimleri, göçüşme, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi ve ünsüz ikizleşmesi gibi ölçütlerin büyük bölümünde standart biçimlerin korunması bu yakınlığın temel göstergesidir.

Bununla birlikte Hemşin ağzının tamamen standart Türkiye Türkçesiyle özdeş bir konuşma biçimi olduğu da söylenemez. İlk hecede kapalı /ë/ ünlüsünün açık /e/ karşılığında kullanılması, bazı kelimelerde ünlü kalınlaşması, /i/'leşme örnekleri, belirli kelimelerde yuvarlaklaşma ve bazı ünsüzlerin farklı titreşim özellikleri göstermesi, ağzın bölgesel karakterini ortaya koymaktadır. Özellikle /r/ ünsüzünün farklı titreşim özellikleri ile bazı ünlü değişimleri, çalışmanın saha verilerinde daha belirgin biçimde ortaya çıkan özellikler arasındadır.

Araştırmanın önemli sonuçlarından biri de fonetik özelliklerin bütün yerleşim birimlerinde aynı düzeyde görülmemesidir. Özellikle *oğli, oldı, sütli* gibi ek ünlülerindeki farklılaşmaların Hopa köylerinde belirginleşmesi, bazı özelliklerin coğrafi dağılım bakımından sınırlı olabileceğini göstermektedir. Bu durum, Hemşin ağzının kendi içinde de yerel

varyasyonlar taşıdığını ve gelecekteki araştırmalarda köy veya yerleşim birimi ölçeğinde daha ayrıntılı karşılaştırmalar yapılması gerektiğini düşündürmektedir.

Saha verilerinin doğal anlatımlardan elde edilmiş olması da çalışmanın önemli yönlerinden biridir. Kaynak kişilerin günlük yaşam, aile, çalışma hayatı, eğitim, askerlik ve çeşitli kişisel deneyimleri üzerine yaptıkları anlatımlar, fonetik özelliklerin doğal konuşma bağlamı içinde gözlenmesine imkân sağlamıştır. Metinlerde k, ğ, v, r, ò, ú gibi çeviriyazı işaretlerinin kullanılması, bölgesel ses özelliklerinin standart yazı diliyle görünür hâle getirilebilmesini sağlamaktadır.

Bu açıdan değerlendirildiğinde Hemşin ağzı, Türkiye Türkçesinin ses sisteminden bütünüyle ayrılan bağımsız bir fonolojik yapıdan ziyade, Türkiye Türkçesinin genel ses özelliklerini büyük ölçüde sürdüren ve belirli kelime, ses çevresi ve yerleşimlerde özgünleşen bölgesel bir ağız görünümünü sergilemektedir. Bu sonuç, çalışmanın temel bulgusunu oluşturmaktadır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada Artvin ili Hopa ve Kemalpaşa ilçelerinde konuşulan Türkçenin Hemşin ağzı, saha verilerine dayalı olarak ses bilgisi bakımından incelenmiştir. Hopa ilçesinin Başoba ve Eşmekaya köyleri ile Kemalpaşa ilçesinin Üçkardeş ve Kazımiye köylerinde gerçekleştirilen derlemelerden elde edilen veriler, Türkiye Türkçesi ağızlarının ses bilgisi ölçütleri çerçevesinde değerlendirilmiş ve toplam 114 fonetik ölçüt üzerinde inceleme yapılmıştır. Çalışmanın kapsamı fonetik düzeyle sınırlandırılmış; biçim bilgisi, söz dizimi, söz varlığı ve Hemşincenin tarihî ve sosyodilbilimsel boyutları araştırmanın dışında tutulmuştur.

Araştırma sonucunda Hemşin ağzının temel ses sistemi bakımından Türkiye Türkçesiyle büyük ölçüde ortak özellikler taşıdığı belirlenmiştir. Özellikle ünsüz sisteminde standart Türkiye Türkçesi biçimlerinin korunması dikkat çekicidir. Ünsüz benzeşmeleri, ünsüz değişimleri, göçüşme, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi ve ünsüz ikizleşmesi gibi çok sayıda ses olayının incelenen verilerde sistematik biçimde gerçekleşmediği görülmüştür. Bu durum, Hemşin ağzının Türkiye Türkçesinin temel ünsüz yapısıyla olan güçlü bağına ortaya koymaktadır.

Ünlüler bakımından da Türkiye Türkçesinin temel ünlü sisteminin büyük ölçüde korunduğu görülmüştür. Bununla birlikte ilk hecede kapalı /è/ ünlüsünün açık /e/ ile karşılanması, bazı kelimelerde ünlü kalınlaşması, /i/'leşme ve belirli kelimelerde düzleşme-yuvarlaklaşma gibi bölgesel özellikler tespit edilmiştir. Özellikle /ö/ ve /ü/ ünlülerinin bazı kelimelerde kalınlaşması ve çok heceli kelimelerin son hecesinde /i/'leşme görülmesi, Hemşin ağzının fonetik açıdan dikkat çekici özellikleri arasında yer almaktadır.

Araştırmanın bir başka önemli sonucu, fonetik özelliklerin bütün kaynak kişilerde veya bütün yerleşim birimlerinde aynı biçimde görülmemesidir. Bazı ses olayları belirli köylerde veya belirli kaynak kişilerde ortaya çıkarken bazıları daha geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu durum, Hemşin ağzının kendi içinde de bölgesel ve konuşura bağlı çeşitlenmeler barındırdığını göstermektedir. Özellikle Hopa köylerinde görülen bazı ek ünlüsü değişimleri, bu iç farklılaşmanın örneklerinden biridir.

Sonuç olarak Artvin ili Hemşin ağzı, Türkiye Türkçesinin temel fonetik yapısını büyük ölçüde koruyan; bununla birlikte tarihi, coğrafi ve sosyokültürel süreçlerin etkisiyle bazı özgün ses özelliklerini yaşatan bir ağız görünümü sergilemektedir. Dolayısıyla Hemşin ağzını yalnızca standart Türkiye

Türkçesinden farklılaşan özellikler üzerinden değil, aynı zamanda standart yapıyı koruyan özellikleriyle birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Bu yaklaşım, ağızların yalnızca farklılıklar bütünü olmadığını; standart dille ortaklık ve farklılaşmanın aynı anda bulunabildiği dinamik dil çeşitleri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hemşin ağzının mevcut fonetik özelliklerinin belgelenmesi ayrıca dil değişmesi bakımından da önem taşımaktadır. Çalışmanın saha verileri, özellikle yaşlı konuşurlarda belirgin biçimde gözlenen bazı özelliklerin gelecekte genç kuşaklarda aynı ölçüde bulunmayabileceğini düşündürmektedir. Göç, eğitim, kitle iletişim araçları ve standart dilin etkisinin artması, yerel ağızların kullanım alanlarını daraltan başlıca süreçler arasında değerlendirilmektedir. Bu nedenle Hemşin ağzının yalnızca mevcut fonetik özelliklerinin belirlenmesi değil, bu özelliklerin kuşaklar ve yerleşim birimleri arasındaki dağılımının da gelecekte araştırılması gerekmektedir.

Bu çalışma, Hemşin ağzının ses bilgisi bakımından genel görünümünü ortaya koymakla birlikte, konunun bütün yönleriyle açıklanabilmesi için daha geniş örneklemelere ihtiyaç bulunduğunu da göstermektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda Hopa, Kemalpaşa ve Borçka çevresindeki farklı yerleşim birimlerinin karşılaştırılması; genç ve yaşlı konuşur grupları arasındaki fonetik farklılıkların belirlenmesi; biçim bilgisi, söz varlığı ve söz dizimi özelliklerinin incelenmesi ve elde edilen sonuçların diğer Doğu Karadeniz ağızlarıyla karşılaştırılması, Hemşin ağzının dilbilimsel konumunun daha kapsamlı biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak Hemşin ağzı, Türkiye Türkçesiyle güçlü ortaklıklar taşıyan, ancak belirli fonetik özellikleri bakımından bölgesel karakterini sürdüren önemli bir Anadolu ağzıdır. Bu ağzın doğal konuşma verileri üzerinden belgelenmesi, hem

Artvin ağızları araştırmalarına hem de Türkiye Türkçesinin bölgesel çeşitlenmesinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Çalışmanın ortaya koyduğu veriler, Hemşin ağzının ses bilgisi bakımından daha kapsamlı ve karşılaştırmalı araştırmalara konu edilmesi gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akın, G. (2023). Ethnolinguistic vitality of the Hemshin language (Doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Banguoğlu, T. (2011). Türkçenin grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2002). Kars ili ağızları: Ses bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). Türk lehçeleri grameri. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2011). Türk dili tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2013). Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ersoy, E. G. (1994). Sosyo-kültürel değişme sürecinde Hemşin'de yaylacılık (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Kalaycıoğlu, S. S. (2015). Hemşinliler üzerine sosyolojik bir inceleme. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi.
- Karahan, L. (2019). Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, N. (2014). Hopa Hemshinlis: History, language and identity (Yüksek lisans tezi). Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (2007). Gramer terimleri sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuyumcu, O. (2006). Türkçenin Hemşin ağızı (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

- Özkan, M. (2009). Türkiye Türkçesi ses ve yazım bilgisi. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Pehlivan, S. (2002). Rize ili Hemşin ağızı (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sürmeli, M. (2012). Hemşinlilerin etnik kimliği üzerine bir değerlendirme. Karadeniz Araştırmaları, 33, 45–60.
- Türkiye Türkçesi ağızları atlası kılavuzu. (2023). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UNESCO. (2010). Atlas of the world's languages in danger (3rd ed.). Paris, France: UNESCO Publishing.
- Yenigül, A. (2021). Küreselleşen dünyada kaybolan dillerin hayatta kalma uğraşlarında çevirinin rolü: Hemşince (Doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

NEOLİBERALİZMİN KRİZİ VE POST-KEYNESYEN DÜŞÜNCEDE PARADİGMA YENİLENMESİ

Hasan İSLATINCE¹

1. GİRİŞ

İktisat düşüncesinin yirminci yüzyıldaki gelişimi, piyasanın kendiliğinden dengeleyici gücü ile kamusal müdahalenin gerekliliği arasındaki gerilim etrafında şekillenmiştir. 1929 Büyük Bunalımı sonrasında Keynesyen iktisadın yükselişi, toplam talep yönetimi, tam istihdam ve makroekonomik istikrar hedeflerini iktisat politikasının merkezine taşımış; İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde bu çerçeve geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bununla birlikte 1970’lerde petrol şokları, yüksek enflasyon ile işsizliğin birlikte görülmesi ve Bretton Woods sisteminin çözülmesi, savaş sonrası politika uzlaşmasını aşındırmış; monetarist, yeni klasik ve piyasa yanlısı yaklaşımların etkisini artırmıştır. Bu dönüşüm, 1980’lerden itibaren özelleştirme, deregülasyon, finansal serbestleşme ve mali disiplin politikalarıyla kurumsal bir nitelik kazanmış ve neoliberal politika paradigmasının küresel ölçekte yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Harvey, 2005; Mirowski, 2013).

Neoliberalizm ile neoklasik iktisadı bütünüyle özdeşleştirmek analitik açıdan yanıltıcıdır. Neoliberal düşünce, Hayek’in dağınık bilgi ve kendiliğinden düzen yaklaşımından Friedman’ın piyasa özgürlüğü vurgusuna kadar farklı entelektüel

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0001-8737-0124.

kaynakları bünyesinde barındırırken; rasyonel beklentiler, genel denge ve etkin piyasalar gibi varsayımlar daha çok ana akım neoklasik ve yeni klasik makroiktisadın biçimsel modellerinde geliştirilmiştir. Bununla birlikte bu farklı gelenekler, 1980 sonrasında piyasa mekanizmasının koordinasyon kapasitesine duyulan güven, devletin ekonomik rolünün sınırlandırılması ve finansal piyasaların serbestleştirilmesi gibi politika tercihlerinde önemli ölçüde kesişmiştir. Bu nedenle çalışmada neoliberalizm, tek ve homojen bir teori olarak değil, piyasa merkezli bir politika ve yönetim paradigması olarak ele alınmaktadır.

2007–2009 küresel finans krizi bu paradigmanın teorik ve kurumsal sınırlarını görünür kılmıştır. Kriz, finansal yeniliklerin ve piyasa disiplininin riskleri kendiliğinden dağıtacağı yönündeki iyimserliğin tersine, yüksek kaldıraç, bilanço bağlantıları, bilgi asimetrikleri ve varlık fiyatı dinamiklerinin sistemik kırılganlık üretebildiğini göstermiştir. Ana akım iktisadın krizi öngörme ve finansal sistemi makroekonomik modellerle bütünleştirme kapasitesi de yoğun biçimde tartışılmıştır (Colander et al., 2009; Stiglitz, 2010). Bu gelişmeler, neoliberalizmin sona erdiğini göstermese de piyasa etkinliği, rasyonelite ve devlet–piyasa ilişkisine ilişkin yerleşik kabullerin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

Bu tartışma ortamında Post-Keynesyen iktisat yeniden belirginlik kazanmıştır. Post-Keynesyen yaklaşım, Keynes’in belirsizlik ve efektif talep analizini; tarihsel zaman, endojen para, gelir dağılımı, finansal istikrarsızlık ve kurumsal yapıların belirleyiciliğiyle genişleten heterodoks bir araştırma programıdır (Lavoie, 2014). Yaklaşımın ayırt edici yönleri arasında ekonominin açık ve tarihsel bir sistem olarak kavranması, toplam talebin kısa ve uzun dönemde belirleyici kabul edilmesi ve finansal ilişkilerin reel ekonomi üzerindeki kurucu rolünün vurgulanması yer almaktadır. Türkçe literatürde de Post-Keynesyen iktisadın bu metodolojik özellikleri, belirsizlik ve

tarihsel zaman ekseninde ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır (Dişbudak, 2025; Narin, 2025).

Bu kitap bölümünün amacı, neoliberal paradigma ile Post-Keynesyen düşünce arasındaki ayrımı yalnızca politika tercihleri üzerinden değil, epistemolojik ve metodolojik temeller üzerinden de değerlendirmektir. Bu amaçla önce neoliberalizmin piyasa, birey, devlet ve küreselleşmeye ilişkin düşünsel dayanakları incelenmekte; ardından 2008 küresel finans krizinin bu çerçevede yarattığı teorik gerilimler tartışılmaktadır. Devamında Post-Keynesyen iktisadın belirsizlik, efektif talep, bölüşüm, endojen para ve Minsky'nin finansal istikrarsızlık yaklaşımı üzerinden sunduğu alternatif açıklama çerçevesi ele alınmakta; son bölümde ise bu yaklaşımın maliye politikası, para politikası, sosyal refah, sürdürülebilirlik ve metodolojik çoğulculuk bakımından paradigma yenilenmesine nasıl katkıda bulunabileceği değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel savı, 2008 sonrasında tek bir paradigmanın diğerinin yerini aldığı değil; ana akım yaklaşımın sınırlarının daha görünür hale geldiği ve Post-Keynesyen düşüncenin bu sınırları açıklamada güçlü, ancak çoğulcu bir alternatif sunduğudur.

2. NEOLİBERAL PARADİGMANIN FELSEFİ VE EPISTEMOLOJİK TEMELLERİ

Neoliberalizm, tekil ve tamamen tutarlı bir iktisat teorisinden ziyade, piyasa mekanizmasına geniş bir koordinasyon alanı tanıyan, rekabeti ekonomik ve toplumsal düzenin temel ilkelerinden biri olarak gören ve devletin rolünü piyasa düzenini kuran ve güvence altına alan işlevler çerçevesinde yeniden tanımlayan bir düşünce ve politika paradigmasıdır. Bu nedenle neoliberalizmin epistemolojik temellerini incelerken Hayekçi bilgi anlayışı, metodolojik bireycilik, yeni klasik makroiktisadın

rasyonel beklentiler yaklaşımı ve piyasa etkinliği düşüncesi arasındaki farklılıkları korumak gerekir (Mirowski, 2013).

Bu bölüm neoliberal paradigmanın düşünsel temellerini beş eksenle ele almaktadır: piyasa ve kendiliğinden düzen fikri; metodolojik bireycilik ve ana akım makroiktisatta rasyonel beklentiler; devletin yeniden konumlandırılması; özgürlük, verimlilik ve rekabetin normatif rolü; küreselleşme ve Washington Uzlaşısı.

2.1. Piyasa ve Kendiliğinden Doğan Düzen Fikri

Neoliberal düşüncenin merkezinde piyasa koordinasyonuna duyulan güven yer alır. Bu düşüncenin tarihsel kökleri klasik liberalizme uzansa da, yirminci yüzyıldaki en etkili formülasyonlarından biri Hayek'in "kendiliğinden doğan düzen" yaklaşımıdır. Hayek, piyasa düzeninin tek bir otorite tarafından tasarlanmadığını; bireylerin dağınık ve yerel bilgilerini fiyatlar aracılığıyla koordine eden evrimsel bir düzen olduğunu savunur. Mülkiyet, sözleşme, mübadele ve rekabet gibi kurumlar bu düzenin işleyişinde merkezi öneme sahiptir. Bu yaklaşım, piyasanın yalnızca kaynak tahsis eden bir mekanizma değil, aynı zamanda dağınık bilgiyi koordine eden kurumsal bir süreç olarak görülmesine yol açmıştır (Adaçay & İslatince, 2013, s. 270).

Friedrich Hayek (1944) bu fikri 20. yüzyılda yeniden yorumlayarak, merkezi planlamanın bilgi problemine çözüm üretemeyeceğini savunmuştur. Hayek'e göre, bilgi dağınık ve yereldir; yalnızca fiyat sistemi aracılığıyla ekonomik aktörler arasında aktarılabilir. Dolayısıyla, herhangi bir otoritenin piyasadan "daha üstün" bir bilgiye sahip olması mümkün değildir. Bu düşünce, neoliberalizmin temel dayanaklarından birini oluşturur: "piyasa, bilgiyi işleyen en üstün mekanizmadır."

2.2. Metodolojik Bireycilik ve Ana Akım Makroiktisatta Rasyonel Beklentiler

Neoliberal politika paradigmasının yükselişi, ana akım makroiktisatta metodolojik bireycilik ve mikro temellendirme arayışının güçlendiği bir döneme rastlamıştır. Ancak Hayek'in bilginin dağınık ve sınırlı olduğu yönündeki yaklaşımı ile yeni klasik iktisadın rasyonel beklentiler hipotezi aynı epistemolojik varsayıma dayanmaz. Rasyonel beklentiler yaklaşımında ekonomik birimlerin sistematik hata yapmadığı ve modelle tutarlı beklentiler oluşturduğu varsayılır; Lucas'ın (1972) çalışması bu dönüşümün temel referanslarından biridir. Bu yaklaşım, makroekonomik sonuçların bireysel optimizasyon ve beklentiler üzerinden açıklanmasını güçlendirmiştir.

Post-Keynesyen eleştiri açısından temel sorun, geleceğe ilişkin belirsizliğin ölçülebilir risk biçiminde temsil edilmesi ve tarihsel zamanın analitik olarak geri plana itilmesidir. Biçimsel modeller tutarlılık ve açıklık sağlamakla birlikte, kurumların, güç ilişkilerinin ve geri döndürülemez tarihsel süreçlerin yeterince temsil edilmemesi halinde gerçek dünyanın karmaşıklığını sınırlı biçimde yansıtabilir (Blaug, 1992). Bu nedenle tartışma matematiksel modellemenin kendisinden çok, modelin ontolojik ve epistemolojik varsayımlarının kapsamıyla ilgilidir.

2.3. Devletin Yeniden Konumlandırılması: “Minimal Devlet” İdeali

Neoliberalizmin ayırt edici yönlerinden biri devletin rolünü yeniden tanımlamasıdır. Bununla birlikte Hayek'in yaklaşımını basit bir “devletsizlik” ya da katı laissez-faire savunusu olarak yorumlamak doğru değildir. Hayek (1944), piyasa düzeninin işleyebilmesi için hukuk devleti, mülkiyet haklarının korunması, sözleşmelerin uygulanması, rekabet koşullarının sürdürülmesi ve zor kullanma ile hilenin sınırlandırılması gibi kamusal işlevleri gerekli görür. Dolayısıyla

neoliberal devlet anlayışı, devleti tümüyle geri çekmekten çok, onun ekonomik faaliyeti doğrudan yöneten aktör olmaktan çıkarılarak piyasa düzenini kuran ve koruyan bir çerçeve sağlayıcı olarak konumlandırılmasını öngörür.

Milton Friedman (1962) ise ekonomik özgürlüğü, siyasal özgürlüğün zorunlu koşulu olarak tanımlamıştır. Ona göre, devletin ekonomiye müdahalesi yalnızca verimliliği değil, bireysel özgürlükleri de tehdit eder. Böylece neoliberalizmin siyasal söylemi, “birey özgürdür çünkü piyasa özgürdür” önermesine dayanır. Bu anlayış, 1980’lerden itibaren IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların politikalarına da yansımıştır. Devletin küçülmesi, özelleştirme, deregülasyon ve mali disiplin uygulamaları, “piyasa dostu reformlar” olarak sunulmuştur (Harvey, 2005, s. 64).

2.4. Neoliberalizmin Normatif Boyutu: Özgürlük, Verimlilik ve Rekabet

Neoliberalizm yalnızca betimleyici bir iktisadi yaklaşım değil, aynı zamanda belirli bir toplumsal düzen tasarımıdır. Bu düzen etkinlik, rekabet, girişimcilik ve bireysel özgürlük kavramlarını merkezileştirir. Bununla birlikte bu kavramların nasıl tanımlandığı ve gelir dağılımı, sosyal haklar ve kamusal sorumluluklarla nasıl dengelendiği, neoliberalizme yönelik normatif tartışmaların temelini oluşturur.

Hayek (1960), özgürlüğü esas olarak keyfi zorlamanın sınırlandırılması bağlamında ele alırken; Friedman (1962) ekonomik özgürlüğü siyasal özgürlüğün önemli koşullarından biri olarak görür. Bu yaklaşımda rekabetçi piyasalar bireysel tercih alanını genişleten kurumlar olarak değerlendirilir. Buna karşılık eleştirel literatür, piyasa ilişkilerinin yaygınlaştırılmasının eşitlik, sosyal adalet ve demokratik hesap verebilirlik açısından yeni gerilimler yaratabileceğini vurgulamaktadır (Brown, 2015; Harvey, 2005).

Bu nedenle neoliberalizmin normatif boyutu, “piyasa mı devlet mi?” biçimindeki ikili bir karşıtlığa indirgenemez. Asıl tartışma, hangi ekonomik ve toplumsal alanların piyasa mantığına tabi kılınacağı, risklerin kimler tarafından taşınacağı ve bireysel sorumluluk ile kolektif güvence arasındaki sınırın nasıl çizileceği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

2.5. Küreselleşme ve Washington Uzlaşısı

1970’lerin sonlarından itibaren birçok ülkede ithal ikameci ve devlet öncülüğündeki kalkınma stratejilerinin yerini dışa açılma, ticari ve finansal serbestleşme, özelleştirme ve mali disiplin eksenli politikalar almaya başlamıştır. Bu dönüşüm, yalnızca ulusal politika tercihlerindeki değişimi değil, uluslararası finansal kuruluşların ve küresel sermaye hareketlerinin ulusal ekonomi politikaları üzerindeki etkisinin artmasını da ifade etmektedir.

Bu politika dönüşümünün en bilinen formülasyonlarından biri John Williamson’ın 1989’da Washington merkezli kurumlarda Latin Amerika için öne çıkan reform önerilerini tanımlamak üzere kullandığı “Washington Uzlaşısı” kavramıdır. Williamson’ın çerçevesi mali disiplin, kamu harcamalarının yeniden önceliklendirilmesi, vergi reformu, ticaret ve finansal serbestleşme, özelleştirme, deregülasyon ve mülkiyet hakları gibi başlıklardan oluşmuştur (Williamson, 1990). Türkiye’deki ve gelişmekte olan ekonomilerdeki tartışmalar açısından bu paket, neoklasik politika önerilerinin kurumsal bir ifadesi olarak değerlendirilmiş ve Post-Keynesyen açıdan eleştirilmiştir (Tekgül & Cin, 2015).

Washington Uzlaşısı politikalarının sonuçları ülkelere ve dönemlere göre farklılaşmıştır. Bununla birlikte finansal liberalizasyonun kurumsal kapasite, düzenleme ve makroekonomik istikrar mekanizmaları yeterince gelişmeden uygulanmasının kırılabilirlikleri artırabildiği; hızlı dışa açılmanın

gelir dağılımı ve politika alanı üzerinde maliyetler yaratabildiği yönünde güçlü eleştiriler bulunmaktadır (Stiglitz, 2002). Bu eleştiriler, daha sonraki dönemde “Post-Washington Uzlaşısı” tartışmalarının da önünü açmıştır (Tekgül & Cin, 2015).

1997 Asya krizi ve 2007–2009 küresel finans krizi, finansal serbestleşmenin istikrarı kendiliğinden garanti etmediğini göstererek neoliberal politika çerçevesinin sınırlarını görünür kılmıştır. Bu gelişmeler neoliberalizmin bütünüyle ortadan kalktığı anlamına gelmemiş; ancak düzenleme, sosyal koruma, finansal istikrar ve devlet kapasitesinin piyasa performansı için taşıdığı önemin yeniden tartışılmasına yol açmıştır.

3. NEOLİBERALİZMİN KRİZİ: 2008 VE SONRASI

3.1. Küresel Finansal Krizin Arka Planı

2008 küresel finansal krizi, neoliberal iktisadi düzenin en ciddi epistemolojik sarsıntısı olarak kabul edilir. Kriz, ABD’de mortgage piyasasında başlayan kredi genişlemesinin finansal sistem boyunca hızla yayılmasıyla tetiklenmiştir. Bu süreçte, finansal serbestleşme ve türev ürünlerin yaygınlaşması ve bunlara yönelik denetimsizlik piyasanın “kendi kendini düzenleme” kapasitesi inancının en yoğun biçimde test edildiği dönem olmuştur (Stiglitz, 2010).

Piyasa temelli finansal sistemin riskleri fiyatlar yoluyla dağıtacağı ve bireysel risk yönetiminin sistemik istikrarı destekleyeceği varsayımı, 2008 krizi sırasında ciddi biçimde sorgulanmıştır. Menkul kıymetleştirme ve türev ürünler riskin bir bölümünü dağıtırken aynı zamanda bilanço bağlantılarını karmaşıktırmış; yüksek kaldıraç, benzer pozisyonlar ve likidite bağımlılığı riskin sistem genelinde yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Davranışsal önyargılar ve sürü davranışı da bu süreci güçlendirmiştir (Akerlof & Shiller, 2009).

Bu sonuçlar, piyasanın bilgi üretme ve koordinasyon kapasitesinin sınırsız olmadığına işaret etmektedir. Hayek'in dağınık bilgi argümanı fiyat mekanizmasının önemini açıklasa da, finansal piyasalarda bilgi asimetrileri, model belirsizliği, çıkar çatışmaları ve birbirine bağlı bilançolar fiyatların her zaman sistemik riski doğru biçimde yansıtmasını engelleyebilir. Dolayısıyla kriz, piyasa koordinasyonunun bütünüyle geçersizliğini değil, finansal istikrar için düzenleme ve kurumsal gözetimin tamamlayıcı niteliğini ortaya koymuştur.

3.2. Etkin Piyasalar Hipotezinin Sınırları ve Kriz Sonrası Tartışmalar

Fama'nın (1970) Etkin Piyasalar Hipotezi, varlık fiyatlarının mevcut bilgiyi ne ölçüde yansıttığını inceleyen bir çerçeve sunmuş ve zayıf, yarı-güçlü ve güçlü etkinlik biçimleri arasında ayırım yapmıştır. Hipotez, fiyat değişimlerinin kolayca öngörülememesi ve bilginin fiyatlara hızla yansması bakımından finans literatüründe güçlü bir etki yaratmıştır (Bayraktar, 2020). Bununla birlikte etkinlik kavramının, fiyatların her zaman temel değerleri doğru yansıttığı veya balonların olanaksız olduğu biçiminde yorumlanması tartışmalıdır. 2008 krizi, beklentiler, kredi koşulları ve geri besleme mekanizmalarının varlık fiyatlarında uzun süreli sapmalar yaratabileceği yönündeki eleştirileri güçlendirmiştir (Shiller, 2012).

Kriz sonrasında davranışsal finans, finansal ağlar ve makrofinansal istikrar literatürleri daha fazla önem kazanmıştır. Shiller'in "irrational exuberance" kavramı, varlık fiyatlarının anlatılar, beklentiler ve psikolojik dinamiklerden etkilenebileceğini vurgular. Post-Keynesyen yaklaşım ise bu tartışmaya belirsizlik, kredi yaratımı ve bilanço dinamiklerini ekleyerek finansal kırılganlığı piyasa dışı bir istisna değil,

kapitalist finansın içsel bir olasılığı olarak ele alır (Arestis & Sawyer, 2011).

Dolayısıyla 2008 sonrasında tartışma, etkin piyasalar hipotezinin basitçe “çökmesi”nden çok, piyasa fiyatlarının bilgi üretme kapasitesinin hangi kurumsal ve finansal koşullarda sınırlanabileceği üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönüşüm, denge ve rasyonalite varsayımlarının finansal sistemin kurumsal yapısıyla birlikte ele alınmasını gerekli kılmıştır.

3.3. Finansal Serbestleşmenin Kurumsal Sonuçları

Neoliberal reformların en belirgin sonucu, finansal piyasaların kurumsal yapısında köklü bir dönüşümdür. 1980’lerden itibaren deregülasyon politikalarıyla birlikte, bankacılık sistemi “Finansallaşma” (financialization) sürecine girmiştir. Bu süreçte, finansal sektörün reel ekonomi üzerindeki ağırlığı artmış; kârların önemli kısmı üretimden değil, finansal işlemlerden elde edilir hale gelmiştir (Epstein, 2005).

Finansallaşma, gelir dağılımında ciddi dengesizliklere yol açmıştır. Sermaye gelirleri hızla artarken, emek gelirlerinin payı düşmüştür. Ayrıca, şirketlerin hisse senedi fiyatlarını artırmak için kısa vadeli stratejilere yönelmesi, uzun vadeli yatırım ve üretim kapasitesini zayıflatmıştır (Stockhammer, 2013). Dolayısıyla neoliberal dönemde, finansal serbestleşme ekonomik büyümeyi istikrarsızlaştıran bir faktör haline gelmiştir.

3.4. Post-Keynesyen Alternatifin Yeniden Gündeme Gelişi

2008 sonrasında kamu otoritelerinin bankacılık sistemine likidite ve sermaye desteği sağlaması, genişleyici maliye politikalarına başvurusu ve merkez bankalarının olağanüstü araçlar kullanması, kriz yönetiminde devletin rolünün yeniden görünür hale gelmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler, piyasa düzeninin kendi kendine yeterliliği yönündeki güçlü yorumları

zayıflatmış ve Keynesyen ile Post-Keynesyen politika araçlarına yönelik ilgiyi artırmıştır (Skidelsky, 2018).

Bununla birlikte kriz, ana akım iktisadın bütünüyle terk edilmesine yol açmamıştır. Aksine finansal friksiyonlar, heterojen ajanlar ve makro-ihtiyati politikalar ana akım modellere daha fazla dahil edilirken, heterodoks iktisatçılar daha köklü bir metodolojik sorgulama önermiştir. Dow'un (2012) açık sistem yaklaşımı, ekonomik gerçekliğin tek bir kapalı model içinde tam olarak temsil edilemeyeceğini ve yöntemsel çoğulculuğun gerekli olduğunu savunmaktadır.

Post-Keynesyen teori bu bağlamda, krizi yalnızca yanlış politika veya dışsal şokların sonucu olarak değil; belirsizlik, finansal yükümlülükler, kredi yaratımı ve efektif talep arasındaki içsel ilişkiler üzerinden açıklamaya çalışır. Bu yaklaşım, ana akım teorisinin yerine zorunlu olarak tek bir yeni paradigma koymaktan çok, iktisadi analizin tarihsel zaman, kurumlar ve finansal yapı ile yeniden ilişkilendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Lavoie, 2014).

4. POST-KEYNESYEN İKTİSADIN TEORİK VE METODOLOJİK TEMELLERİ

Post-Keynesyen iktisat, Keynes'in Genel Teori'de geliştirdiği efektif talep ve belirsizlik analizini farklı yönlerden sürdüren; Kalecki, Robinson, Kaldor, Davidson, Minsky ve diğer heterodoks iktisatçıların katkılarıyla genişleyen heterojen bir düşünce geleneğidir. Bu yaklaşımın ortak çekirdeğini efektif talebin belirleyiciliği, tarihsel ve geri döndürülemez zaman, temel belirsizlik, parasal üretim ekonomisi ve kurumların önemi oluşturur (Lavoie, 2014; Narin, 2025).

Bu bölüm Post-Keynesyen yaklaşımın dört temel eksenini incelemektedir: belirsizlik ve rasyonalite eleştirisi; efektif talep

ve büyüme dinamikleri; gelir dağılımı ve sınıf ilişkileri; kurumlar, devlet ve endojen para. Bu unsurlar daha sonra yaklaşımın epistemolojik özellikleri çerçevesinde birlikte değerlendirilmektedir.

4.1. Belirsizlik, Beklentiler ve Tarihsel Zaman

Post-Keynesyen iktisadın ayırt edici özelliklerinden biri, geleceğe ilişkin bilginin her durumda olasılık dağılımlarıyla temsil edilemeyeceği düşüncesidir. Keynes'in *A Treatise on Probability* (1921) ve *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) eserlerinde geliştirdiği yaklaşım, ekonomik kararların önemli bir bölümünün ölçülebilir riskten farklı olan temel belirsizlik altında alındığını vurgular. Türkçe literatürde de bu ayırım, beklentilerin oluşumu, likidite tercihi ve karar alma süreçleri bakımından Post-Keynesyen yaklaşımın temel unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Yavuz & Tokucu, 2006; Dişbudak, 2025).

Bu koşullarda ekonomik aktörler, tam olarak hesaplanabilir geleceğe ilişkin model-tutarlı beklentilerden çok konvansiyonlara, güvene ve değişen beklentilere dayanırlar. Keynes'in "animal spirits" kavramı yatırım kararlarında güven, iyimserlik ve eyleme geçme eğiliminin rolünü ifade eder (Keynes, 1936). Akerlof ve Shiller (2009) bu kavramı modern davranışsal tartışmalarla ilişkilendirerek psikolojik ve toplumsal etkenlerin ekonomik dalgalanmalardaki önemini vurgulamıştır.

Post-Keynesyen metodolojide zaman tarihsel ve geri döndürülemezdir; bugün alınan kararlar yarının koşullarını değiştirdiği için ekonomi mekanik biçimde başlangıç durumuna dönen kapalı bir sistem olarak ele alınamaz (Chick, 1998; Davidson, 1991). Bu açık sistem anlayışı, ekonomik açıklamanın kurumları, tarihsel bağlamı ve farklı yöntemleri birlikte kullanmasını gerektirir. Cin (2016), Sheila Dow'un açık sistem ve "Babylonian" düşünme yaklaşımını Post-Keynesyen

metodolojik çoğulculuğun önemli bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir.

4.2. Efektif Talep İlkesi ve Büyüme Dinamikleri

Post-Keynesyen düşüncenin merkezindeki efektif talep ilkesi, üretim ve istihdamın yalnızca arz kapasitesi tarafından değil, gerçekleşen ve beklenen toplam talep tarafından belirlendiğini vurgular. Yatırım kararları bu süreçte merkezi öneme sahiptir; yatırımlar gelir ve tasarruf yaratırken, geleceğe ilişkin beklentiler ve finansman koşulları yatırım hacmini etkiler (Kalecki, 1971; Lavoie, 2014). Narin (2025), efektif talep ile tarihsel ve dinamik zamanı Post-Keynesyen yaklaşımın ortak çekirdeğini oluşturan başlıca ilkeler arasında göstermektedir.

Bu yaklaşım uzun dönemde de talep koşullarının büyüme patikasını etkileyebileceğini kabul eder. Kaldor'un büyüme ve verimlilik analizleri ile Verdoorn ilişkisi, üretim artışının verimlilik üzerinde dinamik etkiler yaratabileceğini göstermektedir (Kaldor, 1972; Verdoorn, 1949). Türkiye'deki Post-Keynesyen literatürde talep yönelimli büyüme modelleri de yatırım, gelir dağılımı ve kapasite kullanımının büyüme üzerindeki rolünü vurgulamaktadır (Tekgül & Cin, 2013).

Kalecki (1971) ise efektif talebi sınıf ilişkileri bağlamında yorumlamıştır. Ona göre, kârlar yatırım düzeyine, yatırımlar ise geleceğe ilişkin beklentilere bağlıdır. Dolayısıyla, yatırım ve gelir dağılımı arasında karşılıklı bir nedensellik vardır. Kalecki'nin analizi, kapitalist ekonomilerde iş çevrimlerinin yalnızca teknik faktörlerle değil, toplumsal güç ilişkileriyle de belirlendiğini göstermiştir.

Post-Keynesyen iktisatta tasarruf, büyük ölçüde gelir düzeyinin sonucudur. Bu nedenle nedensellik, ödünç verilebilir fonlar yaklaşımındaki “önce tasarruf, sonra yatırım” sıralamasından farklıdır: bankacılık sistemi yatırımların finansmanını kredi yaratımı yoluyla sağlayabilir; yatırım

harcamalarının yarattığı gelir artışı ise ex post tasarrufları oluşturur (Lavoie, 2014). Bu mekanizma efektif talep ile endojen para teorisini birbirine bağlar.

4.3. Gelir Dağılımı, Sınıf Dinamikleri ve Üretim Yapısı

Post-Keynesyen iktisat, gelir dağılımını makroekonomik dengeyi etkileyen içsel bir değişken olarak ele alır. Neoklasik teoride dağılım, üretim faktörlerinin marjinal verimliliklerine bağlı olarak belirlenirken, Post-Keynesyen teori dağılımı, sınıfsal güç ilişkileriyle açıklar (Hein, 2015).

Joan Robinson (1956) ve Nicholas Kaldor (1956), ücret payı ve kâr payı arasındaki dengenin toplam talep üzerinde belirleyici olduğunu vurgularlar. Ücretlerin artması tüketimi artırırken, kârların artması yatırımı teşvik eder; ancak toplam etkin talebin düzeyi, bu iki gücün dengesiyle belirlenir. Bu çerçevede Post-Keynesyen analiz, ekonomiyi “ücret yönlü” (wage-led) veya “kâr yönlü” (profit-led) büyüme rejimleri olarak sınıflandırır (Bhaduri & Marglin, 1990).

Ampirik çalışmalar, finansallaşma, küreselleşme ve kurumsal değişimlerin ücret payı üzerinde önemli etkiler yaratabildiğini göstermektedir (Stockhammer, 2013, 2017). Bununla birlikte bir ekonominin bütünüyle ve her koşulda “ücret yönlü” olduğu sonucuna varmak yerine, ücret ve kâr payındaki değişimlerin tüketim, yatırım, ihracat ve ithalat üzerindeki toplam etkilerinin ülkeye ve döneme göre ampirik olarak değerlendirilmesi gerekir.

4.4. Kurumlar, Devlet ve Endojen Para

Post-Keynesyen iktisatta para ve finans, reel ekonominin üzerine sonradan eklenen nötr unsurlar değildir. Kredi sözleşmeleri, borçluluk, likidite tercihi ve finansal kurumlar üretim, yatırım ve istihdam kararlarının oluşumunda kurucu rol oynar. İçsel para yaklaşımına göre ticari bankalar kredi vererek

mevduat yaratır; merkez bankası ise ödeme sisteminin ve faiz oranı hedefinin gerektirdiği rezervleri sağlayarak sürece eşlik eder. Bu yaklaşım, para miktarının merkez bankası tarafından dışsal biçimde belirlenen sabit bir büyüklük olduğu varsayımından ayrılır (Lavoie, 2014; Demirel, 2025).

Modern Para Teorisi (MMT), devlet parasının niteliği ve egemen para ihraç eden hükümetlerin mali kapasitesi konusunda Post-Keynesyen literatürle önemli kesişim alanlarına sahiptir; ancak MMT'yi Post-Keynesyen iktisadın tamamıyla özdeş bir “alt akımı” olarak tanımlamak tartışmalıdır. Wray (2012) ve Kelton (2020), kendi parasını ihraç eden ve döviz cinsinden finansman kısıtı bulunmayan devletlerde nominal finansman sınırından çok enflasyon, reel kaynak kapasitesi ve dış kısıtların önem taşıdığını vurgular. Bu görüşler maliye politikasının işlevi konusunda yeni tartışmalar yaratmıştır.

4.5. Post-Keynesyen Paradigmanın Epistemolojik Özellikleri

Post-Keynesyen yaklaşımın epistemolojik özgünlüğü birkaç ilkenin birlikte ele alınmasından doğar. İlk olarak analiz, yalnızca model içi tutarlılığa değil, gerçek kurumların ve tarihsel süreçlerin açıklanmasına yönelir. İkinci olarak ekonomi, kapalı ve mekanik bir denge sistemi yerine, temel belirsizlik altında evrilen açık bir sistem olarak kavranır. Üçüncü olarak tarihsel zaman geri döndürülemezdir; yatırım, sermaye stoku ve finansal yükümlülükler geçmiş kararların gelecekteki seçenekleri sınırlandırmasına yol açar. Son olarak gelir dağılımı, finansal yapı ve güç ilişkileri makroekonomik sonuçların dışsal değil içsel bileşenleri olarak değerlendirilir (Cin, 2016; Dişbudak, 2025; Lavoie, 2014).

Bu çerçeve, Post-Keynesyen iktisadı yalnızca belirli politika araçlarını savunan bir yaklaşım olmaktan çıkararak farklı bir araştırma metodolojisine dönüştürmektedir. 2008 sonrasında

yaklaşımın yeniden ilgi görmesi de yalnızca genişleyici maliye politikası önerilerinden değil; finansal kırılganlık, belirsizlik ve talep yetersizliği gibi olguları tek bir analiz içinde ilişkilendirebilmesinden kaynaklanmaktadır.

5. MINSKY’NİN FİNANSAL İSTİKRARSIZLIK YAKLAŞIMI

5.1. Hyman Minsky’nin Teorik Konumu ve Keynesyen Mirası

Hyman P. Minsky (1919–1996), Keynes’in yatırım, belirsizlik ve finansman ilişkisine ilişkin analizini kapitalist ekonomilerin bilanço yapıları ve kredi dinamikleri üzerinden geliştiren en etkili Post-Keynesyen iktisatçılardan biridir. Minsky’nin yaklaşımında sorun, finansal piyasa aktörlerinin basitçe “irrasyonel” olması değildir; istikrarlı dönemlerde kâr arayışı, rekabet ve finansal yeniliklerin borçluluk yapısını giderek kırılganlaştırabilmesidir (Minsky, 1986). Böylece finansal istikrarsızlık, yalnızca dışsal şoklara verilen tepki değil, kapitalist finansın kendi iç dinamiklerinden doğabilen bir süreç olarak kavramsallaştırılır.

Bu bakış açısı, krizleri denge durumundan geçici sapmalar olarak gören yaklaşımlardan ayrılır. Minsky için finansal yapı, yatırımların nasıl finanse edildiği, nakit akımlarının borç servis yükümlülükleriyle ilişkisi ve varlık fiyatlarının borçlanma kapasitesini nasıl etkilediği üzerinden makroekonomik çevrimin ayrılmaz bir parçasıdır.

5.2. Finansal İstikrarsızlık Hipotezi: Üç Finansman Tipi

Finansal istikrar, finansal sistemin ödeme, kredi ve kaynak tahsisi işlevlerini ciddi kesintilere uğramadan sürdürebilmesi olarak ele alınabilir. Minsky’nin finansal

istikrarsızlık yaklaşımında ise temel mesele, genişleme dönemlerinde borçluluk yapısının giderek daha kırılgan hale gelmesidir. Türkiye literatüründe Korkmaz ve Yamak (2015), Finansal İstikrarsızlık Hipotezi’ni borç–gelir ilişkisi ve aşırı borçlanma dinamikleri üzerinden ele alarak yaklaşımın ampirik olarak sınanabilir yönlerini tartışmaktadır.

Minsky’nin ünlü “Finansal İstikrarsızlık Hipotezi (FIH)”, ekonomik birimlerin zaman içinde giderek daha riskli finansman biçimlerine yöneldiğini savunur. Minsky, bu süreci üç finansman tipiyle açıklar:

Hedge finansmanı: Firmalar borçlarını hem faiz hem anapara ödemelerini karşılayarak sürdürebilirler.

Spekülatif finansman: Firmalar yalnızca faiz ödemelerini yapabilir, anapara ödemeleri için borçlarını yenilerler.

Ponzi finansmanı: Firmalar ne faiz ne de anapara ödemelerini karşılayabilir, borçlarını yeni borçlarla çevirirler.

Ekonomik genişleme dönemlerinde olumlu beklentiler ve artan varlık fiyatları, daha yüksek kaldıraç kullanımını teşvik edebilir. Finansman yapısının hedge birimlerden spekülatif ve Ponzi birimlere doğru kayması, sistemin faiz, gelir veya varlık fiyatı şoklarına duyarlılığını artırır (Minsky, 1992). Bu nedenle Minsky’nin “istikrar istikrarsızlık doğurur” önermesi, uzun süren sakin dönemlerin risk algısını azaltarak gelecekteki kırılganlığı besleyebileceğini ifade eder.

5.3. Minsky Moment: 2008 Krizi Bağlamında Yeniden Yorum

2007–2009 küresel finans krizi, Minsky’nin analizine yönelik ilgiyi belirgin biçimde artırmıştır. Mortgage kredilerinin hızla genişlemesi, menkul kıymetleştirme zincirleri, yüksek kaldıraç ve kısa vadeli fonlama bağımlılığı; finansal

yükümlülüklerin genişleme döneminde nasıl kırılanlaşabileceğini gösteren bir örnek olarak yorumlanmıştır. Bu nedenle kriz, Minsky'nin hipotezinin “kesin ampirik doğrulaması” olarak değil, onun bilanço ve finansman yapısına dayalı analizinin açıklayıcı gücünü yeniden gündeme getiren bir vaka olarak değerlendirilmelidir (Sevgi, 2025).

Bu süreç, Minsky'nin betimlediği tipik bir finansal istikrarsızlık döngüsünü yansıtır:

Genişleme aşaması: Artan kredi arzı, yükselen varlık fiyatları.

Spekülatif evre: Kaldıraç oranlarının yükselmesi, risk algısının azalması.

Ponzi aşaması: Borçların geri ödenememesi, fiyat çöküşü ve panik.

“Minsky moment” ifadesi, finansal aktörlerin borçluluk ve risk alma davranışlarının tersine dönerek varlık satışlarını, kredi daralmasını ve likidite talebini hızlandırdığı kırılma anını anlatmak için kullanılmaktadır. McCulley (2009) kavramı küresel finans krizi bağlamında yaygınlaştırmıştır. Bu çerçevede kriz, yalnızca dışsal bir şokun sonucu değil; finansman yapısındaki içsel kırılmalıkların belirli koşullarda açığa çıkması olarak yorumlanmaktadır.

5.4. Borç Dinamikleri, Kredi Döngüleri ve Kapitalist İstikrarsızlık

Minsky'nin analizinde kredi yaratımı ve bilanço genişlemesi çevrimsel sürecin merkezindedir. Bankalar kredi kararlarını gelecekteki nakit akımlarına ve teminat değerlerine ilişkin beklentilere göre verir; kredilerin genişlemesi mevduat yaratımını ve harcamaları destekler. Bu nedenle para ve kredi, ekonomik faaliyete dışarıdan eklenen sabit büyüklükler değil,

ekonomik süreç içinde endojen olarak şekillenen değişkenlerdir (Lavoie, 2014; Demirel, 2025).

Finansal istikrarsızlık döngüsünde iki önemli mekanizma vardır:

Kaldıraç etkisi: Varlık fiyatları yükseldikçe teminat değerleri artar, daha fazla kredi yaratılır; ancak fiyatlar düştüğünde teminat değerleri çöker.

Banka davranışı: Bankalar, genişleme dönemlerinde gevşek kredi politikaları izlerken, kriz dönemlerinde ani biçimde kredi musluklarını kapatır. Bu da ekonomik dalgalanmaları derinleştirir (Fazzari & Papadimitriou, 1992).

Bu mekanizmalar finansal krizlerin yalnızca psikolojik paniğe indirgenemeyeceğini gösterir. Beklentiler ve güven önemlidir; ancak bunların etkisi borç sözleşmeleri, kaldıraç, vade uyumsuzluğu ve likidite yapısı gibi bilanço koşulları üzerinden gerçekleşir. Minsky'nin temel katkısı, finansal istikrarsızlığı kurumsal ve bilanço temelli bir makroekonomik süreç olarak açıklamasıdır.

5.5. Devletin Rolü ve “Big Government–Big Bank” Çözümü

Minsky, finansal krizlerin çözümünün piyasa mekanizmasına bırakılamayacağını savunur. Ona göre, kapitalist ekonomilerde finansal istikrar ancak güçlü bir devlet ve düzenleyici merkez bankası aracılığıyla sağlanabilir.

Minsky'nin “Big Government–Big Bank” yaklaşımı, maliye ve para politikalarının koordinasyonunu önermektedir. Devlet, efektif talebi sürdürmek için maliye politikasıyla aktif bir rol üstlenmeli; merkez bankası ise likidite sağlayarak finansal paniği önlemelidir (Minsky, 1986).

Bu yaklaşım neoliberal “minimal devlet” idealinden belirgin biçimde ayrılır. Minsky, maliye politikasının toplam

talebi ve gelir akımlarını istikrara kavuşturması; merkez bankasının ise son kredi mercii işlevi ve finansal düzenleme yoluyla sistemik kırılganlığı sınırlandırması gerektiğini savunur (Minsky, 1986). Güncel Türkçe literatürde de Post-Keynesyen merkez bankacılığı yaklaşımı, fiyat istikrarının yanında finansal döngülerin gözetilmesi ve maliye politikasıyla koordinasyon gereği üzerinden tartışılmaktadır (Sevgi, 2025).

6. POST-KEYNESYEN PARADİGMANIN YENİLENMESİ VE POLİTİKA BOYUTU

6.1. Paradigma Yenilenmesi İhtiyacı

2008 sonrası tartışmalar, neoliberal politika çerçevesinin ve kriz öncesi makroekonomik modellemenin önemli sınırlılıklarını görünür kılmıştır. Ancak bu durumun otomatik olarak tek bir “yeni paradigma”ya geçiş anlamına geldiğini söylemek güçtür. Daha isabetli olan, iktisatta finans, belirsizlik, kurumlar ve dağılım gibi unsurların yeniden merkeze alınmasını bir paradigma yenilenmesi ve metodolojik açılma süreci olarak değerlendirmektir (Colander et al., 2009).

Post-Keynesyen metodoloji bu yenilenmeye açık sistem yaklaşımıyla katkı sağlar. Dow’un (2012) çalışmaları ile Türkçe literatürde Cin’in (2016) değerlendirmesi, ekonomik gerçekliğin tek bir kapalı modelle tüketilemeyeceğini; farklı teorik ve ampirik yöntemlerin problem odaklı biçimde birlikte kullanılabileceğini vurgular. Bu bakış açısı, devletin rolünü de “piyasanın karşıtı” olmaktan çıkarıp ekonomik koordinasyonun kurumsal bileşenlerinden biri olarak yeniden düşünmeyi gerektirir.

6.2. Maliye Politikası: Etkin Talep ve Tam İstihdam

Post-Keynesyen iktisatta maliye politikası, yalnızca olağanüstü kriz dönemlerinde başvurulacak bir araç değil, toplam talep, istihdam ve gelir akımlarını istikrara kavuşturan temel

politika bileşenlerinden biridir. Otomatik istikrarlandırıncılar, kamu yatırımları ve hedefli harcamalar özel talepteki yetersizliği telafi edebilir; ancak politikanın bileşimi, üretim kapasitesi ve enflasyon koşulları dikkate alınmalıdır.

Minsky'nin (1986) "Big Government" kavramı, devletin yalnızca kriz dönemlerinde değil, tüm ekonomik döngü boyunca aktif bir mali politika yürütmesi gerektiğini savunur. Bu kapsamda kamu harcamaları, işsizlikle mücadele ve üretken kapasite yaratma açısından stratejik öneme sahiptir.

Modern Para Teorisi bu tartışmayı egemen para, kamu harcamalarının finansmanı ve reel kaynak kısıtları açısından genişletmektedir. Wray (2012) ve Kelton (2020), kendi parasını ihraç eden devletlerin hanehalklarıyla aynı nominal finansman kısıtına sahip olmadığını savunurken, harcamaların gerçek sınırının kullanılabilir üretim kapasitesi, enflasyon ve dış denge olduğunu vurgular. Bununla birlikte bu görüşler Post-Keynesyen literatür içinde de tartışmalıdır; dolayısıyla MMT ile Post-Keynesyen iktisat arasında tam bir özdeşlik kurulmamalıdır.

Konjonktür karşıtı maliye politikası açısından temel ilke, daralma dönemlerinde kamu açıklarının otomatik ve isteğe bağlı araçlarla genişlemesine izin verilmesi; ekonomi tam kapasiteye yaklaştığında ise talep baskılarının ve mali sürdürülebilirlik koşullarının yeniden değerlendirilmesidir. Dolayısıyla bütçe dengesi her yıl için bağımsız bir amaç değil, istihdam, kapasite kullanımı ve fiyat istikrarıyla birlikte ele alınması gereken bir sonuç değişkenidir (Tcherneva, 2020).

6.3. Para Politikası ve Finansal İstikrar

Post-Keynesyen yaklaşım, para politikasının yalnızca kısa vadeli enflasyon hedeflemesine indirgenmesine eleştirel yaklaşır. Para ve kredi reel ekonomiden bağımsız olmadığı için faiz oranları, kredi koşulları, varlık fiyatları ve bilanço yapıları birlikte değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım merkez bankası

bağımsızlığı tartışmasını da teknik bir tasarım sorununun ötesinde, hedeflerin ve hesap verebilirliğin nasıl belirlendiği meselesi olarak ele alır.

İçsel para yaklaşımına göre bankalar kredi vererek mevduat yaratır; merkez bankası ise ödeme sisteminin sürekliliği ve faiz oranı hedefi doğrultusunda rezerv koşullarını belirler (Lavoie, 2014; Demirel, 2025). Bu nedenle para politikası para miktarını mekanik biçimde kontrol etmekten çok, faiz ve likidite koşullarını etkiler. 2008 sonrasında fiyat istikrarının tek başına finansal istikrarı garanti etmediğinin görülmesi, Post-Keynesyen merkez bankacılığı tartışmalarını güncel hale getirmiştir (Sevgi, 2025).

Post-Keynesyen politika perspektifi, faiz politikasına ek olarak kredi standartları, sermaye ve likidite düzenlemeleri, sektörel kredi koşulları ve diğer makro-ihtiyati araçların kullanılabileceğini savunur. Bu yaklaşım makro-ihtiyati politikanın tek teorik kaynağı değildir; ancak finansal çevrimlerin ve bilanço kırılganlıklarının politika tasarımına dahil edilmesi bakımından önemli bir kavramsal dayanak sunar (Arestis & Sawyer, 2011; Kırmızıoğlu, 2025).

6.4. Gelir Dağılımı ve Sosyal Refah Politikaları

Post-Keynesyen ve Kaleckiye yakın yaklaşımlarda gelir dağılımı yalnızca büyümenin sonucunu değil, toplam talebin bileşimini de etkiler. Ücretlerin tüketim eğilimi ile kârların yatırım ve tasarruf davranışları arasındaki farklar, ücret ve kâr payındaki değişimlerin büyüme üzerindeki etkisini belirler (Hein, 2015; Stockhammer, 2017). Bu nedenle dağılım politikası makroekonomik istikrar tartışmasının içsel bir parçasıdır.

Asgari ücret, toplu pazarlık kurumları, sosyal transferler ve kamu yatırımları efektif talebi ve gelir dağılımını birlikte etkileyebilir. Ancak bu politikaların büyüme üzerindeki sonucu ekonominin dışa açıklığına, üretim yapısına, kapasite koşullarına

ve fiyatlandırma davranışlarına bağlıdır. Post-Keynesyen yaklaşımın temel katkısı, sosyal politika ile makroekonomik performans arasında mekanik bir karşılık kurmak yerine bu karşılıklı etkileşimi analizin merkezine yerleştirmesidir.

6.5. Yeşil Yeni Anlaşma (Green New Deal) ve Sürdürülebilir Büyüme

Post-Keynesyen ve ekolojik makroiktisat arasındaki kesişim, iklim dönüşümünün yalnızca fiyat sinyalleriyle değil, kamu yatırımları, yeşil sanayi politikası, istihdam programları ve finansal düzenleme araçlarıyla birlikte ele alınabileceği düşüncesinde ortaya çıkar. Böyle bir yaklaşım, tam istihdam ve talep yönetimi hedeflerini karbon yoğun üretim yapısının dönüşümüyle ilişkilendirir.

Yeşil dönüşümün finansmanı konusunda tartışma, nominal kaynak yaratma kapasitesinden çok reel kaynakların, teknolojik kapasitenin ve enflasyonist baskıların nasıl yönetileceği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Nersisyan ve Wray (2021), Green New Deal benzeri geniş ölçekli dönüşüm programlarının finansmanını bu çerçevede değerlendirerek mali kapasite ile reel kaynak sınırlarını birlikte ele almaktadır.

Bu nedenle sürdürülebilir büyüme, Post-Keynesyen perspektiften yalnızca toplam talebi artırmak anlamına gelmez; kamu harcamalarının bileşiminin, üretim yapısının ve finansal teşviklerin düşük karbonlu dönüşümle uyumlu hale getirilmesini gerektirir.

6.6. Metodolojik Çoğulculuk ve Kurumsal Yenilenme

Paradigma yenilenmesi, iktisat eğitimi ve araştırma kurumlarında yöntemsel çeşitliliğin güçlendirilmesini de içerir. İktisat müfredatında tarih, kurumlar, iktisadi düşünce tarihi ve heterodoks yaklaşımlara daha fazla yer verilmesi; nicel yöntemlerin ise gerçek dünya problemleri ve alternatif teorik

çerçevelerle ilişkilendirilmesi metodolojik çoğulculuğun somut yansımalarıdır (Mearman et al., 2019).

Bununla birlikte çoğulculuk, ana akım iktisadın tüm araçlarının reddedilmesi anlamına gelmez. Daha verimli bir yaklaşım, farklı teorilerin hangi soruları daha iyi açıkladığını karşılaştırmak ve finansal istikrar, eşitsizlik, iklim dönüşümü ve belirsizlik gibi sorunlarda disiplinler arası ve çok yöntemli analizleri geliştirmektir. Bu anlamda paradigma yenilenmesi, bir ortodoksinin diğer bir ortodoksiyle değiştirilmesinden çok araştırma gündeminin genişlemesi olarak düşünülmelidir.

7. SONUÇ

Bu çalışma, neoliberal paradigmanın 2008 küresel finans krizi sonrasında karşı karşıya kaldığı teorik ve politik sorunları Post-Keynesyen iktisat çerçevesinde değerlendirmiştir. Çalışmanın temel çıkış noktası, 2008 krizinin neoliberalizmi bütünüyle sona erdiren bir kırılma olmadığı, ancak piyasa mekanizmasının kendiliğinden istikrar sağlayacağı, finansal piyasaların riskleri etkin biçimde dağıtacağı ve makroekonomik istikrarın esas olarak fiyat istikrarı ve sınırlı devlet müdahalesiyle sağlanabileceği yönündeki güçlü kabulleri önemli ölçüde tartışmaya açtığıdır. Bu nedenle kriz, yalnızca finansal sistemin işleyişine ilişkin bir sorun değil, aynı zamanda iktisadi düşüncenin yöntem ve politika anlayışına ilişkin daha geniş bir sorgulama alanı yaratmıştır.

Neoliberal düşüncenin piyasa merkezli yaklaşımı, metodolojik bireycilik, rekabet ve sınırlı devlet anlayışı üzerine kurulurken, Post-Keynesyen iktisat ekonomik gerçekliği farklı bir zeminde ele almaktadır. Belirsizlik, tarihsel zaman, efektif talep, gelir dağılımı, endojen para ve finansal kurumlar Post-Keynesyen analizin temel unsurlarıdır. Bu yaklaşımın ayırt edici yönü, ekonomik süreçleri önceden belirlenmiş bir dengeye

yönelen mekanik ilişkiler olarak değil, geçmiş kararların gelecekteki koşulları etkilediği, belirsizlik altında işleyen ve kurumsal yapılar tarafından şekillendirilen tarihsel süreçler olarak değerlendirmesidir (Lavoie, 2014; Narin, 2025; Dişbudak, 2025).

Bu çerçevede 2008 krizi, Post-Keynesyen düşüncenin bazı temel önermelerini yeniden görünür hale getirmiştir. Özellikle toplam talebin üretim ve istihdam üzerindeki etkisi, yatırım kararlarının belirsizlik altında alınması, para ve kredinin reel ekonomiden bağımsız olmaması ve gelir dağılımının makroekonomik sonuçlar doğurması, kriz sonrasında yeniden önem kazanan tartışmalar arasında yer almıştır. Ancak bu durum Post-Keynesyen iktisadın ana akım iktisadın yerini bütünüyle aldığı anlamına gelmemektedir. Daha doğru bir değerlendirmeyle, yaşanan gelişmeler ana akım iktisadın bazı varsayımlarının sınırlarını daha görünür hale getirmiş ve alternatif teorik yaklaşımlar için daha geniş bir tartışma alanı yaratmıştır.

Minsky'nin finansal istikrarsızlık yaklaşımı bu tartışmanın en güçlü örneklerinden birini oluşturmaktadır. Minsky'ye göre finansal kırılganlık yalnızca dışsal şokların sonucu değildir; ekonomik genişleme dönemlerinde kredi hacminin artması, risk algısının zayıflaması ve finansman biçimlerinin hedge yapıdan spekülatif ve Ponzi finansmana doğru kayması sistemin kendi içinde istikrarsızlık üretebilmesine yol açmaktadır. Bu yaklaşım, 2008 krizinin ardından özellikle finansal istikrar, kaldıraç, kredi döngüleri ve merkez bankalarının rolü konularında yeniden önem kazanmıştır (Korkmaz & Yamak, 2015; Minsky, 1986; Sevgi, 2025).

Post-Keynesyen yaklaşımın politika boyutu da bu teorik çerçeveye doğrudan bağlantılıdır. Maliye politikası efektif talebin ve istihdamın yönetiminde aktif bir araç olarak

görüldürken, para politikasının yalnızca enflasyon hedeflemesine indirgenmesi yeterli kabul edilmemektedir. Finansal istikrar, kredi koşulları, varlık fiyatları ve reel ekonomik faaliyet merkez bankalarının değerlendirme alanına dahil edilmekte; para ve maliye politikalarının birbirinden bütünüyle bağımsız düşünülmemesi gerektiği savunulmaktadır. Kırmızıoğlu (2025) da Post-Keynesyen politika yaklaşımında maliye, para ve gelirler politikalarının bir arada ve koordinasyon içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Benzer biçimde Sevgi (2025), fiyat istikrarının tek başına finansal istikrarı güvence altına alamayacağını ve özellikle yükselen piyasa ekonomilerinde para politikası ile maliye politikası arasındaki ilişkinin önem taşıdığını belirtmektedir.

Gelir dağılımı da bu politika çerçevesinin önemli bir parçasıdır. Post-Keynesyen yaklaşım, ücret ve kâr paylarını yalnızca üretim sonucunda ortaya çıkan bölüşüm değişkenleri olarak değil, tüketim, yatırım ve toplam talebi etkileyen makroekonomik unsurlar olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle sosyal refah, istihdam ve ücret politikaları ile ekonomik büyüme arasında doğrudan ilişkiler kurulmaktadır. Benzer biçimde çevresel dönüşüm tartışmaları da kamu yatırımları ve uzun dönemli üretim politikaları aracılığıyla Post-Keynesyen çerçeve içerisine dahil edilmektedir. Böylece ekonomik istikrar tartışması yalnızca büyüme oranlarıyla sınırlı kalmamakta; istihdam, bölüşüm ve sürdürülebilirlik boyutlarını da kapsamaktadır.

Bu çalışmada kullanılan ‘paradigma yenilenmesi’ kavramı, tam ve kesin bir paradigma ikamesini ifade etmemektedir. Neoliberal düşünce ve ana akım iktisat 2008 sonrasında ortadan kalkmamış, aksine farklı biçimlerde varlığını sürdürmüş ve kendi içerisinde de önemli değişimler geçirmiştir. Buna karşılık kriz, iktisat disiplininde tek bir teorik ve metodolojik yaklaşımın yeterliliğine ilişkin kuşku artırmış; Post-Keynesyen iktisat başta olmak üzere alternatif yaklaşımların

yeniden değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu nedenle ortaya çıkan süreci, bir paradigmanın diğerinin yerini tamamen aldığı doğrusal bir dönüşümden çok, teorik ve metodolojik çoğullaşmanın güçlendiği bir paradigma yenilenmesi olarak değerlendirmek daha uygun görünmektedir.

Sonuç olarak Post-Keynesyen iktisadın günümüzdeki önemi, neoliberalizme karşı yalnızca farklı bir politika reçetesi sunmasından kaynaklanmamaktadır. Daha temel olarak Post-Keynesyen yaklaşım, ekonomik sürecin belirsizlik, tarihsel zaman, kurumlar, efektif talep, kredi ilişkileri ve gelir dağılımı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu özellikleriyle yaklaşım, 2008 sonrasında iktisadi düşüncede ortaya çıkan sorgulamaların önemli teorik dayanaklarından biri olmuştur. Dolayısıyla Post-Keynesyen iktisadı neoliberalizmin yerini almış tamamlanmış bir paradigma olarak değil, ana akım iktisadın sınırlarını görünür kılan ve iktisadi analizin daha tarihsel, kurumsal ve çoğulcu bir zeminde yeniden düşünülmesine katkı sağlayan güçlü bir alternatif olarak değerlendirmek, çalışmanın ulaştığı temel sonuçtur.

KAYNAKÇA

- Adaçay, F. R., & İslatince, H. (2013). İktisadi düşünceler tarihi (3. bs.). Ekin Yayınevi.
- Akerlof, G. A., & Shiller, R. J. (2009). Animal spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism. Princeton University Press.
- Arestis, P., & Sawyer, M. (2011). Economic theory and policies: New directions after neo-liberalism. In P. Arestis & M. Sawyer (Eds.), New economics as mainstream economics (pp. 1–38). Palgrave Macmillan.
- Bayraktar, A. (2020). Etkin piyasalar hipotezi: BIST uygulaması. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(106), 183–200. <https://doi.org/10.29228/ASOS.43867>
- Bhaduri, A., & Marglin, S. (1990). Unemployment and the real wage: The economic basis for contesting political ideologies. Cambridge Journal of Economics, 14(4), 375–393.
- Blaug, M. (1992). The methodology of economics: Or how economists explain (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Brown, W. (2015). Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution. Zone Books.
- Chick, V. (1998). On knowing one's place: The role of formalism in economics. The Economic Journal, 108(451), 1859–1869.
- Cin, M. F. (2016). Post-Keynezyen iktisatta açık sistem ontolojisi: Sheila C. Dow'un 'Babylonian düşünce yaklaşımı' üzerine bir inceleme. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25(2), 151–166.

- Colander, D., Goldberg, M., Haas, A., Juselius, K., Kirman, A., Lux, T., & Sloth, B. (2009). The financial crisis and the systemic failure of academic economics. *Critical Review*, 21(2–3), 249–267.
- Davidson, P. (1991). Is probability theory relevant for uncertainty? A Post Keynesian perspective. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 129–143.
- Demirel, B. (2025). Post-Keynesyen para teorisi genel çerçevesi. In S. Uysal & M. Narin (Eds.), *Post-Keynesyen iktisat: Teori ve politikalar* (pp. 89–110). Gazi Kitabevi.
- Dişbudak, C. (2025). Post-Keynesyen iktisat metodolojisi. In S. Uysal & M. Narin (Eds.), *Post-Keynesyen iktisat: Teori ve politikalar* (pp. 19–44). Gazi Kitabevi.
- Dow, S. (2012). *Foundations for new economic thinking: A collection of essays*. Palgrave Macmillan.
- Epstein, G. A. (Ed.). (2005). *Financialization and the world economy*. Edward Elgar.
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383–417.
- Fazzari, S., & Papadimitriou, D. B. (1992). *Financial instability and the decline (and recovery) of postwar capitalism*. Levy Economics Institute Working Paper.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. University of Chicago Press.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hayek, F. A. (1944). *The road to serfdom*. Routledge.

- Hayek, F. A. (1960). *The constitution of liberty*. University of Chicago Press.
- Hein, E. (2015). Finance-dominated capitalism and re-distribution of income: A Kaleckian perspective. *Cambridge Journal of Economics*, 39(3), 907–934.
- Kaldor, N. (1956). Alternative theories of distribution. *The Review of Economic Studies*, 23(2), 83–100.
- Kaldor, N. (1972). The irrelevance of equilibrium economics. *The Economic Journal*, 82(328), 1237–1255.
- Kalecki, M. (1971). *Selected essays on the dynamics of the capitalist economy 1933–1970*. Cambridge University Press.
- Kelton, S. (2020). *The deficit myth: Modern monetary theory and the birth of the people's economy*. PublicAffairs.
- Keynes, J. M. (1921). *A treatise on probability*. Macmillan.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Macmillan.
- Korkmaz, Ö., & Yamak, R. (2015). Minsky finansal istikrarsızlık hipotezi ve Türkiye örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(3), 51–70. <https://doi.org/10.18037/ausbd.29832>
- Kırmızıoğlu, H. (2025). Post-Keynesyen makroiktisadi politikalar. In S. Uysal & M. Narin (Eds.), *Post-Keynesyen iktisat: Teori ve politikalar* (pp. 191–216). Gazi Kitabevi.
- Lavoie, M. (2014). *Post-Keynesian economics: New foundations*. Edward Elgar.
- Lucas, R. E., Jr. (1972). Expectations and the neutrality of money. *Journal of Economic Theory*, 4(2), 103–124.

- McCulley, P. (2009). The shadow banking system and Hyman Minsky's economic journey. CFA Institute Research Foundation.
- Mearman, A., Berger, S., & Guizzo, D. (2019). What is heterodox economics? Conversations with leading economists. Routledge.
- Minsky, H. P. (1986). Stabilizing an unstable economy. Yale University Press.
- Minsky, H. P. (1992). The financial instability hypothesis. The Jerome Levy Economics Institute Working Paper No. 74.
- Mirowski, P. (2013). Never let a serious crisis go to waste: How neoliberalism survived the financial meltdown. Verso.
- Narin, M. (2025). Post-Keynesyen iktisadın doğuşu ve gelişimi. In S. Uysal & M. Narin (Eds.), Post-Keynesyen iktisat: Teori ve politikalar (pp. 1–18). Gazi Kitabevi.
- Nersisyan, Y., & Wray, L. R. (2021). Can we afford the Green New Deal? Journal of Post Keynesian Economics, 44(1), 68–88.
- Robinson, J. (1956). The accumulation of capital. Macmillan.
- Sevgi, N. H. (2025). Post-Keynesyen perspektifte merkez bankacılığı ve makrofinansal istikrarsızlık. In S. Uysal & M. Narin (Eds.), Post-Keynesyen iktisat: Teori ve politikalar (pp. 273–298). Gazi Kitabevi.
- Shiller, R. J. (2012). Finance and the good society. Princeton University Press.
- Skidelsky, R. (2018). Money and government: The past and future of economics. Yale University Press.
- Stiglitz, J. E. (2002). Globalization and its discontents. W. W. Norton.

- Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall: America, free markets, and the sinking of the world economy*. W. W. Norton.
- Stockhammer, E. (2013). Why have wage shares fallen? A panel analysis of the determinants of functional income distribution. *Conditions of Work and Employment Series No. 35*, International Labour Office.
- Stockhammer, E. (2017). Determinants of the wage share: A panel analysis of advanced and developing economies. *British Journal of Industrial Relations*, 55(1), 3–33. <https://doi.org/10.1111/bjir.12165>
- Tcherneva, P. R. (2020). The case for a job guarantee. *Polity*.
- Tekgöl, Y. B., & Cin, M. F. (2013). Post-Keynesyen talep yönelimli büyüme modelleri. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(2), 317–338.
- Tekgöl, Y., & Cin, M. F. (2015). Neoklasik paradigma olarak Washington/Post-Washington Uzlaşısının yükselişi ve düşüşü: Post-Keynesyen alternatif yaklaşım. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 247–262.
- Verdoorn, P. J. (1949). Fattori che regolano lo sviluppo della produttività del lavoro. *L'Industria*, 1, 3–10.
- Williamson, J. (1990). What Washington means by policy reform. In J. Williamson (Ed.), *Latin American adjustment: How much has happened?* Institute for International Economics.
- Wray, L. R. (2012). *Modern money theory: A primer on macroeconomics for sovereign monetary systems*. Palgrave Macmillan.

Yavuz, S., & Tokucu, E. (2006). Post Keynesyen iktisat ve belirsizlik. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 21(1), 147–161.

SYNTHETIC RENAISSANCE: ARTIFICIAL GENERAL INTELLIGENCE AND CREATIVE AGENCY¹

Eylül ALICI²

Kader SÜRMELİ³

1. INTRODUCTION

Artificial intelligence has begun to alter not only the tools available to artists but also the structure of artistic production itself. Generative models can produce images, text, sound, and moving images with increasing technical sophistication, yet their relevance to contemporary art cannot be understood solely through the novelty or visual quality of their outputs. The more significant transformation concerns the distribution of creative agency: who or what participates in aesthetic decision-making, how this participation is organized, and how computational systems influence the emergence of form.

Much of the current discussion surrounding AI-generated art remains centered on the final artifact. Questions of originality, authorship, imitation, and style are frequently evaluated through the image that appears at the end of the process. Such an emphasis risks reducing artificial intelligence to an advanced production instrument. A different perspective becomes possible when

¹ This book chapter is derived from Eylül Alıcı's doctoral dissertation entitled *The Aesthetics of General Artificial Intelligence and Autonomy: Creative Systems in Human-Machine Collaboration*, completed at Yıldız Technical University in 2026.

² Dr, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, ORCID: 0000-0002-3497-217X.

³ Prof. Dr, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, ORCID: 0000-0001-5175-4847.

attention shifts from what a system produces to how the system behaves while producing it.

This distinction has long been central to computational creativity. Boden (1998) argues that creativity cannot be reduced to novelty alone, since creative processes may involve the exploration or transformation of an existing conceptual space. From this perspective, the difference between producing multiple variations and reorganizing the conditions under which those variations become possible is crucial. A computational system may generate an enormous number of distinct outputs while remaining within a stable aesthetic logic.

The question of creative agency therefore emerges at the level of process rather than output. If a computational system can participate in selecting, transforming, reorganizing, or modulating aesthetic relationships, its role begins to exceed that of a passive tool. This does not imply that the system possesses consciousness or artistic intention. It suggests instead that aesthetic decisions may become distributed across human intention, data, computational operations, interfaces, bodily signals, and environmental conditions.

The emergence of artificial general intelligence intensifies this question at a theoretical level. AGI is commonly associated with systems capable of operating across a wider range of tasks and environments than narrow, domain-specific artificial intelligence. Legg and Hutter (2007) conceptualize intelligence in terms of the capacity of an agent to achieve goals across different environments, emphasizing generality rather than proficiency within a single predefined task. Although contemporary generative systems should not be described as artificial general intelligence, the AGI perspective provides a useful framework for considering how greater adaptability could transform creative systems.

In this chapter, AGI therefore functions as a conceptual horizon rather than as an already realized technological condition. The objective is not to claim that current artistic AI systems possess general intelligence, but to examine how the movement toward more adaptive and behaviorally complex systems may affect the organization of creative agency.

Aesthetic autonomy is approached here in similarly relational terms. Autonomy does not require the removal of the human artist from the creative process. Instead, it concerns the degree to which a computational system can participate in the transformation of aesthetic conditions after the initial framework has been established. The central issue is thus not whether artificial intelligence can replace the artist, but whether it can become an active component within a changing aesthetic system.

The concept of the Synthetic Renaissance is introduced to describe this transition. The term does not propose a new historical art movement. Rather, it refers to a conceptual shift from synthetic image production toward synthetic systems of aesthetic organization. Within such systems, creativity is no longer located exclusively in the production of an individual artifact. It emerges through relations among human actors, computational processes, data, behavioral parameters, and environments.

The framework developed here brings together several interconnected concepts: the Affective Modulation System, Aesthetic Parameters Model, Behavioral Map, Embodied Data Loop, Dynamic Aesthetic Field, Epistemic Aesthetic Agency, and Synthetic Aesthetic Ecosystems. These concepts were developed as part of a broader inquiry into aesthetic autonomy and human-machine collaboration and are reorganized here as a unified model of distributed creative agency (Alici, 2026).

The central argument of the chapter is that the next substantial transformation of AI-based art may not be defined by the production of more convincing images. It may instead emerge from systems capable of modifying their aesthetic behavior in response to changing conditions. Under such circumstances, the artwork becomes less a finished object than a temporary manifestation of an evolving creative system.

2. CREATIVE AGENCY AND AESTHETIC AUTONOMY

Creative agency has historically been associated with the intentional human subject. Within this structure, the artist determines conceptual direction, selects materials, establishes formal relations, and retains ultimate control over the resulting artwork. The medium can influence the process, but the origin of aesthetic decision-making remains primarily human.

Computational art complicates this hierarchy. Algorithms can introduce variation, randomness, procedural development, and forms of transformation that are not manually determined at the level of each individual output. Machine-learning systems extend this condition further by operating through learned statistical relations rather than solely through explicitly programmed instructions.

The presence of computational complexity, however, does not in itself establish creative autonomy. A system may produce highly unpredictable outputs while remaining within an aesthetic territory that has already been defined by its architecture, dataset, or optimization criteria. Jennings (2010) points to a similar difficulty in computational creativity by questioning the boundaries that separate programmed behavior from more genuinely autonomous creative processes.

For this reason, it is useful to distinguish between output variation and behavioral transformation. Output variation describes the production of different results within a relatively stable system of aesthetic relations. Colors may change, geometries may be rearranged, and forms may continuously mutate, while the underlying logic connecting parameters remains constant. Behavioral transformation operates differently. It concerns changes in the relationships through which aesthetic outcomes are produced.

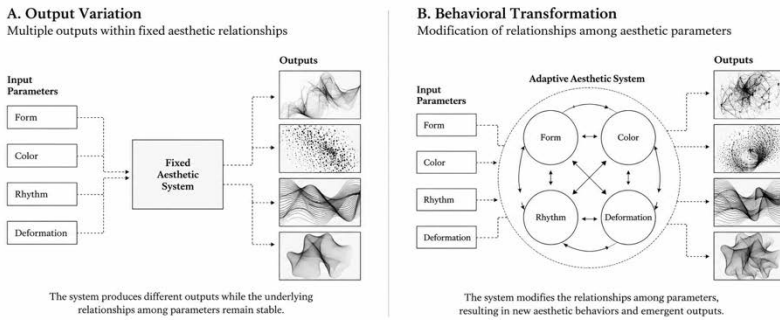

Figure 1. From Output Variation to Behavioral Transformation. Conceptual distinction between a system that produces multiple outputs within fixed aesthetic relationships and a system capable of modifying relationships among aesthetic parameters. Diagram by the author.

Figure 1 visualizes this difference. In the first model, variation occurs downstream: the computational structure remains stable while outputs change. In the second, transformation occurs within the system itself, allowing relationships among parameters to be reorganized over time.

Boden's distinction between exploratory and transformational creativity is particularly useful here. Exploratory creativity operates within an existing conceptual space, whereas transformational creativity modifies some of the rules that define that space (Boden, 2004). Applied to aesthetic systems, this

distinction suggests that computational agency becomes more substantial when a system participates in changing relationships rather than merely producing alternatives within fixed ones.

Aesthetic autonomy can therefore be understood as a spectrum rather than as a binary condition. At one end, a system executes fixed instructions and generates predetermined relationships. At the other, the computational environment gains an increasing capacity to reorganize interactions among its parameters under changing conditions.

This does not imply the disappearance of artistic authorship. The artist may continue to establish the conceptual framework, select or construct data sources, design the computational architecture, determine thresholds, and define the initial limits of the system. What changes is the assumption that every aesthetic state must be individually specified by the artist.

Questions of authorship in computer-generated art already demonstrate the difficulty of locating intention within a single actor. McCormack, Gifford, and Hutchings (2019) approach autonomy, authenticity, authorship, and intention as interconnected problems within computational artistic practice. Their formulation is significant because it moves beyond the simplistic opposition between the human creator and the machine as tool.

Within a distributed model, the artist becomes responsible for designing the conditions under which aesthetic events can occur. Computational processes participate operationally in shaping those events. Data introduce changing conditions. Interfaces regulate encounters. The environment may contribute additional sources of transformation.

Creative agency consequently becomes relational. This position also supports the concept of Epistemic Aesthetic

Agency⁴. Epistemic aesthetic agency describes the operational capacity of a computational process to influence how aesthetic possibilities become organized and perceptible. It does not attribute subjective knowledge, consciousness, or intention to artificial intelligence. Instead, it identifies a form of agency that emerges when computational processes affect which relationships become visible, which parameters gain intensity, and which aesthetic states become possible. Epistemic aesthetic agency therefore concerns the organization of aesthetic possibility rather than intentional artistic authorship.

This distinction is essential because discussions of AI creativity frequently oscillate between two extremes: treating the machine as a neutral instrument whose role is entirely determined by human intention, or describing it as an autonomous creative subject endowed with human-like consciousness and artistic intention.

A relational model avoids both positions. Computational systems can instead be understood as exercising meaningful operational agency within a broader network of human, technical, and aesthetic relations. Such agency does not imply independent authorship; rather, it refers to the system's capacity to influence the organization, modulation, and transformation of aesthetic possibilities within the conditions established by the artist.

3. HUMAN–MACHINE COLLABORATION

Human–machine collaboration becomes more complex when interaction moves beyond a simple command-and-response structure. In a conventional instrumental model, the human

⁴ *Epistemic Aesthetic Agency* is a concept developed by the author in her doctoral research on aesthetic autonomy and human–machine collaboration (Alici, 2026).

provides an instruction, the machine processes that instruction, and an output is produced:

Human → Machine → Output

This structure is fundamentally linear because the human initiates the process, the machine performs a defined operation, and the interaction ends with the resulting artifact. Adaptive aesthetic systems require a different organization. Rather than treating the machine as an intermediary between instruction and output, the model proposed here understands human-machine collaboration as a recursive process:

Human → Data → Computation → Aesthetic Behavior
→ Perception → Human

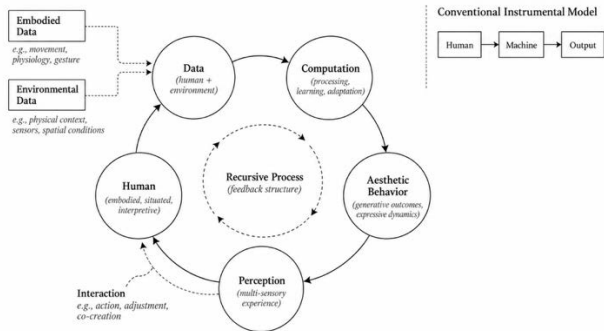

Figure 2. Recursive Human-Machine Collaboration Model.
Human-machine collaboration understood as a recursive process
in which embodied or environmental data influence
computational behavior, while resulting aesthetic states return to
the human through perception and interaction. Diagram by the
author.

As Figure 2 illustrates, the human is not positioned exclusively at the beginning of the process, and computation does not function merely as a mechanism for executing an instruction. Instead, the aesthetic state generated by the system becomes part of an ongoing feedback structure. What the system produces is

perceived by the participant, and this perception may subsequently influence attention, bodily state, interaction, or the data entering the next computational cycle. Each aesthetic state can therefore contribute to the conditions from which later states emerge. The work develops through continuous transformation rather than through a sequence of isolated commands and outputs.

Embodied data provide one means of establishing such recursive relations. Physiological and neurophysiological signals can enter a computational environment and influence parameters such as form, rhythm, density, movement, color, and deformation. These signals, however, should not automatically be interpreted as transparent representations of internal psychological states. EEG data, for example, do not provide direct access to an individual's thoughts or emotions. Their artistic significance lies instead in their temporal variability and in their capacity to function as dynamic inputs within an evolving aesthetic system.

This distinction forms the foundation of the Affective Modulation System. Affective modulation does not attempt to translate a presumed emotion into a fixed visual symbol. A particular signal is therefore not assigned directly to a specific color, shape, or recognizable representation. Instead, embodied data influence the relationships through which the system behaves.

The difference can be expressed through two questions. A representational approach asks, "What should these data look like?" A modulatory approach asks, "How should these data change the behavior of the system?" The first establishes a correspondence between input and visual output, whereas the second establishes a relationship between input and aesthetic behavior. Within the Affective Modulation System, data therefore

operate less as content to be visualized than as forces capable of altering the conditions under which aesthetic form develops.

3.1. The Aesthetic Parameters Model

The Aesthetic Parameters Model organizes aesthetic transformation through four primary dimensions: form, color, rhythm, and deformation. These dimensions are not conceived as independent output channels. Instead, they operate as interdependent variables whose relationships can change during the operation of the system. Aesthetic transformation therefore emerges not from the alteration of a single parameter, but from the interactions established among several parameters at once.

For example, a change in rhythm may affect the temporal development of form, while increased deformation may alter spatial density and distribution. Changes in color intensity may become associated with fluctuations in movement or temporal behavior, and formal organization may in turn influence the way deformation develops. What matters, therefore, is not only the value of each parameter but also the way one parameter modifies the behavior of another.

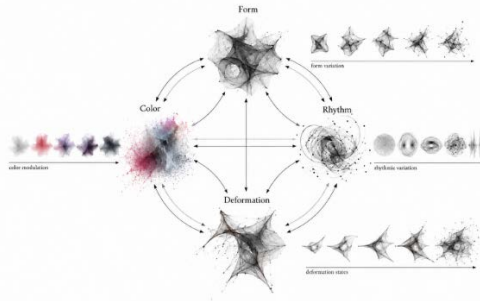

Figure 3. Aesthetic Parameters Model Relational model showing form, color, rhythm, and deformation as interdependent aesthetic variables within an adaptive computational system. Changes in one parameter may modify the behavior of others rather than producing an isolated visual effect. Diagram by the author.

Figure 3 visualizes this structure as an interconnected network. Form, color, rhythm, and deformation remain identifiable as distinct aesthetic dimensions, yet none operates in isolation. The connections among them indicate that a transformation occurring in one part of the system may influence the behavior of the others.

This relational structure distinguishes the proposed model from conventional one-to-one data mapping. In a simple mapping system, a particular input value is permanently assigned to a particular visual property:

value A $\rightarrow$ color A

value B $\rightarrow$ scale B

Although the incoming values may change, the relationship between input and visual response remains fixed. The system therefore generates variation without altering the logic through which that variation is produced.

In the Aesthetic Parameters Model, by contrast, incoming data may influence several aesthetic variables simultaneously and may alter the relationships among them. A change in input may affect rhythm, which may modify deformation, which in turn may reorganize spatial density or formal structure. The aesthetic result emerges through this chain of interaction rather than through a fixed correspondence between one value and one visual property.

For this reason, the model should not be understood simply as a method of data visualization. It operates through behavioral modulation: data participate in changing how aesthetic parameters interact and, consequently, how the system behaves over time.

3.2. Behavioral Map

The Behavioral Map describes the principal modes through which these interdependent aesthetic parameters can

organize themselves. It identifies five behavioral regimes: Fluid Continuity, Density/Attraction, Internal Deformation, Turbulence/Collision, and Chaotic Reorganization.

These regimes are not intended to define five visual styles. Rather, they describe different forms of system behavior. The same regime may generate visually different results depending on the data, parameter relationships, and temporal conditions active at a particular moment.

Fluid Continuity describes states in which transformation occurs through relatively continuous movement and gradual formal change. Forms remain coherent while evolving within the visual field. Density/Attraction, by contrast, appears when convergent relationships become dominant. Elements approach one another, accumulate, or form areas of increased spatial concentration.

Internal Deformation occurs when transformation shifts from the external movement of forms toward changes within their internal organization. Structures may stretch, compress, fold, or distort while retaining a degree of continuity. Turbulence/Collision introduces greater instability. Forms interrupt one another, trajectories become less predictable, and interactions begin to destabilize previously coherent structures.

Chaotic Reorganization represents the most extensive transformation within the Behavioral Map. In this regime, existing relationships lose stability and new forms of organization begin to emerge. Chaos is therefore not understood merely as visual disorder. It refers to a condition in which the existing organization of the system becomes unstable enough for alternative relationships to develop.

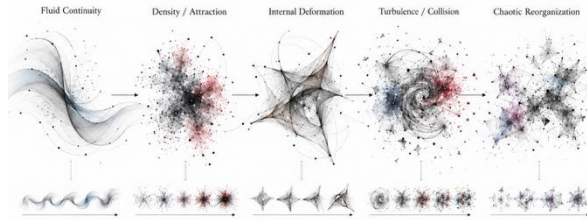

Figure 4. Behavioral Map of Adaptive Aesthetic States. Five representative system states: Fluid Continuity, Density/Attraction, Internal Deformation, Turbulence/Collision, and Chaotic Reorganization. The images should be read as traces of distinct behavioral regimes rather than as fixed visual styles. Visuals and diagram by the author.

Figure 4 translates these behavioral regimes into representative visual states. Each image should be understood as a temporary manifestation of a particular system behavior rather than as a definitive visual form. A single behavioral regime may produce substantially different images depending on the data, timing, and parameter relationships active within the system. Conversely, visually similar images may result from different computational processes.

The distinction between image and behavior is important. A still image records only one temporary configuration of the system. It cannot fully represent the temporal process through which that configuration emerged. The image can therefore be understood as a trace of system behavior, rather than as the complete artwork itself.

Within an adaptive aesthetic system, the transformations that produce the image become part of the aesthetic form. The process is no longer merely a hidden technical procedure operating behind the artwork. Instead, the behavior of the system becomes part of the artistic structure, and aesthetic meaning

emerges through both the visible state and the transformations that make that state possible.

4. SYNTHETIC AESTHETIC ECOSYSTEMS

Once aesthetic production is organized recursively, the distinction between input and output becomes less stable. Human data influence computational behavior, while the resulting aesthetic state is perceived by the participant and may subsequently affect attention, bodily response, interaction, or the conditions through which new data enter the system. The process therefore develops as a continuous feedback structure rather than as a one-directional sequence.

This recursive relationship can be described as an Embodied Data Loop:

Body → Data → Computation → Aesthetic Behavior → Perception → Body

The importance of this loop lies in reciprocity. The body is not merely a source of data, and the computational system is not simply a mechanism that receives and processes that data. Instead, both participate in an evolving relational structure in which bodily activity, computational transformation, and perception continuously influence one another.

When such interactions extend beyond a single input-output relation, the resulting environment can be understood as a Dynamic Aesthetic Field. Unlike a conventional artwork defined primarily by a stable composition or fixed object, a dynamic aesthetic field emerges through changing relationships among data, parameters, temporal conditions, computational processes, and participants. Its aesthetic identity is therefore not completely predetermined. It develops through the interactions occurring within the system at a particular moment.

This shift changes the way the artwork can be understood. Rather than defining the work solely through what it is as an object, attention moves toward what the system is doing and how its relationships are changing over time. Aesthetic form becomes situational because it emerges through temporary configurations rather than through a permanently fixed structure.

The difference can be expressed through two models. A conventional artistic structure may be represented as:

Artist → Tool → Artwork

A relational structure operates differently:

Human ↔ Data ↔ Computational System ↔ Aesthetic Behavior ↔ Environment

In the second model, environmental conditions become active components of the aesthetic process. A system may respond not only to an individual participant but also to multiple bodily inputs, spatial conditions, environmental datasets, sensors, robotic components, networked information, or other computational agents. As these elements begin to interact, the work exceeds the structure of a closed interactive installation and begins to function as an ecosystem.

The concept of Synthetic Aesthetic Ecosystems describes this expanded condition. Such ecosystems consist of biological, computational, material, and environmental components whose interactions contribute to the emergence of aesthetic states. The term synthetic is used here in a broader sense than synthetic image generation. It refers to the construction of relationships among components that ordinarily belong to different domains.

A synthetic aesthetic ecosystem may therefore combine EEG signals, physiological data, artificial intelligence, generative visual systems, robotic structures, environmental sensors, physical space, human perception, and networked data. None of

these elements independently constitutes the artwork. The artwork emerges through the relationships established among them.

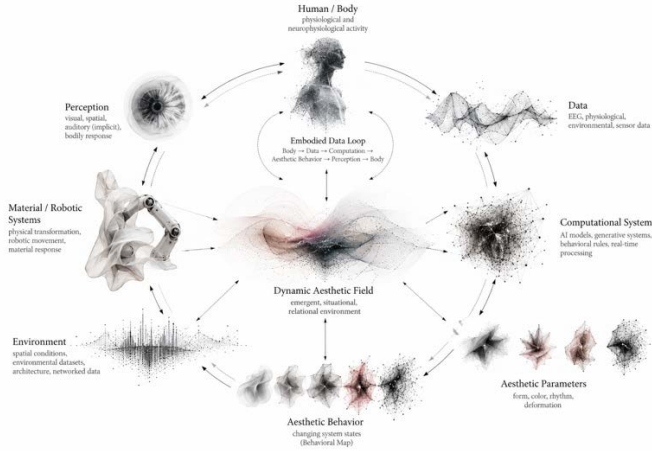

Figure 5. Synthetic Aesthetic Ecosystem. Integrated model of distributed aesthetic agency. Biological signals, data, computational processes, aesthetic parameters, environmental conditions, material or robotic systems, and human perception interact within a dynamic aesthetic field. The Embodied Data Loop operates as a recursive subsystem inside the larger ecosystem. Diagram by the author.

Figure 5 brings together the principal models developed throughout this chapter. Physiological or neurophysiological activity enters the system as dynamic data, while computational processes transform these inputs through relationships among aesthetic parameters. The Behavioral Map describes the modes through which these relationships become perceptible as changing system states. These states are then experienced by the participant, potentially influencing subsequent bodily or behavioral conditions and contributing to the next cycle of interaction.

Environmental inputs introduce additional forces into this structure, while material or robotic components may translate

computational behavior into spatial or physical transformation. The artwork is therefore not located in a single component of the system. It emerges from the interactions among biological, computational, perceptual, environmental, and material elements.

This ecological model also changes the role of the artist. Rather than specifying every visual outcome in advance, the artist increasingly operates as an architect of relationships. The artist establishes thresholds, feedback mechanisms, aesthetic parameters, behavioral conditions, and possible modes of transformation. Authorship therefore shifts from determining individual forms toward designing the conditions from which forms can emerge.

This shift does not reduce the importance of artistic authorship. Instead, it makes authorship more systemic. The artist remains responsible for the conceptual logic of the environment, the selection of data and technologies, the construction of relationships among components, and the boundaries within which adaptation can occur. At the same time, the resulting computational system may produce aesthetic states that have not been individually designed in advance.

It is within this context that the concept of the Synthetic Renaissance becomes particularly significant. The term does not refer simply to the increasing presence of artificial intelligence in artistic production. AI-generated images alone do not constitute a fundamental transformation of creative practice. The deeper shift occurs when artistic design moves from the production of individual images toward the construction of systems capable of generating, transforming, and reorganizing aesthetic relations. Within this framework, artists do not merely design forms. They design the conditions through which forms can emerge.

5. DISCUSSION

The AGI perspective expands the framework developed in this chapter without requiring the claim that contemporary artificial intelligence systems have already achieved general intelligence. Its significance lies instead in providing a conceptual horizon through which aesthetic systems can be considered in relation to greater capacities for adaptation, contextual response, transfer, behavioral reorganization, and interaction across changing environments. Current generative systems can demonstrate highly sophisticated performance within particular computational frameworks, but such sophistication should not be confused with unrestricted creative autonomy. The distinction between specialized performance and general adaptive intelligence therefore remains essential.

For artistic practice, this distinction raises a productive question: What would change if a computational system could adapt not only its outputs but also aspects of its aesthetic behavior across changing contexts? This question moves the discussion beyond generative capacity alone. A generative system can produce new instances, variations, or configurations, whereas a system with adaptive aesthetic agency would participate in modifying the conditions through which aesthetic possibilities are organized. The distinction can therefore be understood as a movement from production toward reorganization.

Colton (2008) argues that computational creativity must also account for how creative behavior is perceived and attributed, rather than assuming that creativity is demonstrated automatically through artifact generation. This issue remains particularly relevant in the context of contemporary AI. Visually sophisticated outputs can easily be interpreted as evidence of creative independence even when the underlying computational structure remains relatively stable and predefined. A relational

model avoids this confusion by locating agency at the level where transformation actually occurs. If a computational system modifies only the final output, its operational agency remains limited. If, however, it begins to alter relationships among parameters, behavioral regimes, decision pathways, or environmental responses, its participation in the aesthetic process becomes more substantial.

The development proposed in this chapter can therefore be understood as a progression through four forms of agency:

individual agency → distributed agency → behavioral agency → systemic agency

Individual agency locates creative authority primarily within the human artist. Distributed agency recognizes that aesthetic outcomes emerge through interactions among multiple human and nonhuman components. Behavioral agency appears when computational systems participate in reorganizing aesthetic relationships over time rather than merely generating variation within fixed structures. Systemic agency emerges when these relationships expand across larger environments that include biological, computational, material, and environmental actors.

Synthetic aesthetic ecosystems represent this systemic stage because creative activity no longer occurs exclusively between one human and one machine. Instead, multiple forms of agency coexist within the same aesthetic environment and contribute differently to the emergence of aesthetic states. This does not mean that all components possess equivalent forms of agency. Rather, the system becomes a site in which different forms of participation, influence, transformation, and response operate simultaneously.

This expanded model also raises an important question concerning the relationship between control and authorship. As computational systems become more adaptive, artists may

increasingly relinquish direct control over individual aesthetic states while continuing to retain responsibility for the architecture that makes those states possible. Authorship, in this sense, does not require the artist to determine every outcome in advance. At the same time, computational agency does not automatically imply independent authorship.

Maintaining this distinction makes it possible to describe human-machine collaboration without reducing it either to technological determinism or to anthropomorphic interpretations of machine creativity. The artist may remain responsible for the conceptual framework, the limits of the system, the selection of data, and the design of interactions, while computational processes participate in the development and reorganization of aesthetic states within those conditions.

The future significance of creative AI may therefore depend less on whether machines can imitate human artistic behavior and more on whether new forms of aesthetic organization can emerge through relations among different kinds of agents. From this perspective, the central question is no longer whether an artificial system can become an artist in the conventional sense, but whether the category of a single artist remains sufficient to explain how aesthetic form is produced within increasingly complex computational environments.

This is the conceptual significance of the Synthetic Renaissance. Its central proposition is not the emergence of an artificial artist, but the emergence of creative structures in which aesthetic production is distributed across human, computational, material, and environmental relations. The Synthetic Renaissance therefore marks a shift in artistic attention: from image to behavior, from object to relation, from production to emergence, and from centralized authorship toward distributed creative systems.

6. CONCLUSION

Artificial intelligence has introduced new possibilities for artistic production, but its deeper significance extends beyond the automated generation of images. The more substantial transformation concerns the organization of creative agency and the changing relationships among human intention, computational processing, data, embodied experience, and system behavior. From this perspective, the significance of AI in art lies not only in what computational systems can produce, but also in how they participate in shaping the conditions through which aesthetic form emerges.

This chapter has proposed the Synthetic Renaissance as a conceptual framework for understanding this transition. The term describes a movement away from artificial intelligence as an instrument for producing synthetic artifacts and toward artificial intelligence as one component within adaptive aesthetic systems. Within such systems, creativity is distributed across human, computational, material, and environmental relations rather than being located exclusively in a single actor or final artifact.

The framework developed throughout the chapter brings together several interrelated concepts. The Affective Modulation System shifts embodied data from representation toward behavioral influence, while the Aesthetic Parameters Model organizes this influence through dynamic relationships among form, color, rhythm, and deformation. The Behavioral Map extends this model by identifying five regimes through which these relationships may evolve: Fluid Continuity, Density/Attraction, Internal Deformation, Turbulence/Collision, and Chaotic Reorganization. Together, these concepts describe a system in which aesthetic form emerges through changing relationships rather than through fixed input-output correspondences.

The model becomes increasingly recursive through the Embodied Data Loop, which connects bodily activity, data, computation, aesthetic behavior, and perception within an ongoing feedback process. This recursive structure contributes to the formation of a Dynamic Aesthetic Field, in which the artwork is understood not as a stable composition but as an evolving configuration of relationships. At a broader level, Epistemic Aesthetic Agency describes the operational participation of computational processes in organizing aesthetic possibilities, while Synthetic Aesthetic Ecosystems extend this distributed structure across biological, computational, material, and environmental actors.

The AGI perspective provides a conceptual horizon through which these structures can be considered in relation to future forms of adaptation. It does not require the assumption that existing systems possess general intelligence. Rather, it allows the discussion to move toward the possibility of computational systems capable of responding across changing contexts, reorganizing aesthetic relationships, and participating more substantially in the development of creative processes.

The transformation described in this chapter should therefore not be understood simply as a movement from human creativity toward machine creativity. It is better understood as a shift from centralized creative agency toward distributed aesthetic systems. In this framework, the artist remains responsible for the conceptual and structural conditions of the work, while computational processes participate in the emergence and transformation of aesthetic states.

The Synthetic Renaissance begins at the point where artificial intelligence ceases to matter only because of what it can generate and begins to matter because of how it participates in the organization of creative relations. Its significance lies not in the

replacement of the artist by the machine, but in the emergence of new artistic structures in which creativity is produced through the interaction of multiple forms of agency.

REFERENCES

- Alıcı, E. (2026). The Aesthetics of General Artificial Intelligence and Autonomy: Creative Systems in Human–Machine Collaboration (Doctoral dissertation). Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey.
- Boden, M. A. (1998). Creativity and artificial intelligence. *Artificial Intelligence*, 103(1–2), 347–356. doi:10.1016/S0004-3702(98)00055-1 DOI
- Boden, M. A. (2004). The creative mind: Myths and mechanisms (2nd ed.). London, England: Routledge. Routledge
- Colton, S. (2008). Creativity versus the perception of creativity in computational systems. In D. Ventura, M. L. Maher, & S. Colton (Eds.), *Creative intelligent systems: Papers from the AAAI Spring Symposium* (Technical Report SS-08-03, pp. 14–20). Menlo Park, CA: AAAI Press. Monash University
- Jennings, K. E. (2010). Developing creativity: Artificial barriers in artificial intelligence. *Minds and Machines*, 20(4), 489–501. doi:10.1007/s11023-010-9206-y Springer
- Legg, S., & Hutter, M. (2007). Universal intelligence: A definition of machine intelligence. *Minds and Machines*, 17(4), 391–444. doi:10.1007/s11023-007-9079-x The Australian National University
- McCormack, J., Gifford, T., & Hutchings, P. (2019). Autonomy, authenticity, authorship and intention in computer generated art. In A. Ekárt, A. Liapis, & M. L. Castro Pena (Eds.), *Computational intelligence in music, sound, art and design* (pp. 35–50). Cham, Switzerland: Springer. doi:10.1007/978-3-030-16667-0_3

TEFSİR KÜLLİYATINDA İSRAİLİYAT İZLERİ BAĞLAMINDA AYNÜ’L-KİTR MADENİNİN HZ. SÜLEYMAN İÇİN ERİTİLİP AKITILMASI¹

Musap SANSARKAN²

1. GİRİŞ: İBRAHİMÎ GELENEKTE VE KÜLTÜREL HAFIZADA HZ. SÜLEYMAN’IN BAKIR MUCİZESİ

Hız. Süleyman, İbrahimî dinlerin ortak hafızasında eşsiz bir bilgeliğin, görkemin ve hem doğal hem de doğüstü âlemlere hükmeden muazzam bir iktidarın sembolü olarak merkezî bir konuma sahiptir. Onun hükümdarlığı yalnızca adalet, ihtişam ve barışla değil; aynı zamanda inşa ettiğı muazzam mabet, görkemli saraylar ve bu inşalarda kullanılan devasa metal işçiliğıyle de efsaneleşmiştir. Teolojik metinler, Hız. Süleyman’a bahşedilen olağanüstü nimetleri detaylandırırken, onun metalurjiye - özellikle de bakır ve tunç madenlerine- olan hükmünü ve bu madenlerin işlenmesinde sergilenen muazzam kapasiteyi özel bir vurguyla ön plana çıkarır.

Elinizdeki bu bölüm, Hız. Süleyman’ın efsanevi inşa faaliyetlerinin temel yapıtaşlarından biri olan ve İslam geleneğinde “Aynü’l-kitr” (bakır kaynağı) olarak kavramsallaştırılan maden işleme sürecini mukayeseli bir perspektifle ele almaktadır.(Karaman, Çağrııcı, Dönmez ve

¹ Bu kitap bölümü, Musap SANSARKAN tarafından hazırlanan “Kur’ân Tefsirlerinde Hız. Süleyman’a Dair Rivayetlerin Tahlili ve İsrâiliyat İzleri” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, ORCID: 0000-0002-4079-2095.

Gümüş, 2020, ay. Sebe' 34/12.) Çalışma, konuyu yalnızca İslami kaynaklarla sınırlı tutmayıp; Kitâb-ı Mukaddes ve Haham edebiyatı gibi Yahudi-Hıristiyan geleneğindeki tarihsel kökenlerinden başlatarak, İslam öncesi Arap şiirine, oradan da Kur'ân-ı Kerîm'in tebliğine ve klasik tefsir müktesebatının zengin dünyasına uzanan geniş bir yelpazede incelemektedir.

İki büyük dinî gelenek arasındaki anlatı ve tasavvur farklılıkları, bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Yahudi kaynakları ve Kitâb-ı Mukaddes, Hz. Süleyman'ın tunç ve bakır işleme faaliyetlerini Hiram gibi ustaların maharetine bağlayarak meseleyi tarihsel, teknik ve insan emeğine dayalı bir mühendislik başarısı olarak sunar.(*Kutsal Kitab*, 2002, ay. 1.Kr.7:13-46.) Buna karşılık Kur'ân-ı Kerîm ve İslam tefsir geleneği, bu durumu ateş ve yüksek ısıya gerek kalmadan, katı madenin su gibi aktığı, insanüstü ve ilahî bir mucize mertebesine taşır.(İbn 'Aţîyye, 1422, s. 14/270) Öte yandan, Ümeyye b. Ebü's-Salt gibi İslam öncesi döneme ait şairlerin dizelerinde bu mucizenin izlerine rastlanması, konunun yalnızca salt teolojik bir metin okuması olmadığını; aynı zamanda Antik Yakındoğu'nun ve Cahiliye dönemi Arap toplumunun kültürel hafızasında ne denli derin köklere sahip olduğunu göstermektedir.(Ümeyye b. Ebi's-Salt, 1998, s. 105.)

Bu bağlamda ilgili kitap bölümü, öncelikle Kitâb-ı Mukaddes verileri ışığında bakır ve tunç kullanımının tarihsel ve teknik altyapısını ortaya koyacaktır. Ardından, Kur'ân-ı Kerîm'deki Sebe' sûresi 12. âyet ekseninde, tefsir kaynaklarındaki zengin rivayet kültürü; madenin mahiyeti, kaynağın coğrafi konumu ve akış süresi gibi tartışmalar etrafında irdelenecektir. Son olarak, farklı kültür havzalarından beslenen bu rivayetlerin eleştirel bir tahlili yapılarak, Hz. Süleyman figürünün etrafında şekillenen “bakır mucizesi”nin hem teolojik hem de kültürel inşası kapsamlı bir şekilde okuyucuya sunulacaktır.

2. AYNÜ’L-KİTR MADENİNİN HZ. SÜLEYMAN İÇİN ERİTİLİP AKITILMASI

İbranice metinlerde ve Kitâb-ı Mukaddes literatüründe bakır madeni için kullanılan terim nehoşettir. Bu kavram yalnızca saf bakır değil, aynı zamanda bir bakır alaşımı olan tuncu (bronz) da ihtiva eden geniş bir anlam alanına sahiptir. Söz konusu anlamsal kapsamdan dolayı, Kitâb-ı Mukaddes çevirilerinde bu kelimenin karşılığı olarak bakır yerine çoğunlukla tunç ifadesi tercih edilmektedir.(Jr. ve Nowack, 1901, s. 260)

Kitâb-ı Mukaddes kayıtlarına göre Hz. Süleyman, Mabel’in inşası sürecinde tunç işçiliğinde mahir, tecrübeli bir zanaatkâr olan Surlu Hiram’ı görevlendirmiştir. Hiram, tapınağın maden sanatına dair tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır. İmal edilen bu eserler arasında; Yakın ve Boaz olarak adlandırılan iki devasa tunç sütun ve başlıkları, on iki boğa figürü üzerine oturtulmuş dairesel bir havuz, on adet kazan ve bu kazanlar için tasarlanmış, her biri dört tekerlekli (dingil, jant ve parmaklık donanımına sahip) on adet ayaklık bulunmaktadır. Ayrıca kürek, çanak ve kova gibi çeşitli tapınak gereçleri de üretilmiştir. Tamamı parlatılmış tunçtan oluşan bu eserlerin dökümü, Hz. Süleyman’ın talimatıyla killi toprakta gerçekleştirilmiştir. Metinlerde, Mabel inşasında sarf edilen tuncun devasa boyutlarda olduğu ve bu sebeple madenin toplam ağırlığının hesaba vurulamadığı belirtilmiştir.(*Kutsal Kitab*, 2002, ay. 1.Kr.7:13-46.; 2.Ta.4:1-19.) Bunlara ilaveten Hz. Süleyman, halka hitap edebilmek amacıyla tunçtan mamul bir taht (platform) yaptırmış;(*Kutsal Kitab*, 2002, ay. 2.Ta.6:13.) ayrıca büyük avlunun kapılarını da yine tunçla kaplatmıştır.”(*Kutsal Kitab*, 2002, ay. 2.Ta.4:9.)

Kitâb-ı Mukaddes metinlerinde Hz. Süleyman’ın tunç (bakır) madenini doğrudan hangi kaynaklardan temin ettiğine dair sarıh bir bilgi bulunmamakla birlikte, metin içi bazı karineler bu

hususla dolaylı veriler sunmaktadır. Nitekim Hz. Dâvûd'un, gerek Mabel'in inşası gayesiyle halktan topladığı yüklü miktardaki bağışlarla(Kutsal Kitab, 2002, ay. 1.Ta.29:6-7.) gerekse askerî seferlerinden elde ettiği ganimetlerle ciddi bir tunç rezervi oluşturduğu bilinmektedir. Hz. Süleyman tevarüs ettiği bu birikimi, Mabel'in inşasındaki havuzun, devasa sütunların ve muhtelif eşyaların dökümünde kullanmıştır.(Kutsal Kitab, 2002, ay. 1.Ta.18:8.) Öte yandan Hz. Süleyman'ın ticaret filoları aracılığıyla Ofir'den altın, gümüş ve fildişi getirtmesi, ilgili pasajda tunç zikredilmese dahi, onun geniş çaplı bir maden ticareti ağı kurduğuna işaret etmektedir.(Kutsal Kitab, 2002, ay. 1.Kr.10:22.) Bunlara ek olarak, Arz-ı Mev'ûd'a (Vaat Edilen Topraklar) giriş öncesinde İsrailoğulları'na vaat edilen refahın tasvir edildiği bir pasajda, bölgenin “*kayalarının demir, dağlarından bakır çıkarabilecekleri*” bir coğrafya olarak nitelendirilmesi, bu madenin yerel temin imkânlarına da ışık tutmaktadır.(Kutsal Kitab, 2002, ay. Yas.8:9.)

Rabbînik literatürde, Hz. Süleyman'ın cinlerin bir taifesini maden ocaklarında metal izabesi (eritilmesi) ve işlenmesi amacıyla istihdam ettiğine dair anlatılar yer almaktadır; ancak bu metinlerde atıf yapılan maden bakır değil, altın ve gümüştür.(Ginzberg, 1913, s. 4/152)

İslâm öncesi Arap şiirinde ise, bakır madeninin üç gün süreyle akıtıldığına dair motiflere tesadüf edilmektedir. Nitekim dönemin şairlerinden Ümeyye b. Ebü's-Salt, Hz. Süleyman'a dair tasvirlerine yer verdiği bir şiirinde bu hususu şu dizelerle dile getirmiştir:

“...ve (Şunu hatırla ki) Süleyman'ın hükümranlığı [mülkü] üzerine, / Üç gece boyunca erimiş maden (kitr/bakır) akıtılmaktaydı...”(Ümeyye b. Ebi's-Salt, 1998, s. 105)

Kur'ân-ı Kerîm'in Sebe' sûresinin 12. âyetinde Aynü'l-Kitr madeninin Hz. Süleyman için akıtıldığı vahiy edilmiştir:

...وَأَسْلَمْنَا لَهُ عَيْنَ الْقَطْرِ...

“...Onun için bakır madenini eritip akıttık...”(Karaman ve diğerleri, 2020, ay. Sebe’ 34/12)

Müfessirlerin cumhuru bu elementin bakır madeni olduğu görüşündedir.(Beyânu’l-Haḳ en-Nîsâbü’rî, 1415, s. 2/678; eş-Şa‘lebî, 1422/2002, s. 8/74; Ferrâ’, t.y., s. 2/356; İbn Cuzeyy, 1416, s. 2/163; İbn Keşîr, 1420/1999, s. 6/440; İbn ‘Atiyye, 1422, s. 4/409; Mâverdî, y.y., s. 4/437; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1429/2008, s. 9/5894; Sem‘ânî, 1418/1997, s. 4/320; Taberî, 1420/2000, s. 20/363) Bunun dışında söz konusu madeni, bakır ile çinkonun birleşiminden oluşan (halk arasındaki adıyla “sarı”) pirinç(Ebû’l-Leyṣ es-Semerḳandî, t.y., s. 3/82; İbn Ebî Zemenîn, 1423/2002, s. 4/9; İbn ‘Abdisselâm, 1416/1996, s. 3/9; Ḳurṭubî, 1384/1964, s. 14/270; Mâverdî, y.y., s. 4/437; Muḳâtil b. Suleymân, 1423/2002, s. 3/527; Taberî, 1420/2000, s. 20/363; Yaḥyâ b. Sellâm, 1425/2004, s. 2/749) veya demir elementi olarak kabul eden müfessirler de vardır.(İbn ‘Acîbe, 1419, s. 4/479) Ayrıca bazı tefsir âlimleri, bu ifadenin yalnızca tek bir madeni değil, tüm metal türlerini kapsayan genel bir isimlendirme olduğunu ileri sürmüşlerdir.(Âlûsî, 1415, s. 291/11; İbn Cuzeyy, 1416, s. 4/409; İbn ‘Atiyye, 1422, s. 2/163)

Tefsir kaynaklarında eritilmiş bakır madeninin kaynağının Yemen’de,(Beydâvî, 1418, s. 4/243; eş-Şa‘lebî, 1422/2002, s. 8/74; İbn ‘Atiyye, 1422, s. 4/409; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1429/2008, s. 9/5894; Muḳâtil b. Suleymân, 1423/2002, s. 3/527; Taberî, 1420/2000, s. 20/364) bilhassa San’a bölgesinde olduğu nakledilmektedir.(Ebû Ḥayyân, 1420, s. 8/527; Ebû’l-Leyṣ es-Semerḳandî, t.y., s. 3/82; Ḳurṭubî, 1384/1964, s. 14/270; Mâverdî, y.y., s. 4/437) Bununla birlikte söz konusu kaynağın Şam’da(Mâverdî, y.y., s. 4/437) yahut Endülüs’ün ötesinde, dört aylık mesafede bulunduğu dair farklı görüşler de zikredilmiştir.(Beyânu’l-Haḳ en-Nîsâbü’rî, 1415, s. 2/678)

Madenin akış süresine dair tefsir kaynaklarında muhtelif rivayetler yer almakta; bu sürenin üç gün,(eş-Sa‘lebî, 1422/2002, s. 8/74; Kurtubî, 1384/1964, s. 14/270; Muḳâtil b. Süleymân, 1423/2002, s. 3/527) her ay üç gün(Ebû’l-Leys es-Semerḳandî, t.y., s. 3/82; Neseḳî, 1419/1998, s. 3/56; Sem‘ânî, 1418/1997, s. 4/320) veya üç gün üç gece kesintisiz olduğu müfessirler tarafından ifade edilmektedir.(Ebû Ḥayyân, 1420, s. 8/527; Ebû Muhammed el-Beḡavî, 1417/1997, s. 6/389; Kurtubî, 1384/1964, s. 14/270; Maḥallî es-Suyûtî, t.y., s. 564) Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ise bu sürenin üç günle sınırlandırılmasının kesin bir dayanağı bulunmadığını belirterek durumu “râvi yanılısı (vehmi)” olarak değerlendirir. Zira ona göre Mücâhid’den nakledilen “Bakırın San’a civarında üç gece aktığı” yönündeki rivayette asıl vurgu süreye değil, mekâna yöneliktir.(Kurtubî, 1384/1964, s. 14/270)

Hız. Süleyman için bakır madeni eritilerek(Ebû Muhammed el-Beḡavî, 1417/1997, s. 6/389; eş-Sa‘lebî, 1422/2002, s. 8/74; Sem‘ânî, 1418/1997, s. 4/320; Zemaḥşerî, 1407, s. 3/572) tıpkı su gibi akıtılmıştır.(Beyḏâvî, 1418, s. 4/243; İbn Ebî Zemenîn, 1423/2002, s. 4/9; Yaḥyâ b. Sellâm, 1425/2004, s. 2/749; Zemaḥşerî, 1407, s. 3/572) Bu maden dört farklı kaynaktan akmaktaydı.(İbn Cuzeyy, 1416, s. 2/163) Demirin Hız. Dâvûd için yumuşatılması mucizesinde olduğu gibi, bakır da Hız. Süleyman için özel olarak yumuşatılmıştır.(Ebû Ḥayyân, 1420, s. 8/527; İbn Cuzeyy, 1416, s. 2/163; İbn ‘Atiyye, 1422, s. 4/409) Bu sayede o, bakıra yoḡrulmuş bir hamur gibi rahatça şekil verebilmiş(Ṭaberî, 1420/2000, s. 20/364) ve bu madenden dilediği her şeyi üretebilmiştir.(Ebû Ḥayyân, 1420, s. 8/527; Kurtubî, 1384/1964, s. 14/270; Mâverḏî, y.y., s. 4/437)

Mahmûd b. Ebû’l-Hasan en-Nîsâbü’rî’nin (ö. 553/1158’den sonra) naklettiğine göre Hız. Süleyman, bakır madeninden kapısı bulunmayan bir saray inşa ettirmiş ve azgın cinleri bu saraya hapsedmiştir. Nîsâbü’rî, bu hadisenin Abdülmelik

b. Mervân ile ilgili mufassal bir kıssada yer aldığını belirtmektedir.(Beyânu'l-Hağ en-Nîsâbü'rî, 1415, s. 2/678)

Kaynaklarda bakırın, Hz. Süleyman'dan önce hiçbir şekilde erimediği ve kimse için eritilmediği belirtilmektedir.(Ebû Hayyân, 1420, s. 8/527; İbn 'Atiyye, 1422, s. 4/409; Kurtubî, 1384/1964, s. 14/270; Neseî, 1419/1998, s. 3/56; Şiddîk Hasen Hân, 1412/1992, s. 11/171) Fakat Hz. Süleyman'a özel bir mucize olarak bu maden, ateşe yahut yüksek ısıya lüzum kalmaksızın soğuk haldeyken bile işlenebilir kılınmıştır.(Ebû Hayyân, 1420, s. 8/527; İbn Cuzeyy, 1416, s. 2/163; İbn 'Atiyye, 1422, s. 4/409; Merâgî, 1365, s. 22/66) Öyle ki, insanoğlunun bugün dahi Allah'ın Hz. Süleyman'a ihsan ettiği bu nimetten yararlandığı ifade edilmektedir.(Ebû Muhammed el-Beğavî, 1417/1997, s. 6/389; eş-Sa'lebî, 1422/2002, s. 8/74; İbn Keşîr, 1420/1999, s. 6/440; İbn 'Âdil, 1419/1998, s. 16/26) Bir diğer görüşe göre ise insanoğlunun bakırı işleyebilmesi, Allah'ın Hz. Süleyman'a lütfettiği bilgiye (maden işleme sanatına) dayanmaktadır.(Şiddîk Hasen Hân, 1412/1992, s. 11/171)

Tâhir b. Âşûr'a göre Sebe' sûresi 12. âyette yer alan “aynü'l-kıtr” ifadesi gerçek bir kaynak anlamı taşımaz. Bu tabir, Hz. Süleyman'ın dökümhanelerinde eritilen bakırın döküldüğü mekân için mecaz yoluyla kullanılmıştır. Zira bakırın sürekli olarak eritilip yumuşatılmasıyla kesintisiz bir akış sağlanmış; bu sayede maden, tıpkı su gibi fiskiye, boru ve oluklardan akıtılmıştır. Tabi ki bu durum, tıpkı günümüzdeki elektrik akımı veya mavi alevli plazma teknolojilerinde olduğu gibi, Allah'ın Hz. Süleyman'a mucizevi bir lütuf olarak bahşettiği eritme ve işleme kabiliyeti neticesinde gerçekleşmiştir. Kendi dönemindeki hiçbir hükümdara nasip olmayan bu ilahî nimet sayesinde Hz. Süleyman; bakırdan muhtelif kaplar, silahlar ve zırhlar imal etmiştir. (İbn Âşûr, 1984, s. 22/159)

Diğer bir açıdan, âyette bakırın akıtılması suyun akışına benzetilmiştir. Bu benzetme, bakırın gerçekten su gibi akmasından ziyade, tıpkı gür su kaynakları ve nehirler gibi bol ve sürekli üretilmesinden kaynaklanmış olabilir. Çünkü âyetteki akış vurgusu, bakırın kendiliğinden su gibi akmasını değil, miktarının çokluğunu ve sürekliliğini ifade etmektedir.(İbn Âşûr, 1984, s. 22/159)

Netice olarak, her iki gelenekte de bakır madeninin bolluğuna dikkat çekilmiş ve tartılamayacak kadar fazla olduğuna işaret edilmiştir. Bakır madeni, Hz. Süleyman'ın inşa faaliyetlerinde önemli bir yere sahiptir. Öyle ki Kitâb-ı Mukaddes'te sütun, havuz ve büyük kazanların; tefsir kaynaklarında ise kap, silah, zırh ve sarayların bakırdan yapıldığı aktarılır. Ayrıca cinlerin madenlerde çalıştırıldığına dair anlatılara her iki kaynakta da rastlanmaktadır. Ne var ki Yahudi kaynaklarında, bahsi geçen bu madenlerin bakır değil; altın ve gümüş olarak kaydedilmesi dikkat çekicidir.

Kur'ân-ı Kerîm ve tefsir kaynaklarında bakır madeni mucizevî bir bağlamda ele alınırken; Kitâb-ı Mukaddes'te tarihsel ve teknik boyutlarıyla, insan emeği ve ustalığına dayanan bir unsur olarak sunulmaktadır. Yahudi kaynakları söz konusu madenin menşesine dair kesin bir bilgi vermezken, tefsir literatüründe Yemen ve Şam gibi farklı bölgelere işaret edilmektedir. Ayrıca Yahudi metinlerinde bakırın killi topraklarda döküm tekniğiyle işlendiği aktarılırken; İslâmî kaynaklarda onun ateşe yahut yüksek ısıya maruz bırakılmadan, âdeta su gibi akıtılarak elde edildiği vurgulanmaktadır.

Bakırın üç gün boyunca aktığına dair rivayetin Câhiliye dönemi Arap şiirinde yer bulması, Hz. Süleyman ile ilgili malumatın İslâm öncesi Arap toplumunda tedavülde olduğunu göstermektedir. Bu durum, söz konusu rivayetin İslâm öncesi

kültürel hafızadan tefsir literatürüne intikal etmiş olma ihtimalini güçlü bir şekilde desteklemektedir.

3. RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kur'ân-ı Kerîm'de "aynü'l-kitr" madeninin Hz. Süleyman için akıtıldığı belirtilmiş, meselenin mahiyetine dair teferruata girilmemiştir. Söz konusu kavramla kastedilen madenin bakır, pirinç yahut demir olduğu; menşenin Yemen'de bulunduğu, üç gün boyunca aktığı ve günümüzde de insanların bu ilahî lütuftan yararlanmaya devam ettiği şeklindeki bilgiler ise bütünüyle tefsir literatürünün sunduğu ayrıntılardır.

Müfessirlerin naklettiği mezkûr rivayetler incelendiğinde, bu haberlerin Hz. Peygamber'e ulaşmadığı ve merfû hadis niteliği taşımadığı görülmektedir. Söz konusu rivayetler; sahâbeden Abdullah b. Abbas ile tâbiîn neslinden Katâde b. Diâme, Süddî, Mücâhid b. Cebr, Atâ b. Meysere el-Horasânî, Zeyd b. Eslem, İkrime el-Berberî ve Dahhâk gibi isimler tarafından aktarılmıştır. Bu sebeple ilgili nakiller, hadis literatüründeki sınıflandırmaya göre mevkûf ve maktû' mertebesinde sayılmaktadır.

İslâm dışı literatürde, bakırdan kap, silah ve zırh imal edildiği bilgisi haricinde, klasik tefsir kaynaklarındaki malumatla doğrudan örtüşen herhangi bir rivayete rastlanmamaktadır. Öte yandan, bakırın üç gün süreyle akıtıldığına dair anlatının bilinen en erken örneği, İslâm öncesi Arap (Câhiliye) şiirinde zikredilmektedir. (Ümeyye b. Ebi's-Salt, 1998, s. 105)

4. SONUÇ

Bu bölümde, Hz. Süleyman'ın maden işleme faaliyetleri ve "Aynü'l-kitr" (bakır kaynağı) mucizesi etrafında şekillenen anlatılar hem İslami kaynaklar hem de İbrahimî geleneğin tarihsel metinleri ekseninde mukayeseli olarak incelenmiştir. Yapılan

analizler neticesinde, Kur'ân-ı Kerîm'in özlü ve mucizevi beyanı ile klasik tefsir müktesebatında yer alan detaylı anlatılar arasında epistemolojik ve metodolojik açıdan belirgin bir ayrım yapılması gerektiği ortaya çıkmıştır.

Araştırmanın ulaştığı temel sonuçlar, rivayetlerin sıhhati ve kaynağı bağlamında şu şekilde özetlenebilir:

Kur'ânî Hakikat ve Sahih Sünnetin Sınırları: Kur'ân-ı Kerîm, Sebe' sûresi 12. âyetinde Hz. Süleyman için bakır madeninin eritilip akıtıldığını açık bir mucize olarak zikreder. Ancak Kur'ân-ı Kerîm, bu kaynağın nerede olduğu, ne kadar süreyle aktığı veya madenin fiziksel/kimyasal özellikleri hakkında hiçbir detaya yer vermez. Hadis literatürü incelendiğinde de bu teferruatları destekleyecek, Hz. Peygamber'e dayanan (merfû) herhangi bir sahih hadis bulunmamaktadır. Dolayısıyla inanç ve tefsir noktasında bağlayıcı olan tek husus, mucizenin bizzat gerçekleşmiş olmasıdır.

Rivayetlerin Mertebesi ve Tarihselliği: Tefsir kaynaklarında sıklıkla zikredilen madenin Yemen veya San'a'da bulunduğu, su gibi kaynadığı, yoğrulmuş hamur gibi işlendiği veya üç gün/üç gece boyunca aktığı gibi bilgiler, sahabe ve tâbiîn (İbn Abbas, Mücâhid, Katâde, Süddî vb.) sözlerinden ibarettir. Dolayısıyla mevkûf ve maktû' derecesindeki bu rivayetlerin, bağlayıcı bir dinî nas olmaktan ziyade; dönemin tarihî ve şifahi kültür havzasındaki malumatın bir yansıması olarak değerlendirilmesi daha isabetli görünmektedir.

İslam Öncesi Şiir ve İsrâiliyat Olgusu: Tefsirlerde yer alan "bakırın üç gün boyunca akıtıldığı" detayının, İslam öncesi (Cahiliye) dönem şairlerinden Ümeyye b. Ebû's-Salt'ın şiirlerinde birebir aynı motifle yer alması, araştırmamızın en kritik bulgularından biridir. Bu durum, bahsi geçen detayların doğrudan ilahî vahye veya hadislerle dayanmaktan ziyade, Antik Yakındoğu'nun ve Arap toplumunun kültürel hafızasından

beslendiğini göstermektedir. Bu anlatılardan bilhassa Câhiliye şiirinde tespit edilen kısımların İsrâiliyat menşeli olduğu kesinlik arz ederken; Kitâb-ı Mukaddes ve Yahudi edebiyatındaki Hz. Süleyman tasavvuruyla harmanlanarak Arap coğrafyasına intikal eden diğer teferruatın da aynı şifahi kültürden beslenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sonradan İslâm kültür havzasına dâhil olan bu unsurlar, zamanla tefsir kitaplarına da geçerek Kur’ân-ı Kerîm’in özlü anlatımını detaylandırmak amacıyla kullanılmıştır.

Sonuç itibarıyla, Hz. Süleyman’ın bakır mucizesini ele alırken rasyonel ve eleştirel bir hadis/tefsir metodolojisi benimsemek elzemdir. Kitâb-ı Mukaddes’in seküler, tarihsel ve insan (Hiram) emeğine dayanan mühendislik anlatısına karşılık Kur’ân-ı Kerîm, konuyu Allah’ın mutlak kudretinin bir nişanesi olarak sunar. Bununla birlikte, klasik dönem müfessirlerinin Kur’ân-ı Kerîm’in bu özlü ve mucizevî beyanını tefsir ederken yer verdikleri zaman, mekân ve şekle dair teferruatın; doğrudan merfû naslardan ziyade, o dönemde tedavülde olan İsrâiliyat menşeli şifahi kültürün izlerini taşıdığı değerlendirilmektedir. Akademik araştırmalar ve tefsir çalışmaları, ilahî vahyin temel mesajını, kültürel hafızadan süzülüp gelen bu tür İslam dışı rivayetlerinden ayırt ederek değerlendirmeye tabi tutmalıdır.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, M. b. 'Abdullâh el-Hüseynî el-. (1415). *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l- 'Aẓîm ve's-Seb'û'l-Meşânî* (C. 1-16). Dâru'l-Kutubî'l-'İlmiyye; Beyrut: y.y.
- Beyânu'l-Hak en-Nîsâbü'rî, E.-Kâsım M. b. E. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Ğaznevî. (1415). *Îcâzu'l-Beyân 'an Me'ânî'l-Kur'ân* (1. bs., C. 1-2). Beyrut: Dar'ul-garîb'ul-İslamî.
- Beydâvî, E. S. 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî el-. (1418). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (C. 1-5). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî.
- Ebû Hayyân, M. b. Y. b. 'Alî b. Y. b. Hayyân el-Endelüsî. (1420). *El-Bahru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr* (C. 1-11). Beyrut: Dar'ul-Fikr.
- Ebû Muhammed el-Beğavî, el-Hüseyn b. M. b. M. b. el-Ferrâ'. (1417/1997). *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân* (4. bs., C. 1-8). Riyad: Dâru Taybe.
- Ebû'l-Leys es-Semerķandî, E.-L. N. b. M. (t.y.). *Bahru'l-'Ulûm* (C. 1-3). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- eş-Şa'lebî, E. İ. A. b. M. b. İ. (1422/2002). *El-Keşf ve'l-Beyân* (1. bs., C. 1-10). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî.
- Ferrâ', E. Z. Y. b. Z. ed-Deylemî el-. (t.y.). *Me'ânî'l-Kur'ân* (1. bs., C. 1-3). Mısır: Dar'ul-Mısriyye li'te'lîfi ve'l-Terceme.
- Ginzberg, L. (1913). *The Legends Of The Jews* (1. bs., C. 1-4). Filedelfiya: The Jewish Publication Society of America.
- İbn Âşûr, M. et-T. b. M. b. M. et-Tâhir et-Tûnisî. (1984). *Tahrîrü'l-ma'ne's-sedîd ve tenvîrü'l-'akli'l-cedîd min tefsîri'l-kitâbi'l-mecîd* (1. bs., C. 1-30). Tunus: Dar'ut-Tûnusiyyeti.

- İbn Cuzeyy, E.-Kâsim M. b. A. b. M. el-Kelbî el-Ğirnâtî. (1416). *Et-Teshîl li-‘Ulûmi’t-Tenzîl* (1. bs., C. 1-2). Beyrut: Dar’ul-Erkam b. Ebü’l-Erkam.
- İbn Ebî Zemenîn, E. ‘Abdullâh M. b. ‘Abdullâh. (1423/2002). *Tefsîru’l-Ğur’âni’l-‘Azîz* (1. bs., C. 1-5). Kahire: el-Fârûku’l-Ğadîse.
- İbn Keşîr, E.-F. İ. b. ‘Omer b. K. ed-Dimeşkî. (1420/1999). *Tefsîru’l-Ğur’âni’l-‘Azîm* (C. 1-8). b.y.: Dâru Taybe.
- İbn ‘Abdisselâm, E. M. ‘Abdul‘aziz b. ‘Abdisselâm ed-Dimeşkî. (1416/1996). *Tefsîru’l-Ğur’ân* (1. bs., C. 1-3). Beyrut: Dâru İbn Hâzm.
- İbn ‘Acîbe, A. b. M. b. el-M. b. ‘Acîbe el-Ğasenî el-İdrîsî eş-Şâzelî el-Fâsî. (1419). *El-Bağru’l-Medîd fî Tefsîri’l-Ğur’âni’l-Mecîd* (C. 1-7). Kahire: y.y.
- İbn ‘Âdil, E. Ğafş S. ed-D. ‘Omar b. ‘Alî b. ‘Âdil el-Ğanbelî ed-Dimeşkî en-Nu‘mânî. (1419/1998). *El-Lubâb fî ‘Ulûmi’l-Kitâb* (C. 1-20). Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- İbn ‘Atîyye, E. M. ‘Abdulğak b. Ğ. b. ‘Abdirrahman b. T. el-Endelûsî. (1422). *El-Muğarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz* (1. bs., C. 1-6). Beyrut: Dar’ul-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- Jr., M. J. ve Nowack, W. (1901). Copper. *The Jewish Encyclopedia*. New York.
- Karaman, H., Çağrıçı, M., Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (Çev.). (2020). *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (8. bs., C. 1-5). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ğurtubî, E. ‘Abdullâh M. b. A. el-Ğazrecî el-. (1384/1964). *El-Câmi‘ li-Âğkâmi’l-Ğur’ân* (2. bs., C. 1-20). Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mışriyye.

- Kutsal Kitab, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil).* (2002). (2. bs., C. 1-1). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi. www.yyyayinlari.com adresinden erişildi.
- Maḥallî es-Suyûṭî, C. M. b. A. el-M. C. ‘Abdurrahman b. E. es-Suyûṭî el-. (t.y.). *Tefsîru’l-Celâleyn* (1. bs., C. 1-1). Kahire: Dar’ul-hadis.
- Mâverdî, E.-Ḥasen ‘Alî b. M. el-Başrî el-. (y.y.). *En-Nuket ve’l-Uyûn* (C. 1-6). Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- Mekkî b. Ebî Ṭâlib, E. M. M. b. E. Ṭâlib el-Kaysî. (1429/2008). *El-Hidâye ilâ bulûḡi’n-nihâye fî ‘ilmi me’âni’l-Ḳur’ân ve tefsîrihî ve aḥkâmihî ve cûmelin min fûnûni ‘ulûmih* (1. bs., C. 1-13). Cami’et-i Şârika: Mecmu’atu Buḥûṣî’l-Kitâb ve’s-Sunne.
- Merâgî, A. M. (1365). *Tefsîrü’l-Merâgî* (1. bs., C. 1-30). Mısır: Mektebetu Mustafa el-Babî el-Helebî ve Evlâduhu.
- Muḳâtil b. Suleymân, E.-Ḥasen M. b. S. el-Belhî. (1423/2002). *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân* (1. bs., C. 1-5). Beyrut: Daru İhyai’t-Turas.
- Nesefî, E.-B. ‘Abdullâh b. A. en-. (1419/1998). *Medâriku’t-Tenzîl ve Ḥaḳâîḳu’t-Te’vîl* (C. 1-3). Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Ṭayyib.
- Sem’ânî, E.-M. M. b. M. el-Mervezî es-. (1418/1997). *Tefsîru’l-Ḳur’ân* (1. bs., C. 1-6). Riyad: Dar’ul-Vatan.
- Şiddîḳ Ḥasen Ḥân, E.-Ṭayyib M. b. Ḥasen el-Ḳannûcî. (1412/1992). *Fethu’l-Beyân fî Maḳâşidi’l-Ḳur’ân* (1. bs., C. 1-15). Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye.
- Ṭaberî, E. C. M. b. C. b. Y. el-Âmilî et-. (1420/2000). *Câmi’u’l-Beyân fî Te’vîli ‘Âyi’l-Ḳur’ân* (C. 1-24). b.y.: Mu’essesetu’r-Risâle.

- Ümeyye b. Ebi's-Salt, A. b. E. R. b. A. es-Sekafî. (1998). *Dîvânu Ümeyye b. Ebü's-Salt* (1. bs., C. 1-1). Beyrut: Dar'u Sâdir.
- Yahyâ b. Sellâm, E. Z. Y. b. S. el-Kayravânî. (1425/2004). *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* (1. bs., C. 1-2). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Zemaşşerî, E.-Kâsım M. b. 'Amr ez-. (1407). *El-Keşşâf 'an Hakaîkı Ğavâmiği't-Tenzîl* (C. 1-4). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.

EVLATLIĞIN ÇİFTE MİRASÇILIĞI: TMK M. 500 VE İSVİÇRE-ALMAN HUKUKU KARŞISINDA BİR DEĞERLENDİRME

Senem ÖNDER ÖZBAKIR¹

1. GİRİŞ

Evlat edinme, Türk hukukunda mahkeme kararıyla kurulan ve kanunda belirlenen koşullara bağlı olan, soybağı kurmanın istisnai bir yoludur. Kurum, çocuğun üstün yararı ilkesi esas alınarak düzenlenmiştir. Evlat edinme, kişisel, ailevi, soyadı ve vatandaşlıkla ilgili çeşitli hukuki sonuçlar doğurmakla birlikte bu sonuçların en önemlilerinden biri, evlatlığın miras hukukundaki konumudur.

Türk Medeni Kanunu (TMK), evlat edinmeyi sınırlı evlat edinme sistemine dayalı olarak düzenlemiştir (Çilenti Konuralp, 2022). Doktrinde bu sistemin Türk hukukunda tamamıyla değil, kısmen benimsendiği de ileri sürülmektedir (Aydoğdu, 2010). Nitelendirme tartışmalı olsa da evlatlık, TMK m. 500 uyarınca evlat edinene mirasçı olur ve kendi biyolojik ailesine karşı mirasçılık sıfatını da korur. Doktrinde bu duruma çifte mirasçılık, katmerli mirasçılık veya duble mirasçılık denir (Şıpka ve Ergün, 2020). Buna karşılık evlat edinen ve hısımları, evlatlığa mirasçı olamaz.

Mehaz İsviçre hukuku, 1972 reformuyla tam evlat edinme sistemine geçmiştir (Çilenti Konuralp, 2022). Türk hukuku bu yolu izlememiş, sınırlı sistemde kalmıştır. Çifte mirasçılık

¹ Öğr. Gör., Iğdır Üniversitesi, Tuzluca Meslek Yüksekokulu, Iğdır, ORCID: 0000-0001-9012-9884.

evlatlığın menfaatini korur. Ancak mirasçılığın tek yönlü olması doktrinde eleştirilmektedir (Şıpka ve Ergün, 2020). Evlat edinenden evlatlığa geçen malvarlığı, evlatlığın altsoyu yoksa biyolojik aileye gidebilir.

Bu bölümün amacı, evlatlığın çifte mirasçılık statüsünü incelemektir. Karşılaştırma yalnız İsviçre ve Alman hukukuyla sınırlıdır. İnceleme yasal mirasçılıkla sınırlıdır. Ölümüne bağlı tasarruflara yalnız gerekli yerlerde değinilecektir. Önce evlat edinme sistemleri kısaca tanıtılacaktır. Ardından TMK m. 500 hükmü; zümre sistemi, saklı pay ve halefiyet kuralları çerçevesinde ele alınacaktır. Sonra çifte mirasçılığın doğurduğu sorunlar değerlendirilecektir. Daha sonra İsviçre ve Alman hukuku ışığında bir değerlendirme yapılacaktır. Sonuç bölümünde öneriler sunulacaktır.

2. EVLAT EDİNME SİSTEMLERİ

Karşılaştırmalı hukukta evlat edinme sistemleri, evlat edinmenin evlatlık ile kan hısımları arasındaki hukuki bağa etkisi bakımından ayrılmaktadır. Başka bir ifadeyle ayırt edici ölçüt, evlat edinme işleminin evlatlığın kökeninden gelen hısımlık ilişkilerini sona erdirip erdirmemesidir (Demirel Mit, 2023). Bu ölçüt esas alındığında doktrinde iki temel sistemden söz edilmektedir: sınırlı evlat edinme ve tam evlat edinme.

2.1. Sınırlı Evlat Edinme Sistemi (*einfache Adoption*)

Bu sistemde evlat edinme, evlatlık ile evlat edinen arasında yeni bir hukuki bağ kurar. Evlatlığın kan hısımlarıyla bağı sona ermez. Evlatlık iki ayrı aileye bağlı kalır. Bunun en önemli sonucu miras hukukunda ortaya çıkar. Evlatlık, hem evlat edinene hem de kan hısımlarına mirasçı olur (Öztan, 2017). Türk hukukundaki sistem, sınırlı evlat edinmeye yakın ve kendine özgü

karma bir sistem olarak da nitelendirilmektedir (Zengin Özküçükparlak, 2023).

2.2. Tam Evlat Edinme Sistemi (Volladoption)

Tam evlat edinmede evlatlık ile kan hısımları arasındaki her türlü hukuki bağ sona erer. Evlatlık, evlat edinenin öz çocuğu statüsünü kazanır. Kan hısımlarına mirasçı olamaz. İsviçre hukuku bu sistemi benimsemiştir (Çilenti Konuralp, 2022). Evlat edinmenin sonuçları küçük ve ergin evlatlık bakımından aynıdır ve önceki soybağı sona erer (ZGB m. 266, 267/2). Alman hukuku ise tam evlat edinmeyi yalnız küçüklerin evlat edinilmesinde esas almıştır (Yağcıoğlu, 2024). Alman hukukundaki duruma 4.4 ve 5.2'de değinilmiştir.

2.3. Türk Hukukunun Tercih

Türk hukukunda sınırlı evlat edinme sistemi, 1926 tarihli 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi (TKM) ile benimsenmiştir (Kızır, 2009). Bu tercih hem küçüklerin hem de erginlerin evlat edinilmesi için geçerli kılınmıştır. Eski Kanun döneminde evlat edinme, hâkimin izniyle noterde düzenlenen resmi senetle kurulan sözleşmesel bir ilişki sayılıyordu (Yakut ve Çağlayan Aygün, 2018).

Mehaz İsviçre hukuku tam evlat edinmeye geçmiş (bkz. 5.1), Türk hukuku ise bu değişikliği izlememiştir. 1 Ocak 2002'de yürürlüğe giren 4721 sayılı TMK sınırlı sistemde ısrar etmiştir. Kanun esas olarak sınırlı sistemi benimsemiş, ancak tam evlat edinmeye özgü bazı hükümlere de yer vermiştir (Baygın, 2003). Evlat edinme artık sözleşme değil, mahkeme kararıyla kurulan bir kurum olarak düzenlenmiştir. Bu tercih, TMK m. 500'deki çifte mirasçılık düzenlemesinin temelini oluşturur.

3. TMK M. 500 UYARINCA EVLATLIĞIN ÇİFTE MİRASÇILIĞININ HUKUKİ TEMELİ

TMK m. 500, evlat edinmenin miras hukukundaki sonuçlarını düzenler. Hüküm üç kural içerir. Bunlar evlatlığın evlat edinene mirasçılığı, evlatlığın kendi ailesindeki mirasçılığının devamı ve mirasçılığın tek yönlülüğüdür.

3.1. Evlatlığın Evlat Edinene Karşı Mirasçılığı (TMK m. 314/II, m. 500/I-1)

TMK m. 314/II, evlatlığın evlat edinenin mirasçısı olacağını belirtir. TMK m. 500/I'e göre evlatlık ve altsoyu, evlat edinene kan hısımları gibi mirasçı olur (Kızır, 2009). Bu mirasçılık kan bağına değil, evlatlık ilişkisini kuran mahkeme kararına dayanır. Kanuni bir kurguya dayanması, evlatlığa kan hısımları altsoyla aynı hakların tanınması sonucunu değiştirmez (Yakut ve Çağlayan Aygün, 2018). Mirasçılıktan söz edilebilmesi için, evlat edinenin ölümü anında geçerli bir evlatlık ilişkisi bulunmalıdır. Evlat edinme başvurusu yapıldıktan sonra, mahkeme kararından önce evlat edinen ölürse, TMK m. 315/II uyarınca diğer koşullar etkilenmediği takdirde evlat edinme kararı verilebilir. Bu durumda evlatlık, evlat edinene mirasçı olabilir (Şıpka ve Ergün, 2020). Doktrinde bu konuda görüş ayrılığı vardır. Bir görüşe göre evlat edinenin ölümünden önce mahkemece dinlenmiş olması gerekir. Başvurucu hiç dinlenmeden ölürse, evlatlık ilişkisi kurulamaz (Yılmaz, 2019). Diğer görüşe göre evlat edinme kararı başvuru tarihinden itibaren geçerli sayılmalı ve evlatlığa mirasçılık sıfatı tanınmalıdır (Baygın, 2003).

3.1.1. Zümre Sistemi İçindeki Konumu

Evlatlık ve altsoyu, birinci zümre mirasçıları arasında yer alır (Kılıçoğlu, 2025). Evlatlık, miras bırakanın öz çocuklarıyla eşit pay alır. Evlatlık tek altsoy ise ve evlat edinenin eşiyle birlikte mirasçı olursa terekenin dörtte üçünü alır (Kızır, 2009). Birinci zümrede yer almak, evlat edinenin ana babasının ve onların

altsoyunun mirasçı olmasını da engeller. Zümre içinde ise evlatlık, kök başı sıfatıyla kendi altsoyunun mirasçı olmasını engeller (Yılmaz, 2019). Evlatlığın evlat edinene çift hısımlık bağıyla bağlı olduğu istisnai durumlar da vardır. Örneğin bir büyükanne, kendisinden önce ölen çocuğunun çocuğunu evlat edinebilir. Bu durumda evlatlığın alacağı pay doktrinde tartışmalıdır. Hâkim görüşe göre evlatlık, bağlı bulunduğu iki köke düşen payların toplamını alır (Şıpka ve Ergün, 2020).

3.1.2. Saklı Pay (TMK m. 506/I, b.1)

Evlatlık, saklı paylı mirasçıdır. Saklı payı, yasal miras payının yarısıdır (Demirel Mit, 2023). Miras bırakan ölüme bağlı tasarrufla bu payı ihlal ederse, evlatlık tenkis davası açabilir. Saklı pay dışında kalan kısım üzerinde evlat edinen serbestçe tasarruf edebilir. Eski Medeni Kanun döneminde evlat edinen, evlatlık sözleşmesinden önce yapacağı resmi senetle evlatlığın yasal miras hakkını ve saklı payını sınırlandırabilir veya kaldırabilirdi (TKM m. 257/I). Bu imkân 4721 sayılı Kanuna alınmamıştır (Dural, Öğüz ve Gümüş, 2020). Evlatlık ilişkisi kurulduktan sonra taraflar arasında mirastan feragat sözleşmesi yapılması da mümkündür (Yılmaz, 2019). Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, miras bırakanın evlat edinmeden yedi yıl önce yaptığı bir temlikin, sonradan evlat edinilen kişiden mal kaçırma kastıyla yapılmış sayılamayacağına karar vermiştir (Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 30.11.1988, E. 1988/2-772, K. 1988/993). Saklı pay kuralı, çifte mirasçılık kurumunun evlatlığı koruma amacını somut biçimde gösterir.

3.1.3. Halefiyet: Evlatlığın Altsoyunun Mirasçılığı

Evlatlık, evlat edinenden önce ölürse, altsoyu halefiyet ilkesi gereği evlat edinenin mirasçısı olur (Kızır, 2009). Bunun için evlat edinenin ölümü anında geçerli bir evlatlık ilişkisi bulunmalı ve bu ilişki mahkeme kararıyla kaldırılmamış olmalıdır (Demirel Mit, 2023). Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, evlatlığın daha

önce ölmüş olmasının altsoyunun mirasçılığına engel olmadığına hükmetmiştir (Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 19.02.2004, E. 2004/716, K. 2004/1392). Yargıtay 14. Hukuk Dairesi de aynı yönde karar vermiştir (Yargıtay 14. Hukuk Dairesi, 11.01.2016, E. 2015/5616, K. 2016/52). Altsoyun evlatlık ilişkisinin kurulmasından önce veya sonra doğmuş olmasının bu kurala etkisi yoktur (Öztan, 2017).

Evlatlık ilişkisinden doğan mirasçılık yalnız evlatlık ve altsoyu için öngörülmüştür. Evlatlığın ana babası, eşi ve kardeşi gibi diğer yasal mirasçıları evlat edinene mirasçı olamaz (Şıpka ve Ergün, 2020). Halefiyet, evlat edinenin hısımlarından kalan mirasa da uygulanmaz. Evlatlığın yasal mirasçılığı yalnız evlat edinene karşı tanınmıştır (Yılmaz, 2019).

3.2. Evlatlığın Kendi Ailesine Karşı Mirasçılığının Devamı (TMK m. 500/I-2)

TMK m. 500/I'in ikinci cümlesi, evlatlığın kendi ailesindeki mirasçılığının devam edeceğini belirtir. Bu kural, sınırlı evlat edinmenin doğal sonucudur. Evlatlık, biyolojik ana babasına ve kardeşlerine mirasçı olmaya devam eder. İki mirasçılığın bir arada bulunması çifte mirasçılık durumunu oluşturur (Şıpka ve Ergün, 2020). TMK m. 314/V de bu yaklaşımı destekler. Hükme göre evlatlığın geldiği aile kütüğü ile evlat edinenin aile kütüğü arasında her türlü bağ kurulur (Akıntürk ve Ateş, 2024). Böylece evlatlığın iki aileye karşı mirasçılığı idari düzeyde de izlenebilir. Ancak TMK m. 314/VI uyarınca evlat edinmeye ilişkin kayıt ve belgelerin gizliliği ilkesi geçerlidir.

3.3. Mirasçılığın Tek Yönlülüğü: Evlat Edinenin Evlatlığa Mirasçı Olamaması (TMK m. 500/II)

TMK m. 500/II'ye göre evlat edinen ve hısımları, evlatlığa mirasçı olmaz. Aynı kural önceki Medeni Kanun'da da yer alıyordu. Evlatlığın mirasçıları, öz ana babası ve diğer kan hısımlarıdır. Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, evlatlığın yalnızca

kendisini evlat edinen kişiye mirasçı olduğuna karar vermiştir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 15.04.2004, E. 2004/3755, K. 2004/4800). Yargıtay önceki Kanun döneminde de aynı ilkeyi benimsemiştir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 24.09.1992, E. 1992/7853, K. 1992/8458). Tek yönlülük, doktrinde en çok eleştirilen noktalardan biridir (Dural, Öğüz ve Gümüş, 2020).

Kural yalnız yasal mirasçılığı kapsar. Evlatlık, ölüme bağlı tasarrufla evlat edineni mirasçı atayabilir veya ona mal vasiyet edebilir (Şıpka ve Ergün, 2020). Evlat edinen ile evlatlık arasında ayrıca bir kan bağı varsa, evlat edinen bu bağ nedeniyle yasal mirasçı da olabilir.

4. ÇİFTE MİRASÇILIĞIN DOĞURDUĞU HUKUKİ SORUNLAR

TMK m. 500, evlatlığın menfaatini korumayı amaçlar. Ancak uygulamada bazı sorunlara yol açar. Bu sorunlar özellikle mirasçılığın tek yönlü yapısından kaynaklanır.

4.1. Asimetrik Yapının Eleştirisi

Evlatlık, evlat edinenin birinci zümre ve saklı paylı mirasçısıdır. Evlat edinen ise evlatlığın mirasçıları arasında hiçbir şekilde yer almaz. Bu asimetri, doktrinde eşitlik ve hakkaniyet ilkeleri bakımından eleştirilmektedir (Kızır, 2009). Düzenleme, evlat edinmenin salt maddi çıkar için yapılmasını önleme gerekçesiyle savunulmuştur (Akıntürk ve Ateş, 2024). Kanun gerekçelerinde bu konuda açık bir açıklama yoktur. TBMM Adalet Komisyonu tutanaklarından da aynı kaygının esas alındığı anlaşılmaktadır (Zengin Özküçükparlak, 2023). Doktrinde bu gerekçeye geniş ölçüde katılmamaktadır. Hâkim ve uzmanlarca yapılacak daha sıkı bir denetim, salt maddi çıkar amacıyla yapılan evlat edinmeleri zaten önleyebilir (Öztan, 2015).

Evlat edinenin öz çocuklarının payının azalması, tek başına evlat edinmeyi hakkaniyete aykırı kılmaz. Bunun için evlat edinmenin, saklı paylı mirasçılarının payını bilinçli olarak azaltmak amacıyla kötüye kullanılması gerekir (Filiz, 2017). Bu nedenle asıl sorun, evlatlığın miras hakkı kazanmasında değil, evlat edinenin bu hakkı hiçbir koşulda kazanamamasındadır.

4.2. Evlat Edinenden İntikal Eden Malvarlığının Biyolojik Aileye Geçiş Sorunu

Asimetrimin en somut sonucu şudur. Evlat edinen evlatlığı büyütür ve evlatlık ondan miras alır. Evlatlık sonradan altsoyu olmadan ölürse, mirası ikinci zümre mirasçısı sıfatıyla biyolojik ana babası ve diğer kan hısımları alır (Özcan, 2017). Evlat edineni tanımayan kişiler bu malvarlığından yararlanabilir. Evlatlığa yıllarca bakan evlat edinen ise pay alamaz (Kızır, 2009). Terekedeki değerlerin önemli bir bölümü bizzat evlat edinenden gelmiş olabilir. Bu nedenle düzenleme, maddi amaçlı evlat edinmeyi önleme gerekçesiyle getirilmişken, biyolojik aileye dolaylı bir maddi menfaat sağlamaktadır (Zengin Özküçükparlak, 2023). Evlat edinenin sağ kalan eşi de evlatlıkla birlikte mirasçı olmuş ve miras paylaşmadan evlatlık ölmüşse, sağ kalan eş hiç tanımadığı biyolojik aileyle miras ortaklığına girebilir (Şıpka ve Ergün, 2020).

Küçüklerde sorun, biyolojik ana babanın rızası aranmadan yapılan evlat edinmelerde daha belirgindir. Evlat edinilen küçüğün ölümü hâlinde biyolojik ana babanın yasal mirasçı kalması, çocuğun üstün yararı ilkesiyle tam olarak bağdaşmamaktadır (Kılıçoğlu Yılmaz, 2021). Biyolojik babanın rızası bakımından ayrı bir tartışma vardır. Evlilik dışında doğan çocuklarda biyolojik babanın evlat edinmeye rıza vermeye yetkili olup olmadığı TMK'da açıkça çözülmemiştir. Alman hukukuyla karşılaştırmalı bir incelemeye göre, aile hayatına saygı hakkı ve ana babanın anayasal bakım hakkı çerçevesinde, soybağı

bulunmayan biyolojik babanın rızası da TMK m. 311, b.1 hükmünün zıt kanıtından hareketle aranmalıdır. Rıza alınmazsa, evlatlık ilişkisinin TMK m. 317 uyarınca kaldırılması istenebilir (Yağcıoğlu, 2024).

Doktrinde mirastan feragat sözleşmesi, mirasçılıktan çıkarma (ıskat) ve art mirasçı atama gibi çözümler önerilmektedir (Zengin Özküçükparlak, 2023). Mirastan feragat sözleşmesi evlatlık ile biyolojik aile arasında yapılabilir. Mirasçılıktan çıkarma ise kanunda sayılan sebeplere bağlıdır. Bu yollar tarafların iradesine bağlıdır. Evlat edinenler sonucu çoğunlukla evlatlığın ölümünden sonra öğrenir. Bu nedenle bu yollar genel bir çözüm sunmaz (Şıpka ve Ergün, 2020). Tam evlat edinmede biyolojik aileyle bağ sona erdiği için bu risk doğmaz.

4.3. Evlatlık İlişkisinin Sona Ermesinin Mirasçılığa Etkisi

Evlatlık ilişkisinin kaldırılması TMK m. 317 ve devamında düzenlenmiştir. Kaldırma davası yenilik doğuran (inşai) niteliktedir. Dava hakkı, sebebin öğrenilmesinden başlayarak bir yıllık hak düşürücü süreye tabidir (Koç, 2015).

Kaldırma kararının mirasçılığa etkisi doktrinde tartışmalıdır. Bir görüşe göre TMK m. 317 ve 318, evlat edinmenin geçerli kurulamamış olmasından söz ettiği için karar geçmişe etkili olmalıdır (Yılmaz, 2019). Aksi görüşe göre karar yalnız ileriye etkili sonuç doğurur. Bu görüş, davanın bozucu yenilik doğuran niteliğiyle daha uyumlu sayılmaktadır (Koç, 2015). Konu uygulamada tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Kanaatimizce ikinci görüş daha isabetlidir. Kaldırma kararı bozucu yenilik doğurduğundan, evlatlık sıfatıyla o ana kadar kazanılmış mirasçılık sonuçlarını geriye dönük olarak ortadan kaldırmamalıdır.

Evlat edinenin açtığı kaldırma davası, ölümü üzerine mirasçılar tarafından sürdürülebilir. Yargıtay bu konuda tutarlı

biçimde olumlu yanıt vermiştir (Koç, 2015). Yargıtay Hukuk Genel Kurulu ayrıca, evlatlığın kötü niyetli olduğu bir olayda, mirasçılık sıfatının kazanıldığı anın somut olay bakımından belirleyici olduğunu ortaya koymuştur (Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 25.09.1996, E. 1996/1-440, K. 1996/638).

Karşılaştırmalı hukukta bu tartışmaya açık bir çözüm vardır. Alman Medeni Kanunu (BGB) § 1764 uyarınca evlat edinmenin kaldırılması hâlinde evlatlık ile evlat edinen aile arasındaki hukuki bağ sona erer. Biyolojik soybağı yeniden sonuç doğurmaya başlar. Alman hukuku kaldırma kararının etkisini ileriye dönük bir çözümle netleştirmiştir. Kanaatimizce Türk hukukunda da benzer bir açıklık, doktrindeki tartışmayı büyük ölçüde giderebilir.

4.4. Erginlerin Evlat Edinilmesinde Sorunun Ağırlaşması

Erginlerin evlat edinilmesinde sorun daha da ağırlaşır. Ergin evlatlığın biyolojik ailesine karşı mirasçılığı da sürer. Evlat edinen ailede de birinci zümre ve saklı paylı mirasçı olması, çifte mirasçılığı küçüklere göre daha karmaşık hâle getirir (Kılıçoğlu, 2025). Sınırlı sistem erginlerde de aynı kapsamda uygulandığı için, yukarıda anlatılan asimetri ve malvarlığı geçişi sorunları erginlerde daha belirgindir.

Alman hukukunda erginlerin evlat edinilmesinde, evlatlık ile kendi altsoyu ve hısımları arasındaki ilişkiden doğan hak ve yükümlülükler, kanunda aksi öngörülmedikçe evlat edinmeden etkilenmez (BGB § 1770/2). Evlat edinmenin sonuçları, evlat edinenin hısımlarına da yayılmaz (BGB § 1770/1). Miras hakkı kan hısımlığından doğduğuna göre, kanaatimizce çifte mirasçılığa benzer bir durum Alman hukukunda erginler bakımından da ortaya çıkabilir.

Alman hukuku bu sonucu belirli hâllerde önlemektedir. Aile mahkemesi, erginin evlat edinilmesine küçüklerin evlat

edinilmesinin sonuçlarını bağlayabilir (BGB § 1772/1). Bunun için aşağıdaki hâllerden birinin bulunması yeterlidir: evlatlığın küçük kardeşinin de evlat edinilmesi, evlatlığın küçükken evlat edinenin ailesine alınmış olması, eşin çocuğunun evlat edinilmesi veya başvuru anında evlatlığın henüz ergin olmaması. Evlatlığın ana babasının ağır basan menfaatleri buna engel olur (BGB § 1772/1). Bu hâllerde evlatlığın ve altsoyunun önceki hısımlarıyla ilişkisi ve bu ilişkiden doğan hak ve yükümlülükler sona erer (BGB § 1755/1). Eşin çocuğunun evlat edinilmesinde sona erme yalnız diğer ana baba ve onun hısımları bakımından gerçekleşir (BGB § 1755/2). Kanaatimizce bu hâllerde çifte mirasçılık da ortaya çıkmaz.

5. İSVİÇRE VE ALMAN HUKUKUNDA EVLATLIĞIN MİRASÇILIĞI

5.1. İsviçre Hukuku: 1972-1973 Reformu ve Tam Evlat Edinmeye Geçiş

İsviçre hukuku, TMK'nın mehz kanunudur. Bu nedenle İsviçre'deki değişiklikler Türk hukuku bakımından özel önem taşır. 1907 tarihli İsviçre Medeni Kanunu (ZGB), başlangıçta sınırlı evlat edinme sistemini benimsemişti. Hısımlık yalnız evlat edinen ile evlatlık ve altsoyu arasında kurulurdu (Çilenti Konuralp, 2022).

İsviçre'de 1972 tarihli kanun değişikliği 1 Nisan 1973'te yürürlüğe girmiştir. Bu reformla evlatlık, evlat edinenin öz çocuğu statüsünü kazanır ve evlat edinenin kan hısımlarıyla da hısım olur. Miras hukuku bakımından sonuç açıktır. Evlatlık yalnız evlat edinene ve hısımlarına mirasçı olur. Biyolojik ana babasına mirasçılık sıfatını kaybeder (Kızır, 2009). Evlat edinen de evlatlığa mirasçı olur. Böylece mirasçılık karşılıklıdır. Reform, çifte mirasçılığı İsviçre hukukundan tamamen çıkarmıştır. Tek istisna, evlat edinenin evli olduğu, eşiyle kayıtlı

birlikteliği bulunduğu veya fiilî bir yaşam birliği sürdürdüğü ana babadır; bu ebeveynle soybağı sona ermez (ZGB m. 267/3). Diğer biyolojik ebeveyn ve onun hısımlarıyla bağ ise evlenme engeli dışında sona erer. Aynı sonuç erginlerin evlat edinilmesinde de geçerlidir (ZGB m. 266, 267).

Reform ayrıca evlat edinme sırrını (*Adoptionsgeheimnis*) getirmiştir. ZGB m. 268b uyarınca evlatlık ve evlat edinenler, evlat edinme sırrının korunmasını isteme hakkına sahiptir. Küçük evlatlık veya evlat edinenlerin kimliğini belirleyici bilgiler, ancak evlatlığın ayırt etme gücü varsa ve evlat edinenlerle birlikte rıza göstermişse biyolojik ana babaya açıklanabilir. Ergin evlatlık bakımından evlatlığın rızası yeterlidir (ZGB m. 268b/2-3). Bu ilke evlatlığın yeni ailesine uyumunu kolaylaştırır (Çilenti Konuralp, 2022). TMK m. 314/V ise iki aile kütüğü arasında bağ kurarak bunun tersini öngörmüştür. Bununla birlikte TMK m. 314/VI, evlat edinmeye ilişkin kayıt, belge ve bilgilerin mahkeme kararı veya evlatlığın isteği olmadıkça açıklanamayacağını öngörür. Türk hukukunda gizlilik ilkesi daha çok üçüncü kişilere karşı işler (Baygın, 2003). Kanaatimizce kütükler arasında kurulan bağ, bu korumayı zayıflatabilir. Doktrinde bu fark önemli bir eksiklik sayılmaktadır (Şıpka ve Ergün, 2020).

İsviçre hukuku, evlatlığın kimlik hakkını ayrıca korur. ZGB m. 268c uyarınca evlatlık, on sekiz yaşını doldurduktan sonra biyolojik ana babasının kimlik bilgilerini her zaman isteyebilir. Bu yaştan önce ancak korunmaya değer bir menfaati varsa isteyebilir. Bilgi, evlat edinme işlemini yürüten kantonal makamdan istenir; makam, taleple ilgili kişiyi bilgilendirir ve gerekirse temas için rızasını alır (ZGB m. 268d/1-2). Böylece evlatlığın köken bilgisine erişimi ile biyolojik ana babanın kişilik hakları, bir menfaatler dengesi (*Interessenabwägung*) içinde korunur.

5.2. Alman Hukuku

BGB § 1741 ve devamında düzenlenen evlat edinmede, küçüklerin evlat edinilmesine tam evlat edinme sistemi uygulanır (Kocabaş, 2012). Bu sistem, 1976 tarihli evlat edinme reformuyla (*Adoptionsgesetz*) kurulmuştur. Küçüğün biyolojik ailesiyle hem soybağı hem de miras ilişkisi sona erer. Bu nedenle küçüklerde çifte mirasçılık ortaya çıkmaz.

Bu sistemde evlat edinenler, evlatlığın hukuken ebeveyni olur (BGB § 1754 ve 1755/I). Kanaatimizce evlat edinen de bu nedenle evlatlığa yasal mirasçı olur. Böylece Türk hukukundaki tek yönlülük Alman hukukunda bulunmaz. Erginlerin evlat edinilmesinde ise evlat edinmenin sonuçları sınırlıdır. Bu sonuçlar evlat edinenin hısımlarına yayılmaz ve evlatlığın kendi hısımlarıyla ilişkisi sürer (BGB § 1770). Konu 4.4'te ayrıca ele alınmıştır.

Alman hukuku, evlatlık ilişkisinin kaldırılması bakımından da farklıdır. BGB § 1763, evlatlık henüz ergin değilse ve çocuğun menfaati çerçevesinde ciddi sebepler varsa ilişkinin hâkim tarafından re'sen kaldırılmasına imkân tanır (Kocabaş, 2012). Türk ve İsviçre hukuklarında kaldırma kural olarak talebe bağlıdır. Erginlerin evlat edinilmesinde kaldırma ise BGB § 1771 ile ayrıca düzenlenmiştir (Kocabaş, 2012). Bu hükme göre aile mahkemesi, evlat edinen ve evlatlığın birlikte başvurusu üzerine ve önemli bir sebep varsa ilişkiyi kaldırabilir (BGB § 1771).

5.3. Değerlendirme: Türk Hukukuna Yönelik Çıkarımlar

İsviçre ve Alman hukuku, küçüklerin evlat edinilmesinde tam evlat edinme sistemiyle evlatlığı tek bir aileye bağlar. Türk hukuku ise sınırlı sistemde kalmış ve evlatlığın menfaatini iki yönden korumayı amaçlamıştır. Bu tercih, 4. bölümde incelenen asimetri sorununu da beraberinde getirmiştir.

Bireysel yollar sorunu ancak kısmen giderdiği için en kesin çözüm, İsviçre'nin 1972-1973 reformu örnek alınarak küçüklerin evlat edinilmesinde tam evlat edinmeye geçilmesidir (Zengin Özküçükparlak, 2023). Erginlerin evlat edinilmesinde ise Alman hukuku sınırlı sonuçlar öngörmekte (BGB § 1770), İsviçre hukuku ise küçüklerdeki tam evlat edinme sonuçlarını erginlere de uygulamaktadır (ZGB m. 266, 267/2). Bu farklılık, erginler bakımından Türk hukukunda ayrı bir düzenleme yapılabileceğini göstermektedir. Küçükler bakımından TMK m. 500/T'in ikinci cümlesindeki ifade kaldırılmalıdır. TMK m. 314/V ise mehaz kanundaki karşılığına (ZGB m. 267) benzer biçimde, evlatlığın evlat edinenin altsoyu olacağını ve biyolojik ailesiyle ilişkisinin evlenme engeli hariç sona ereceğini öngörecektir şekilde yeniden düzenlenmelidir.

Bu çerçevede TMK m. 314/V hükmünün küçükler bakımından şu şekilde yeniden düzenlenmesi önerilebilir: “Küçüğün evlat edinilmesinde, evlat edinme kararının kesinleşmesiyle birlikte evlatlık, evlat edinenin altsoyu sayılır; evlatlık ile biyolojik ailesi arasındaki yasal mirasçılık ilişkisi sona erer. Biyolojik aile üyeleri, ölüme bağlı tasarruf yoluyla evlatlığa kazandırmada bulunabilir. Evlilik engellerine ilişkin hükümler saklıdır.” Bu taslak, TMK m. 500/T'in ikinci cümlesinin kaldırılmasıyla birlikte değerlendirildiğinde, çifte mirasçılığı doğuran her iki hükmü de ortadan kaldırır. Taslak metin, doktrindeki benzer bir öneriden hareketle hazırlanmıştır (Zengin Özküçükparlak, 2023).

Geçiş, evlatlığın biyolojik ailesiyle bağının kopması tartışmasını da gündeme getirir. İsviçre hukukunda evlenme engeli, tam evlat edinmeden sonra da korunmaktadır (ZGB m. 95). Bu nedenle evlenme engelinin sürdürülmesi kaygısı, çifte mirasçılığın devamı için tek başına yeterli bir gerekçe değildir (Şıpka ve Ergün, 2020). Evlatlığın kimlik hakkına ilişkin kaygılar

ise İsviçre'deki gibi ayrı bir düzenlemeyle karşılanabilir (ZGB m. 268c). Miras hukuku değişikliği bu hakkı ortadan kaldırmaz.

Tam evlat edinmeye geçilmeden önce, mevcut sistem içinde sınırlı bir iyileştirme de düşünülebilir. Evlatlığın altsoyu bulunmadığı hâllerle sınırlı olmak üzere evlat edinene yasal mirasçılık hakkı tanınması, tek yönlülüğün sakıncalarını azaltır (Kızır, 2009). Bu yol, sistemin temel yapısını değiştirmeden evlat edinenin hiç mirasçı olamaması sonucunu giderir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada evlatlığın çifte mirasçılığı, TMK m. 500 çerçevesinde incelenmiştir. Türk hukuku 1926'dan bu yana sınırlı evlat edinme sistemini benimsemiştir. TMK m. 500, bu tercihin doğal uzantısı olarak evlatlığa çifte mirasçılık statüsü tanır.

Düzenlemenin en sorunlu yönü asimetrisidir. Evlat edinen, evlatlığa mirasçı olamaz. Kanaatimizce en sorunlu sonuç, evlatlığın altsoyu yoksa evlat edinenden gelen malvarlığının, evlat edineni hiç tanımamış biyolojik aileye geçmesidir. Bu sonuç, düzenlemenin dayandığı "maddi çıkarla evlat edinmeyi önleme" gerekçesiyle de çelişmektedir. İsviçre hukuku, 1972-1973 reformuyla tam evlat edinmeye geçerek bu sorunu ortadan kaldırmıştır. İsviçre hukukunda mirasçılık karşılıklıdır. Alman hukuku da küçüklerde aynı sonuca ulaşmaktadır.

Mevcut düzenleme, evlatlığı koruma amacı bakımından isabetli, evlat edineni koruma bakımından ise eksiktir. Bu doğrultuda dört öneri geliştirilmiştir. Kanaatimizce öncelikli çözüm ikinci öneridir. Diğerleri tamamlayıcı adımlardır.

Birinci öneri, mevcut sistemin korunması hâlinde dahi, evlatlığın altsoyu bulunmadığı durumlarla sınırlı olmak üzere evlat edinene sınırlı bir yasal mirasçılık hakkı tanınmasıdır (Kızır,

2009). Bu öneri sistemin temel mantığını koruduğu için ölçülü bir ilk adımdır.

İkinci öneri, en azından küçüklerin evlat edinilmesi bakımından tam evlat edinme sistemine geçişin ciddiyle tartışılmasıdır. Doktrinde de küçüklerde tam, erginlerde sınırlı evlat edinme rejiminin benimsenmesi gerektiği savunulmuştur (Baygın, 2003). Bunun için TMK m. 500/I'nın ikinci cümlesi kaldırılmalı, TMK m. 314/V yeniden düzenlenmelidir. Önerilen madde metni 5.3'te verilmiştir. Evlatlığın biyolojik köken bilgisine erişim hakkı da ayrıca düzenlenmelidir (Şıpka ve Ergün, 2020).

Üçüncü öneri, kanun değişikliği beklenirken mevcut araçların daha etkin kullanılmasıdır. Mirastan feragat, mirasçılıktan çıkarma ve vasiyet bu araçlar arasındadır. Evlat edinme sürecinde taraflar bu konuda bilgilendirilmelidir (Şıpka ve Ergün, 2020). Bu araçlar tarafların iradesine bağlı olduğu için kalıcı bir çözüm değildir.

Dördüncü öneri, İsviçre hukukundaki evlat edinme sırrı ilkesinin Türk hukukunda da değerlendirilmesidir. Kanaatimizce TMK m. 314/VI'daki gizlilik hükmü bu yönde bir başlangıç noktasıdır. Ancak küçükler arasında bağ kuran m. 314/V ile birlikte düşünüldüğünde bu koruma sınırlı kalır. Biyolojik ailenin evlatlıkla temas kurması ve evlat edinen aileye ilişkin bilgilere erişmesi, evlatlığın uyumunu güçleştirir ve mirasçılık sorunlarını dolaylı olarak derinleştirir (Şıpka ve Ergün, 2020). Bu ilke, evlatlığın kendi köken bilgisine erişimini sınırlamaz.

Sonuç olarak çifte mirasçılık, Türk hukukunun kendine özgü bir tercihidir ve evlatlığı korumak amacıyla gerekçelendirilebilir. Ancak asimetrik yapısı, güncelliğini koruyan bir hakkaniyet sorunu oluşturmaktadır. Kanaatimizce kalıcı çözüm, kısa vadeli araçlardan çok, İsviçre ve Alman

hukukundaki gelişmeler ışığında tam evlat edinmeye geçişin ciddiyle tartışılmasından geçer.

KAYNAKÇA

- Akıntürk, T., ve Ateş, D. (2024). *Türk medeni hukuku: Aile hukuku* (Cilt 2, 25. bs.). Beta Yayıncılık.
- Aydoğdu, M. (2010). *Çağdaş hukuki gelişmeler ışığında evlat edinme* (2. bs.). Adalet Yayınevi.
- Baygın, C. (2003). Evlat edinmenin sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(3-4), 627-650.
- Çilenti Konuralp, A. (2022). Evlat edinmeye ilişkin düzenlemelerin küçüğün menfaatine etkisi üzerine İsviçre hukuku ile karşılaştırmalı bir değerlendirme. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 80(1), 41-80.
- Demirel Mit, C. (2023). Tam evlat edinme sisteminde evlatlığın yasal mirasçılığı. *Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(1), 31-47.
- Dural, M., Öğüz, T., ve Gümüş, M. A. (2020). *Türk özel hukuku: Aile hukuku* (Cilt 3, 15. bs.). Filiz Kitabevi.
- Filiz, K. (2017). *Türk hukukunda evlat edinme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıçoğlu, A. (2025). *Miras hukuku* (14. bs.). Turhan Kitabevi.
- Kılıçoğlu Yılmaz, K. (2021). Küçüklerin evlat edinilmesinin miras hukuku ve biyolojik ana babanın rızası açısından incelenmesi. *Pearson Journal of Social Sciences and Humanities*, 6(13), 105-113. <https://doi.org/10.46872/pj.283>
- Kızır, M. (2009). Türk hukukunda evlât edinme. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(1), 151-184.

- Kocabaş, G. (2012). Alman hukukunda evlatlık ilişkisinin re'sen kaldırılması. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 18(3), 255-269.
- Koç, E. (2015). HMK ve TMK çerçevesinde evlat edinme ve evlatlık ilişkisinin kaldırılması davasına ilişkin bazı tespitler. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 73(1), 363-388.
- Öztan, B. (2015). *Aile hukuku* (6. bs.). Turhan Kitabevi.
- Öztan, B. (2017). *Miras hukuku (tablolar ve örneklerle)* (8. bs.). Turhan Kitabevi.
- Şıpka, Ş., ve Ergün, E. (2020). Türk ve İsviçre hukukunda evlat edinme kurumunun miras hukuku ile ilişkisi. *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 23-44.
- Yağcıoğlu, A. H. (2024). Alman hukukuyla karşılaştırmalı olarak küçüklerin evlat edinilmesinde biyolojik babanın rızası ve sahip olduğu haklar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(2), 1185-1243. <https://doi.org/10.33717/deuhfd.1519980>
- Yakut, E., ve Çağlayan Aygün, G. (2018). Osmanlı hukukundan günümüze evlât edinmenin miras hukukuna dayalı sonuçları. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(1), 11-46. <https://doi.org/10.15337/suhfd.407138>
- Yılmaz, Z. (2019). *Evlatlığın yasal mirasçılığı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zengin Özküçükparlak, B. (2023). Evlat edinmenin miras hukuku açısından sonuçları üzerine İsviçre hukukuyla karşılaştırmalı de lege ferenda bir değerlendirme. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 29(1), 631-644. <https://doi.org/10.33433/maruhad.1278006>

Mevzuat

Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). (2002, 2 Ocak). BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738.

Schweizerisches Zivilgesetzbuch (ZGB). (1907, 10 Aralık). SR 210.

Türk Kanunu Medenisi (TKM), Kanun No. 743. (1926, 4 Nisan). Resmî Gazete (Sayı: 339).

Türk Medeni Kanunu (TMK), Kanun No. 4721. (2001, 8 Aralık). Resmî Gazete (Sayı: 24607).

Yargı Kararları

Yargıtay 1. Hukuk Dairesi. (2004, 19 Şubat). E. 2004/716, K. 2004/1392. <https://karararama.yargitay.gov.tr/> E.T. 07.10.2026

Yargıtay 2. Hukuk Dairesi. (1992, 24 Eylül). E. 1992/7853, K. 1992/8458. Kazancı İçtihat Bilgi Bankası E.T. 06.10.2026

Yargıtay 2. Hukuk Dairesi. (2004, 15 Nisan). E. 2004/3755, K. 2004/4800. Kazancı İçtihat Bilgi Bankası E.T. 06.10.2026

Yargıtay 14. Hukuk Dairesi. (2016, 11 Ocak). E. 2015/5616, K. 2016/52. <https://karararama.yargitay.gov.tr/> E.T. 07.10.2026

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu. (1988, 30 Kasım). E. 1988/2-772, K. 1988/993. Kazancı İçtihat Bilgi Bankası E.T. 08.10.2026

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu. (1996, 25 Eylül). E. 1996/1-440, K. 1996/638. Kazancı İçtihat Bilgi Bankası E.T. 08.10.2026

VALID REASON TERMINATION UNDER TURKISH LABOUR LAW

Mehmet Emin BEKİK¹

Fazlı Enes DÖNMEZ²

1. INTRODUCTION

The termination of an employment contract is one of the most significant legal institutions in the field of labour law, as it directly affects the balance of interests between the employee and the employer. Although the employer has the authority to terminate the employment contract within the scope of its managerial prerogative, it is generally accepted that this authority is not unlimited and is subject to various statutory restrictions aimed at protecting the employee's job security and right to work. In particular, the adoption of a job security system in Turkish labour law with the enactment of Labour Law No. 4857 has made the principle of a "valid reason" a fundamental criterion for the termination of indefinite-term employment contracts. Accordingly, the employer's right of termination has been circumscribed by the principles of good faith and objective criteria, with the aim of preventing arbitrary dismissals.

Termination for a valid reason is based on grounds that, while not producing consequences as serious as those arising from termination for just cause, make it difficult to maintain the

¹ Research Assistant, İnönü University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Labour Economics and Industrial Relations, ORCID: 0000-0001-6959-1716.

² Research Assistant, İnönü University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, ORCID: 0000-0002-3343-2948.

employment relationship within reasonable limits. Accordingly, the institution of termination for a valid reason, on the one hand, enables the employer to manage its undertaking effectively and, on the other hand, constitutes a fundamental basis for the job security provisions designed to protect the employee's economic and social security. The legislature has confined termination for a valid reason to grounds arising from the employee's competence and conduct, as well as from the requirements of the undertaking, workplace, or work. In addition, it has introduced procedural safeguards, such as requiring the notice of termination to be made in writing, the grounds for termination to be stated clearly and unequivocally, and, in certain circumstances, the employee to be given an opportunity to present a defence.

This study examines the institution of termination for a valid reason under Turkish labour law, with particular regard to its conceptual framework, its distinctions from termination for just cause, and its place within the job security system. In addition, the legal regime governing termination for a valid reason has been evaluated with respect to employees who fall within the scope of job security and those who do not; the grounds for termination, the applicable procedural requirements, and the legal consequences of invalid termination have been addressed in light of scholarly opinions and the case law of the Court of Cassation. The aim of this study is to elucidate the legal nature of termination for a valid reason and to provide a comprehensive perspective on the subject by assessing the issues encountered in practice.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1. The Concept of a Valid Reason

The concept of a valid reason may be defined as grounds that are not sufficiently serious to justify the immediate

termination of an employment contract pursuant to Articles 24 and 25 of the Labour Law, but which nevertheless have a significant adverse effect on the employee's performance of his or her contractual obligations³. In other words, these are the circumstances upon which the employer must rely when terminating the employment contracts of employees who fall within the scope of job security. Although these circumstances do not constitute just cause for the termination of the employment contract, they adversely affect the employee's performance of his or her contractual obligations or the activities carried out at the workplace⁴. Its fundamental legal basis is the principle of good faith set forth in Article 2 of the Turkish Civil Code.

The concept of a "valid reason" set forth in Article 18 of the Labour Law refers to grounds that are not as serious as the "just cause" regulated under Article 25 of the Labour Law. Although such circumstances do not render the employment relationship so intolerable as to justify the immediate termination of the employment contract, they may nevertheless give rise to adverse consequences in the workplace. Although Article 18 does not specify exhaustively which grounds may be regarded as valid reasons, it provides certain examples with the aim of providing guidance to the parties⁵.

When the employer communicates the grounds for termination to the other party, the reason for termination must be stated in a definite and unequivocal manner and must be based on circumstances that actually exist. The reason must be genuine and comprehensible, and the employer must refrain from making allegations that do not reflect the facts. In this context, the

³ Keser, Hakan: İş Sözleşmesinin Bildirimli Feshinde Geçerli Sebep, Ankara, Seçkin Yayıncılık, s.36.

⁴ Y. 9. HD T. 01.06.2011 E. 2011/ 16270 K. 2011/ 3363.

⁵ Mollamahmutoğlu, Hamdi / Astarlı, Muhittin / Baysal, Ulaş: Temel İş Kanunları, 2020, s.467.

concepts of objective reality and subjective reality become relevant. The reality required for a valid reason is objective reality. While proof of subjective reality by the employer may be sufficient, objective reality must be capable of being established by the employer and by any other person. In this respect, the burden of proof rests with the employer. The valid grounds generally enumerated in the Labour Law are regulated under two main categories: grounds arising from the employee's competence and conduct, and grounds arising from the requirements of the undertaking, workplace, or work⁶.

2.2. The Concept of Termination for a Valid Reason and Its Differences from Termination for Just Cause

Termination for a valid reason is regulated under Article 18 of Labour Law No. 4857, while termination for just cause is governed by Articles 24 and 25. The main distinction between them is the severity of the grounds for termination. Article 18 does not exhaustively list valid grounds for termination. These grounds are divided into two categories: those arising from the employee's competence or conduct, and those arising from the requirements of the undertaking, workplace, or work. This classification is not unique to Turkish law; it is based on Article 4 of ILO Convention No. 158⁷. The just causes set forth in Articles 24 and 25 of the Labour Law may be defined as grounds that make the employment relationship intolerable or unsustainable for either party and entitle the party concerned to terminate the employment contract immediately without observing the notice

⁶ Süzek, Sarper: Genel Esaslar- Bireysel İş Hukuku, s.613-616.

⁷ Savaş, Fatma Burcu: İş Sözleşmesinin İşveren Tarafından Haklı Nedenle Feshi, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 42.

period⁸. Therefore, the nature of the acts occurring between the parties and their effect on the continuation of the employment contract are decisive in distinguishing between the two types of termination.

Another key difference between termination for a valid reason and termination for just cause concerns their scope. The employer's right to terminate for just cause is regulated under Article 25 of Labour Law No. 4857, while the employee's corresponding right is regulated under Article 24. Although termination for just cause is available to both the employee and the employer, termination for a valid reason applies to employers and workplaces falling within the scope of job security. Another difference concerns the applicable procedure. While termination for just cause is not subject to any procedural requirement, termination for a valid reason requires the grounds to be notified to the employee in writing, clearly and precisely, as discussed in detail below⁹. For example, a valid ground for termination cannot be stated merely in general terms, such as economic reasons affecting the workplace. Rather, the specific economic grounds must be clearly stated so as to leave no room for doubt. Article 19(2) provides: "An employee's indefinite-term employment contract may not be terminated for reasons related to the employee's conduct or performance without first obtaining the employee's defence against the allegations. However, the employer's right to terminate in accordance with the conditions set forth in Article 25(II) is reserved."

Article 26 of Labour Law No. 4857 provides that, where just cause exists, the parties must exercise their right of termination within the statutory periods. Accordingly, the right to terminate the employment contract based on breaches of morality

⁸ Barış, s.29.

⁹ Y. 9. HD. T. 02.02.2009, E. 2008/9790 K. 2009/1003

and good faith may not be exercised after six working days from the date on which the other party learns of the breach, or, in any event, one year after its occurrence. The one-year limit does not apply where the employee has obtained a financial benefit from the act. Within these periods, either party may terminate the employment contract for just cause, without prejudice to their rights to compensation¹⁰.

No specific period is prescribed by law for termination for a valid reason. However, the Court of Cassation considers a termination based on a valid reason, as a constitutive right, subject to a forfeiture period. It has emphasized that the employer must exercise this right within a reasonable period after learning of the valid reason¹¹. The reasonable period should be assessed according to the circumstances of each case. In the Court of Cassation decision in question, the employment contract of a cabin crew member was terminated on the grounds that frequent medical leave had disrupted flight schedules. However, the 9th Civil Chamber held that the three-month period between obtaining the employee's defence and the termination notice showed that the contract had not been terminated within a reasonable period.

The consequences of termination for just cause and valid reason also differ. If the employer terminates the employment contract under Article 25(II) of Labour Law No. 4857 for breaches of morality and good faith or similar grounds, it is not required to pay severance or other compensation. However, termination for a valid reason under Article 18 requires the employer to pay the employee's severance and other

¹⁰ Çelik, Nuri /Caniklioğlu, Nurşen / Canbolat, Talat: İş Hukuku Dersleri, İstanbul 2016, s.353.

¹¹ "Demir, Cuma Arif: Geçerli Neden/ Haklı Neden Ayırımı, İstanbul Barosu Dergisi, 2013, c. 87, s. 3, s. 190-195. Y. 9.HD. T.22.06.2017 E. 2016/16588, K. 2017/11110. Çelik, Nuri /Caniklioğlu, Nurşen / Canbolat, Talat: İş Hukuku Dersleri, İstanbul 2016, s.353.

compensation. Where the contract is terminated for a valid reason, the employer must observe the applicable notice period. If it fails to do so, it must also pay notice compensation. Where just cause exists, the employee may immediately terminate the employment contract under Article 24 of the Labour Law¹². In such cases, an employee who terminates the employment contract for just cause is entitled to severance pay, provided that the employee has worked at the workplace for at least one year, in the amount of 30 days' wages for each year of service. The employee is also entitled to other employment receivables, such as overtime pay, holiday pay, weekly rest pay, and annual leave pay¹³.

2.3. Employment Security

The scope of employment security is regulated under Article 18 of the Labour Law. Employment security does not mean that an employee can never be dismissed; rather, it means that the employer cannot terminate the employment contract without just or valid reason. Although the Labour Law introduced employment security provisions, not all employees fall within their scope. Certain limitations apply to employees who may benefit from employment security¹⁴. Employment security was first regulated under Article 12 et seq. of Law No. 4773 and subsequently under Article 116 of Labour Law No. 4857. Its application by analogy to employees covered by the Press Labour Law has been deemed appropriate. No employment security provisions have been introduced for employees covered by the Maritime Labour Law or the Code of Obligations¹⁴.

Under the Labour Law, an employee covered by employment security may be dismissed by the employer only for a valid reason. The first requirement is that the employee be

¹² Çelik, Nuri / Caniklioğlu, Nurşen / Canbolat, Talat: İş Hukuku Dersleri, s.439

¹³ Kar, Bektaş: İş güvencesi ve Uygulaması, Yetkin yayınları, 2021, s.201-206.

¹⁴ Çelik, Nuri / Caniklioğlu, Nurşen / Canbolat, Talat: İş Hukuku dersleri, s.413.

subject to the Labour Law or the Press Labour Law. Second, the employee must work under an indefinite-term employment contract and have at least six months' seniority. In addition, the workplace must employ at least 30 employees. Finally, the employee must not be an employer representative who manages the entire undertaking or workplace and has authority to hire and dismiss employees¹⁵.

The scope of employment security is regulated under Article 18 of the Labour Law. Accordingly:

At the date of notification,

- The workplace must employ at least 30 employees.
- The employee must have at least six months of seniority.
- The employee must work under an indefinite-term employment contract.
- The employee must not be an employer representative or deputy managing the entire undertaking, or an employer representative managing the entire workplace with authority to hire and dismiss employees.
- The indefinite-term employment contract must be terminated by the employer.
- The employee must be subject to the Labour Law or the Press Labour Law.

¹⁵ “Keser, s.69; Aras, Talip, İş Güvencesinden Yararlanmanın Koşulları ve Emredicilik, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 119, 2015, s.435.”

3. TERMINATION FOR A VALID REASON OF EMPLOYEES WITHIN AND OUTSIDE THE SCOPE OF EMPLOYMENT SECURITY

3.1. Form of Termination

Article 19 of the Labour Law provides that “the employer must give notice of termination in writing and state the reason for termination clearly and precisely.” This provision reflects Article 109 of the same Law, which requires notifications to be made in writing¹⁶. Under Article 109, written form is not a validity requirement when terminating the contracts of employees outside the scope of employment security; it is relevant only for evidentiary purposes. The situation differs for employees covered by employment security. Under Article 19, the written form is a validity requirement and determines whether the termination is valid¹⁷. The employer’s written notice of termination must be clear upon receipt by the employee, and the intention to terminate must be unambiguous¹⁸. The employee must have no doubt when reading the termination notice, and the employer must avoid vague or ambiguous statements. At this stage, the employee will decide whether to bring an action against the employer. The written form of the termination notice, the requirement to state the reason clearly and precisely, and the employer’s obligation to be bound by the stated reason provide assurance to the employee. These are validity requirements for termination¹⁹. Even where the employer has a valid reason for terminating the employment contract, failure to comply with the statutory procedures renders the termination invalid²⁰.

¹⁶ Demir, s.44.

¹⁷ Süzek, Sarper: Genel Esaslar- Bireysel İş Hukuku, s.614.

¹⁸ Süzek, Sarper: Genel Esaslar- Bireysel İş Hukuku, s.558.

¹⁹ Ulucan, Devrim / Eyrenci, Öner / Taşkent, Savaş: Bireysel İş Hukuku, s.18.

²⁰ Centel, Tankut / Demircioğlu, Murat: Bireysel İş Hukuku, 2020, s.155.

3.2. Obtaining the Employee's Defence

The Law contains no explicit provision on the form or period for obtaining the employee's defence. This gap has been addressed through scholarly views and Court of Cassation decisions. Centel considers written defence an evidentiary, rather than a validity, requirement. He also argues that a reasonable period must be given for the defence. Assessing the period granted for defence according to the circumstances of each case would be consistent with law and equity²¹.

Failure to obtain the defence of an employee covered by employment security renders the termination invalid, whereas no such requirement applies to employees outside its scope²². Article 19(2) of the Labour Law requires the employer to obtain the employee's defence before terminating the employment contract for reasons related to the employee's performance or conduct. As the provision indicates, this requirement does not apply to terminations based on the requirements of the undertaking or work. Obtaining the employee's defence is important for the validity of termination. A defence obtained at the time of termination does not qualify as a valid defence. The employer must first invite the employee to give a defence and notify the employee personally before termination²³. Although the employer must obtain the employee's defence before termination for a valid reason, no such requirement exists where the grounds under Article 25 of the Labour Law are present²⁴.

²¹ Centel, Tankut / Demircioğlu, Murat: Bireysel İş Hukuku, s.160.

²² Demir, s.46.

²³ Demir, s.47.

²⁴ Ulucan, Devrim / Eyrenci, Öner / Taşkent, Savaş: Bireysel İş Hukuku, s.187.

3.3. Valid Grounds for Termination

The employer's termination of an employment contract for a valid reason is regulated under Article 18 of the Labour Law, which provides: "In workplaces employing thirty or more employees, an employer terminating the indefinite-term employment contract of an employee with at least six months' seniority must rely on a valid reason arising from the employee's competence or conduct, or from the requirements of the undertaking, workplace, or work." The justification of Article 18 states that valid reasons, although less serious than those specified in Article 25, are circumstances that adversely affect the normal operation of the work or workplace. Thus, termination for a valid reason does not involve grounds serious enough to justify termination for just cause; rather, provided that the applicable notice periods are observed, it entitles the employer to terminate the employment contract²⁵.

3.3.1. Termination Based on the Requirements of the Undertaking, Workplace, or Work

The grounds for termination in this case are not the employee's incompetence, conduct, or declines in performance and productivity, but the requirements of the undertaking, workplace, or work. These grounds may include economic difficulties, productivity and competitiveness needs, technological changes, and the lack of available work for the employee. For such terminations to constitute valid grounds, the causal link between the stated reason and the termination must be examined²⁶.

The employer must prove that the grounds for termination arise from the undertaking, how the economic or technological

²⁵ Kalkan, Arif, İş sözleşmesinde fesih halleri. Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 13(1), 2018, s.300.

²⁶ Keser, Hakan: İş Sözleşmesinin Bildirimli Feshinde Geçerli Sebep, s.243.

factors affect the work, and consequently how they eliminate the employee's position²⁷. The court must examine whether the employer acted arbitrarily in carrying out the termination and subject it to an arbitrariness review. Proportionality must also be assessed to determine whether termination was unavoidable for the needs of the undertaking. In other words, it must be examined whether the employer could achieve the same objective through less severe measures, and any doubt as to compliance with the ultima ratio principle must be resolved²⁸.

In legal scholarship and the legislative rationale, these grounds are divided into two groups: internal and external factors arising from the undertaking. Internal factors include the introduction of new working methods, downsizing of the workplace, the adoption of new technology, and the closure of certain parts of the workplace. External factors arising from the undertaking include:²⁹ External factors may include declining production and sales opportunities, reduced demand for goods or services and sharp decreases in orders, energy shortages, economic crises, market stagnation, and shortages of raw materials.³⁰.

3.3.2.Valid Grounds Arising from the Employee's Incompetence or Conduct

For an employer to terminate an employment contract for a valid reason, the termination must arise from the requirements of the undertaking, workplace, or work, or from the employee's

²⁷ Y. 22. HD.T. 27.04.2017, E. 2017/ 32847, K. 2019/6189.

²⁸ Mollamahmutoğlu, Hamdi / Astarlı Muhittin / Baysal, Ulaş: İş Hukuk Ders Kitabı, s.283.

²⁹ Göktaş, Seracettin: Covid-19 Salgınının İş Sözleşmesinin Feshine ve Diğer Sona Erme Nedenlerine Etkisi, Sicil İş Hukuku Dergisi, İstanbul, 2020, s.274.

³⁰ Y. 22. HD.T. 27.04.2017, E. 2017/ 32847, K. 2019/6189.

conduct or competence³¹. The legislative rationale provides examples of valid grounds arising from the employee's conduct. These include repeatedly borrowing money from co-workers to the extent of causing discomfort; provoking co-workers against the employer; performing work poorly, incompletely, or inadequately despite warnings; making lengthy phone calls that disrupt workflow; frequently arriving late; moving around the workplace in a manner that disrupts work; engaging in relationships that adversely affect the workplace environment; causing damage to the employer and creating a risk of recurrence; serious incompatibility with supervisors or co-workers; and frequent, unnecessary arguments. These grounds are not exhaustive. Violation of occupational health and safety measures by an employee does not always constitute just cause for termination. The employee's conduct may cause adverse effects at the workplace without being sufficiently serious to constitute just cause. If, as a result, continuation of the employment relationship can no longer reasonably be expected from the employer, the contract may be terminated with notice based on a valid reason³².

In general, termination for a valid reason based on the employee's incompetence may arise where poor performance or productivity results from illness. Where this significantly affects the work and continuation of the employment relationship can no longer reasonably be expected of the employer, the employer may terminate the contract based on a valid reason³³. Frequent illness and health conditions that do not prevent work but continually

³¹ Yiğit, Yusuf, 4857 sayılı İş Kanunu kapsamında iş sözleşmesini fesih hakkını kullanma süresi. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 27(3), 2019, s.757.

³² Sarı, Ayşegül, İş Sözleşmesinin İşçinin Davranışlarından Kaynaklanan Nedenlerle Feshi, Seçkin Yayıncılık, 2019, s.206.

³³ Duman, Barış, 4857 sayılı İş Kanunu çerçevesinde iş sözleşmesinin feshinde işçinin savunmasının alınması. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 11(1), 2020, s.5.

affect the proper performance of duties are cited in the rationale of Article 18 as examples of valid grounds arising from the employee's incompetence. Other examples include the employee's lack of aptitude for the job, lower productivity than employees performing similar work on average, and declining concentration at work³⁴.

For the employer to terminate the employment contract for a valid reason based on reduced productivity due to illness, there must be reasonable grounds to expect that the reduced productivity will continue. In other words, the employee must be unlikely to regain the physical and professional capacity required for the job through short-term medical or psychological treatment³⁵. Under the ultima ratio principle, termination for a valid reason requires consideration of whether the employee can be assigned to another suitable position at the workplace. If such a position exists, the employer's termination is invalid³⁶.

In general, valid grounds for termination arising from the employee's conduct include causing damage to the employer or the employer's property, damaging machinery, and borrowing money from co-workers³⁷. Other examples include provoking co-workers against the employer; repeated wage garnishments; insufficient loyalty; working for another employer without consent in breach of the employment contract; misleading the employer or undermining its trust; lying; conflicts with co-workers and frequent disputes with supervisors; frequent lateness and disruption of work; delaying work; using workplace equipment for non-work purposes; active use of social media during working hours; and having a relationship with another

³⁴ Sari, s.143.

³⁵ Y9HD., E. 2007/27584, K. 2008/5327, T. 18.3.2008.

³⁶ Y9HD., E. 2006/30032, K. 2007/1228.

³⁷ Barış, s.69.

employee at the same workplace³⁸. The use of prohibited substances at the workplace may also be cited as an example.

3.4. Procedure for Termination Based on a Valid Reason

To terminate the employment contract of an employee covered by employment security for a valid reason, the employer must provide written notice. Failure to comply with the required procedures renders the termination invalid under Article 20 of the Labour Law. Article 19 requires the termination notice to be in writing and the reason to be stated clearly and precisely. Accordingly, an employer seeking to terminate the employment contract for a valid reason must clearly and precisely communicate its intention to the employee³⁹. The Court of Cassation held that a report not duly prepared has no evidentiary value in establishing the validity of the termination and therefore ruled that the termination was invalid. In its reasoning, the Court relied on Article 19 of the Labour Law, which requires the employer to make the termination notice in writing and state the reason clearly and precisely⁴⁰.

Upon receipt of the termination notice, the employee must have no doubt as to the reason for termination. Article 19 of Labour Law No. 4857 provides that “an employee’s indefinite-term employment contract may not be terminated for reasons related to the employee’s conduct or performance without first obtaining the employee’s defence against the allegations.” Accordingly, an employee’s contract may not be terminated for reasons related to conduct or performance without first obtaining the employee’s defence. The timing of the defence is also

³⁸ Anayasa Mahkemesi H.Ç., B. No: 2014/14907, 30/09/2020, Resmi Gazete: 9.12.2020 Yargıtay 22. HD, 23324/20727.

³⁹ Demir, s.91.

⁴⁰ Y. 9. HD T. 27.4.2016, E. 2015/29791, K. 2015/10621.

important. It must be obtained before termination; a defence obtained during or after termination is invalid⁴¹.

Since Article 25 of the Labour Law is reserved, the employer may immediately terminate the employment contract without obtaining the employee's defence if the relevant grounds exist. Otherwise, where termination is based on the employee's performance or conduct, the employer must obtain the employee's defence. The timing of termination for a valid reason is another common issue in practice. While termination for just cause is subject to statutory forfeiture periods, the Labour Law sets no specific period for termination for a valid reason. This does not mean that the employer may exercise this right indefinitely. Both legal scholarship and higher court decisions emphasize that the right must be exercised within a reasonable period after the valid reason arises.

3.5. Grounds and Consequences of Invalid Termination

An employer seeking to terminate the employment contracts of employees working under indefinite-term contracts within the scope of employment security must rely on the valid grounds required by law. If the court finds that no valid ground under Article 18 of the Labour Law exists or that the stated ground is not valid, it will rule the termination invalid. Even where a valid ground exists, failure to comply with the procedures under Article 19 renders the termination invalid. Accordingly, failure to make the termination notice in writing or to state the grounds clearly and precisely results in invalid termination. Likewise, failure to obtain the employee's defence before termination based on performance or conduct renders the

⁴¹ Demir, s.92.

termination invalid⁴². Another principle to be observed when terminating employment contracts within the scope of employment security is the “ultima ratio” principle. This principle requires the employer to preserve the employment relationship, seek reasonable measures to continue the contract, and resort to termination only as a last resort if such measures fail⁴³. Article 21 of the Labour Law provides that where the court or arbitrator finds that no valid reason was given for termination or that the stated reason is invalid, the termination shall be deemed invalid. In other words, termination of an indefinite-term employment contract of an employee covered by employment security without a statutory valid reason constitutes unlawful termination. Such termination is invalid and does not end the employment relationship. Therefore, the employee may claim reinstatement and wages for the period of unemployment⁴⁴. Article 21 of the Labour Law also provides that the employer must reinstate an employee whose employment contract was invalidly terminated within one month. If the employer fails to do so, it must pay the compensation prescribed by law. Accordingly, the court will not only order reinstatement but also determine the compensation payable if the employee is not reinstated. This compensation shall be between four and eight months’ wages⁴⁵.

The employee must apply to the employer within ten working days from the finalization of the court decision and its service on the employee or his or her representative. Failure to comply with this period renders the employer’s termination valid, and the employee loses the right to compensation payable upon

⁴² Mollamahmutoğlu, Hamdi / Astarlı, Muhittin / Baysal, Ulaş: İş Hukuk Ders Kitabı, s.289.

⁴³ Demir, s.95.

⁴⁴ Süzek, Genel Esaslar- Bireysel İş Hukuku s.5.

⁴⁵ Demir, s.96.

non-reinstatement. Invalid termination does not end the employment contract; once the court determines its invalidity, the employment relationship continues. Following the finalization of the decision, the employer has two options. First, the employer may reinstate the employee who applies within the prescribed period, within one month. Second, the employer may choose not to reinstate the employee by paying the required compensation. If the employment contract of a reinstated employee is terminated again, the employee may bring another reinstatement action. Previous exercise of this right against the same employer does not prevent its subsequent exercise⁴⁶. A common issue in practice is whether an employer's invitation to an employee who has filed a reinstatement action to return to the former position eliminates the termination. In different decisions, the Court of Cassation has held that such an invitation does not affect the previous contract and should be regarded as an offer to conclude a new employment contract. It has also held that such an invitation may constitute an acknowledgment by the employer that the termination lacked a valid reason⁴⁷.

4. CONCLUSION

The employment security system introduced by Labour Law No. 4857 does not eliminate the employer's right to terminate; rather, it requires this right to be exercised in accordance with good faith, proportionality, and employment security provisions. In this context, termination for a valid reason refers to termination with notice where circumstances, though less serious than just cause, make continuation of the employment

⁴⁶ Demir Şamil: İş Hukukunda Geçersiz Feshin Sonuçları, Ankara Barosu Dergisi, 2013, s.342. Demir, s.97

⁴⁷ Yargıtay 9. H.D. 12.4.2005, E.2004/18066, K.2005/12952. Y. 9. HD T. 27/10/2003 E. 2003/18040 K. 2003/18119.

relationship unreasonable. Thus, the aim is to strike a fair balance between the employer's operational needs and the employee's right to job protection. As shown in this study, valid grounds for termination generally fall into two categories: grounds arising from the employee's conduct or competence, and grounds arising from the requirements of the undertaking, workplace, or work. However, the existence of such grounds alone does not make termination lawful. The employer must establish and prove the ground through objective evidence in the circumstances of the case. In addition, procedural requirements such as written notice, a clear and precise statement of the grounds, and obtaining the employee's defence in terminations based on conduct or performance are fundamental conditions for valid termination.

As reflected in the Court of Cassation's decisions, the ultima ratio principle is particularly important in termination for a valid reason. Before termination, the employer is expected to consider less severe measures, examine whether the employee can be assigned to another position, and resort to termination only when it becomes unavoidable. Otherwise, even where a valid ground exists, termination contrary to procedural requirements or proportionality may be deemed invalid, entitling the employee to reinstatement and related compensation. In conclusion, termination for a valid reason is a fundamental institution of labour law that balances the employer's managerial prerogative and the employee's right to work. This balance requires strict compliance with the substantive and formal requirements prescribed by law, consideration of principles developed through case law, and assessment of each case on its own facts. This approach contributes to both industrial peace and legal certainty in employment relations.

REFERENCES

- Aras, T. (2015). İş güvencesinden yararlanmanın koşulları ve emredicilik. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 119.
- Barış, D. (2021). *İş sözleşmesinin feshinde geçerli neden kavramı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Antalya Bilim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Antalya.
- Çelik, N., Caniklioğlu, N., & Canbolat, T. (2016). *İş hukuku dersleri*. İstanbul.
- Demir, C. A. (2013). Geçerli neden/haklı neden ayrımı. *İstanbul Barosu Dergisi*.
- Duman, B. (2020). 4857 sayılı İş Kanunu çerçevesinde iş sözleşmesinin feshinde işçinin savunmasının alınması. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1).
- Göktaş, S. (2020). Covid-19 salgınının iş sözleşmesinin feshine ve diğer sona erme nedenlerine etkisi. *Sicil İş Hukuku Dergisi*.
- Kalkan, A. (2018). İş sözleşmesinde fesih halleri. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(1).
- Kar, B. (2021). *İş güvencesi ve uygulaması*. Yetkin Yayınları.
- Keser, H. (2016). *İş sözleşmesinin bildirimli feshinde geçerli sebep*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kılıçoğlu, M., & Şenocak, K. (2018). *İş Kanunu şerhi*. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Mollamahmutoğlu, H., Astarlı, M., & Baysal, U. (2020). *Temel İş Kanunları*.
- Savaş, F. B. (2011). *İş sözleşmesinin işveren tarafından haklı nedenle feshi* (Yayımlanmamış yüksek

lisans tezi). Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Süzek, S. (2020). *Genel esaslar: Bireysel iş hukuku*.

Tulukçu, B. (2017). İş güvencesine ilişkin işçinin yetersizliğinden kaynaklanan geçerli fesih nedenleri. *Terazi Hukuk Dergisi*, 12(131).

Ulucan, D., Eyrenci, Ö., & Taşkent, S. (2020). *Bireysel iş hukuku*.

Yiğit, Y. (2019). 4857 sayılı İş Kanunu kapsamında iş sözleşmesini fesih hakkını kullanma süresi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(3).

DİJİTAL STRATEJİLERE KARŞI GÜNDELİK TAKTİKLER: PLATFORMLAŞMIŞ MEDYA ORTAMLARINDA MAHREMİYET, GÖRÜNMEZLİK VE SESSİZ DİRENİŞ

Gülten ÖZDEMİR ULUTAŞ¹

Muharrem ÇETİN²

1. GİRİŞ

Dijital platformlar, gündelik iletişimin, toplumsal etkileşimin ve kültürel katılımın şekillendiği temel altyapılar haline gelmiştir. Sosyal ağ siteleri, mesajlaşma uygulamaları ve platform temelli dijital hizmetler kullanıcıların yaşamlarında giderek daha merkezi bir yer edinmektedir. Bu ortamlar sürekli görünürlüğü, kesintisiz bağlantısalılığı ve devamlı veri üretimini olağanlaştırmaktadır. Kullanıcılar erişilebilir kalmaya, kişisel içeriklerini paylaşmaya ve düzenli olarak etkileşimde bulunmaya teşvik edilmektedir. Bu etkileşimler aynı zamanda dikkat, görünürlük ve kullanıcı verilerinin ekonomik değere dönüştürülmesine dayanan platform ekonomilerinin işleyişine katkıda bulunmaktadır.

Mevcut literatürün önemli bir bölümü, dijital platformları gözetim, algoritmik yönetim ve platform iktidarı çerçevesinde ele almaktadır. Bu çalışmalar, platformların kullanıcı davranışlarını yönlendiren, denetleyen ve belirli normlara uyumu teşvik eden asimetrik yapılar olarak işlediğini göstermektedir. Bu

¹ Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9256-9728.

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-8943-7983.

yaklaşım, dijital ortamlardaki iktidar ilişkilerinin ve yapısal eşitsizliklerin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Ancak kullanıcıların bu sistemlerle gündelik yaşamda nasıl ilişki kurduklarını, platformların oluşturduğu koşulları nasıl yorumladıklarını ve bu koşullar karşısında hangi gündelik pratikleri geliştirdiklerini açıklamakta sınırlı kalmaktadır.

Bu çalışma, dijital platformları çeşitli kontrol mekanizmalarının işlediği alanlar olarak ele almaktadır. Bunun yanında platformları, kullanıcıların duruma bağlı, pragmatik ve çoğu zaman görünür olmayan müzakere pratikleri geliştirdikleri gündelik yaşam ortamları olarak değerlendirmektedir. Çalışma, örgütlü dijital aktivizm veya açık politik direniş biçimlerinden ziyade gündelik taktiklere odaklanmaktadır. Bu taktikler, bireylerin görünürlüklerini yönetmelerine, mahremiyetlerini korumalarına ve platformlaşmış medya ortamlarında kendilerine belirli bir hareket alanı açmalarına imkan veren pratikleri kapsamaktadır.

Michel de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımından hareket eden bu çalışma, dijital platformları kurumsal aktörler tarafından tasarlanan ve sürdürülen stratejik sistemler olarak ele almaktadır. Kullanıcıların bu sistemlerin sınırları içinde çeşitli gündelik taktikler geliştirdiğini öne sürmektedir. Araştırma, 2023 yılında gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen nitel verilere dayanmaktadır. Bulgular görünmezlik, bilinçli izolasyon ve sessiz direniş olmak üzere birbiriyle ilişkili üç gündelik taktik biçimine işaret etmektedir. Kullanıcılar platform iktidarıyla doğrudan çatışmaya girmek veya platformları bütünüyle reddetmek yerine, kendi görünürlüklerini, bağlantısallıklarını ve katılım biçimlerini ihtiyaç ve öncelikleri doğrultusunda yeniden düzenlemektedir. Bu pratikler, platformların oluşturduğu koşullar içinde kullanıcıların kendilerine belirli hareket alanları açabildiklerini göstermektedir.

Gündelik kullanıcı deneyimlerini merkeze alan bu çalışma, dijital mahremiyet, gündelik direniş ve platformlaşmış medya alanındaki tartışmalara katkı sağlamaktadır. Bulgular, dijital ortamlardaki direnişin her zaman görünür ve örgütlü karşı çıkışlar biçiminde ortaya çıkmadığını göstermektedir. Direniş, gündelik yaşamın içine yerleşen, sessiz, incelikli ve bağlama göre değişen pratikler aracılığıyla da şekillenebilmektedir.

Araştırma üç temel katkı sunmaktadır. İlk olarak mahremiyeti, gündelik yaşam içinde sürekli olarak şekillenen ve kullanıcı pratikleri aracılığıyla müzakere edilen bir süreç olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım, kullanıcıların mahremiyeti gündelik deneyimleri içinde nasıl kurduklarına ve yeniden tanımladıklarına odaklanmaktadır. İkinci olarak dijital direniş, kullanıcıların platform talepleri karşısında geliştirdikleri incelikli, dağınık ve çoğu zaman sessiz gündelik pratikler üzerinden incelemektedir. Böylece direnişin açık ve örgütlü eylemlerin dışında kalan gündelik biçimlerini görünür kılmaktadır. Üçüncü olarak Michel de Certeau'nun strateji ve taktik çerçevesini platformlaşmış medya ortamlarına uyarlamaktadır. Bu çerçeve, dijital iktidarın gündelik yaşamda nasıl deneyimlendiğini ve kullanıcılar tarafından nasıl müzakere edildiğini açıklamak için analitik bir zemin sunmaktadır.

2. STRATEJİK ORTAM OLARAK DIJİTAL PLATFORMLAR

Dijital platformlar, kullanıcı davranışlarını organize etmek, etkileşimi düzenlemek ve veri üretimini optimize etmek üzere tasarlanmış stratejik ortamlar olarak öne çıkmaktadır. Bu platformlar, iletişimin, görünürlüğün ve katılımın gerçekleşme koşullarını biçimlendiren aktif yapılar olarak işlev görmektedir. Bu yönlendirme büyük ölçüde algoritmik altyapılar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Algoritmalar, kullanıcıların hangi içeriklerle

karşılaşacağını, nasıl etkileşim kuracağını ve hangi davranışlara yönelme olasılığının artacağını etkilemektedir (Bonini & Treré, 2024).

Bu stratejik gücün temel boyutlarından biri verileştirme (datafication) sürecidir. Kullanıcı faaliyetleri farklı hizmetler aracılığıyla sürekli olarak kaydedilmekte, bir araya getirilmekte ve analiz edilmektedir. Bu süreç sonucunda oluşturulan ayrıntılı kullanıcı profilleri, platformların içerikleri kişiselleştirmesine ve kullanıcı davranışlarını yönlendirmesine imkan tanımaktadır (van Dijck, Nieborg ve Poell, 2019). Bu bağlamda veri, gerçekliği yansıtan bir unsur olmanın ötesinde performatif bir işlev üstlenmektedir. Kullanıcı tercihlerinin öngörülmesi, biçimlendirilmesi ve yönlendirilmesinde kullanılan veri, platform iktidarının işleyişinde merkezi bir konuma sahiptir. Platformların kullanıcıları belirli içeriklerle etkileşime girmeye, tüketim pratiklerine yönelmeye veya belirli davranış kalıplarını sürdürmeye teşvik etmesi, bu iktidarın karar alma süreçlerini yapılandırarak işlediğine işaret etmektedir (Tambini & Moore, 2018).

Görünürlük, platform iktidarının temel boyutlarından birini oluşturmaktadır. Platformlaşmış ortamlarda görünürlük, kullanıcı faaliyetlerinin doğal ve tarafsız bir sonucu olarak ortaya çıkmamaktadır. Algoritmik seçim süreçleri, hangi kullanıcıların ve içeriklerin görünür hale geleceğini önemli ölçüde şekillendirmektedir. Bonini ve Treré'ye (2024) göre algoritmik görünürlük, dijital ortamlarda hangi aktörlerin ve içeriklerin fark edilebilir hale geleceğini belirleyen yeni bir iktidar biçimine işaret etmektedir. Platformlar sıralama sistemleri, öneri algoritmaları ve filtreleme mekanizmaları aracılığıyla dikkatin dağılımını ve bilginin dolaşımını yönlendirmektedir (Helberger, 2018). Bu yapı, kullanıcıları görünürlüklerini koruyabilmek için davranışlarını platformların beklentilerine göre uyarlamaya teşvik etmektedir. Görünmez kalma ihtimali ise kullanıcı

davranışlarını biçimlendiren disipline edici bir unsur haline gelebilmektedir.

Bu bağlamda beğeni, paylaşım, görüntülenme ve takipçi sayısı gibi metrikler, dikkat ve tanınmanın dağılımını etkileyen nicel göstergeler haline gelmektedir. Bu göstergeler, kullanıcı etkileşimlerinin ölçülmesinde kullanılmakta ve platform ortamlarında hangi içeriklerin değerli, başarılı veya dikkate değer kabul edileceğini şekillendirmektedir (Bonini & Treré, 2024; Moore & Tambini, 2018). Metriklerin kamusal ve ölçülebilir olması, etkileşimi giderek performatif bir pratiğe dönüştürmektedir. Bu durum, kullanıcıların görünür kalma ve sürekli etkileşimde bulunma yönünde hissettikleri baskıyı da güçlendirebilmektedir (Schlosser, 2020).

Görünürlük ve metrik temelli değer biçme süreçlerine ek olarak platform iktidarı, sürekli bağlantısallığın normalleşmesi üzerinden de işlemektedir. Günümüz dijital ortamlarında bağlantıda olmak, gündelik yaşamın olağan bir parçası haline gelmiştir. Çevrimiçi ve çevrimdışı olma arasındaki sınırlar da giderek belirsizleşmektedir. Boyd'a (2012, akt. Singh, 2014) göre bireylerden zamandan ve mekandan bağımsız biçimde insanlara ve bilgiye erişebilir olmaları beklenmektedir. Bu durum, bağlantıda kalmak ile bağlantıyı kesmek arasındaki ayrımı giderek bulanıklaştırmaktadır.

Platformların katılımı yönlendirme kapasitesi, kullanıcıların bu beklentilere bütünüyle uyum sağladıkları anlamına gelmemektedir. Platform ortamlarında katılım, içerik üretme, paylaşma, görünür olma, içeriklerle etkileşime girme ve platform kullanımını sürdürme gibi farklı pratikler üzerinden gerçekleşmektedir. Bu nedenle platform iktidarı ile kullanıcıların eyleme kapasitesi arasındaki ilişki, katılımın yoğunluğunun ve biçiminin sürekli olarak müzakere edildiği bir süreç olarak değerlendirilebilir. Kullanıcılar belirli öz-sunum pratiklerinden

uzak durabilir, içeriklerle seçici biçimde etkileşime girebilir ve platform kullanımına gündelik sınırlar koyabilir. Bu pratikler, kullanıcıların platformları terk etmeden görünürlüklerini, etkileşimlerini ve katılım biçimlerini kendi ihtiyaçları doğrultusunda düzenleyebildiklerini göstermektedir.

Bu dönüşüm, sürekli erişilebilir olmanın ve hızlı karşılık vermenin beklendiği “her zaman bağlı” (always-on) kültürünü güçlendirmektedir. Dijital teknolojilere artan bağımlılık ve hızlı iletişim beklentisi, bireylerin bağlantıyı kesmesini zorlaştırmaktadır. Bunun sonucunda sürekli erişilebilirlik gündelik yaşamın olağan bir parçası haline gelmektedir (McDowall & Kinman, 2017). Zamanla bu beklentiler içselleştirilmekte ve sürekli bağlantıda kalma durumu gündelik yaşamın doğal bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Bağlantısallığın normalleşmesi, gündelik yaşamın zamansal örgütlenmesindeki dönüşümlerle yakından ilişkilidir. Dijital medya altyapıları, bireylerin zaman deneyimini yeniden şekillendirmektedir. Doğrusal ve kronolojik zaman anlayışı giderek eşzamanlılık ve sürekli mevcudiyet deneyimine doğru değişmektedir. Gitelman’a (2006) göre dijital ortamlar, içeriğin kesintisiz biçimde dolaşımında olduğu bir “sürekli şimdi” deneyimini teşvik etmektedir. Bu koşullarda anlam, içeriğin üretildiği belirli bir andan çok erişilebilirlik ve anındalık üzerinden kurulmaktadır.

Bu tür ortamlarda iletişim ve etkileşim süreklilik temelinde örgütlenmektedir. “7/24 anlık erişim” anlayışı, kesintisiz katılım beklentisini güçlendirmektedir (Gitelman, 2006). Bu durum, kullanıcılar üzerinde hızlı karşılık verme yönünde bir baskı oluşturabilmektedir. Gecikmeler de bu nedenle teknik bir sorunun ötesinde anlam kazanabilmektedir. Geç yanıt verme veya etkileşime girmeme, ilgisizlik, geri çekilme ya da yokluk göstergesi olarak yorumlanabilmektedir.

Bağlantısallık, kullanıcıların zamanı, dikkati ve toplumsal mevcudiyeti deneyimleme biçimlerini şekillendiren bir norm haline gelmiştir. Singh'e (2014) göre bireyler dijital ağlara sürekli biçimde "bağlı" durumdadır. Bu sürekli bağlılık, teknolojilerin gündelik yaşamın olağan bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Platform iktidarı da bu bağlantısallık üzerinden gündelik yaşamın zamansal ritimlerini şekillendirebilmektedir. Arayüz tasarımları ve algoritmik sistemler, sürekli bağlantıda kalmayı teşvik ederek bu sürecin işleyişine katkıda bulunmaktadır.

Bu dinamikler, normalleşme ve içselleştirme süreçleriyle giderek güçlenmektedir. Zamanla kullanıcılar, sürekli bağlantıda olmayı ve görünür kalmayı platformlara katılımın olağan bir parçası olarak görmeye başlamaktadır (Epstein, 2018).

Platform iktidarı çoğu zaman doğrudan baskı veya zorlama yoluyla işlememektedir. Etkisini daha çok kullanıcıların karşılaştığı seçenekleri düzenleyerek ve belirli davranışları teşvik ederek göstermektedir. Kullanıcıların eyleme kapasitesi ortadan kalkmamakta, ancak algoritmik sistemlerin yönlendirmeleri doğrultusunda şekillenmektedir. Bu yaklaşımın daha güçlü yorumları, insan davranışlarının veri temelli sistemler aracılığıyla giderek daha öngörülebilir ve yönetilebilir hale geldiğini ileri sürmektedir (Bonini & Treré, 2024). Bu değerlendirmeler zaman zaman teknolojik determinizme yaklaşıp da platformların gündelik pratikleri şekillendirme kapasitesinin giderek arttığına işaret etmektedir.

Bu çerçevede dijital platformlar, görünürlüğü, bağlantısallığı ve gündelik yaşamın zamansal ritimlerini düzenleyen stratejik aktörler olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçler, kullanıcıların hangi içeriklerle karşılaşacağını, nasıl etkileşim kuracağını ve katılım biçimlerinin nasıl şekilleneceğini etkilemektedir. Kullanıcıların gündelik taktikleri de bu koşullar

içinde gelişmektedir. Bu taktikler, platformların sunduğu imkanlar ve getirdiği sınırlılıklar çerçevesinde şekillenmektedir. Kullanıcılar bu alan içinde kendi katılım biçimlerini müzakere etmekte ve ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlemektedir.

3. GÜNDELİK TAKTİKLER ÜZERİNE KURAMSAL BİR ÇERÇEVE

Michel de Certeau'nun strateji ve taktikler arasında yaptığı kavramsal ayrım, bireylerin platformlaşmış dijital ortamlarda nasıl hareket ettiklerini anlamak için işlevsel bir analitik çerçeve sunmaktadır (Savran Penpecioglu, 2024, s. 494). De Certeau'ya göre stratejiler, kurumlar ve iktidar yapıları tarafından mekanları tanımlamak, düzen kurmak ve kontrolü sürdürmek amacıyla oluşturulmaktadır. Stratejiler, belirli bir “kendine ait yer” varsayımına dayanmakta ve görünürlük ile katılımı yapılandıran görece istikrarlı, uzun vadeli düzenlemeler üzerinden işlemektedir (de Certeau, 1984, ss. 35–37).

Buna karşılık taktikler, kurumsal güce sahip olmayan bireylerin gündelik pratikleri olarak ortaya çıkmaktadır. De Certeau (1984, s. 37) bu pratikleri “güçsüzlerin sanatı” olarak tanımlamaktadır. Taktikler kendilerine ait bir mekana sahip değildir ve başkaları tarafından tanımlanmış ortamlar içinde gelişmektedir. Geçici, durumsal ve fırsatlara bağlı olarak şekillenen bu pratikler, zamanlama, doğaçlama ve değişen koşullara uyum sağlama kapasitesine dayanmaktadır (de Certeau, 1984, s. 37; Demirpolat, 2021, s. 709).

Bu yaklaşım dijital ortamlara uyarlandığında platformlar, algoritmik görünürlük, veri sınıflandırması ve katılıma ilişkin normatif beklentiler aracılığıyla kullanıcıların hareket alanını yapılandıran stratejik sistemler olarak ele alınabilir (de Certeau, 1984, ss. 34–35). Bu sistemler üzerinde doğrudan kontrol sahibi olmayan kullanıcılar, beklentilere seçici biçimde uyum

sağlayarak veya belirli katılım biçimlerinden geri çekilerek çeşitli taktikler geliştirmektedir (Demirpolat, 2021, s. 691). Kullanıcılar, platformların sunduğu araçları ve anlamları kendi amaçları doğrultusunda yeniden kullanabilmektedir. Bu pratikler, kontrol etmedikleri sistemlerin sunduğu imkanlardan yararlanarak kendilerine hareket alanı açtıkları bir tür bricolage veya “kaçak kullanım” biçimi olarak değerlendirilebilir (Highmore, 2002, s. 148; Jiwani, 2011, s. 334).

Bu taktiksel pratikler platform iktidarını ortadan kaldırmamaktadır. Bunun yerine kullanıcıların platformların sınırları içinde durumsal ve sınırlı özerklik alanları oluşturmalarına imkan tanımaktadır. De Certeau’ya göre taktikler, bireylerin egemen sistemleri terk etmeden bu sistemlerin dayattığı düzenden belirli ölçülerde kaçabilmelerine olanak sağlamaktadır. Bireyler sistemlerin içinde hareket etmeyi sürdürürken, kendilerine sunulan imkanları kendi amaçları doğrultusunda kullanarak belirli hareket alanları yaratabilmektedir (de Certeau, 1984, s. xiii; Alonso, 2017, ss. 370–371).

Taktiksel pratikler çoğu zaman sessiz, parçalı ve açıkça ifade edilmeyen biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu pratiklerin her zaman bilinçli bir direniş amacı taşıması gerekmemektedir. Gündelik yaşam içinde dayatılan koşulları yönetme ve bu koşullar altında hareket alanı oluşturma çabaları da taktiksel nitelik kazanabilmektedir (de Certeau, 1984, s. 31; Jiwani, 2011, s. 334). Bu çalışma, söz konusu örtük ve sıradan pratiklerin platformlaşmış medya ortamlarında nasıl şekillendiğini incelemektedir.

Bu bağlamda araştırma bulguları, birbiriyle ilişkili üç gündelik taktik biçimine işaret etmektedir. Görünmezlik, kullanıcıların seçici biçimde paylaşım yapmayarak veya geri çekilerek görünürlük rejimleri içindeki kişisel maruziyetlerini sınırlandırmalarını ifade etmektedir. Bilinçli izolasyon,

kullanıcıların bağlantısallıklarını düzenledikleri, erişilebilirliklerini sınırlandırdıkları ve dijital teknolojilere ayırdıkları zamanı kendi gündelik yaşamları doğrultusunda belirledikleri pratikleri kapsamaktadır. Sessiz direniş, platformların sürekli katılım ve öz-sunum beklentilerine seçici biçimde mesafe konulmasıyla ortaya çıkmaktadır. Kullanıcılar neyi paylaşacaklarına, hangi içeriklerle etkileşime gireceklerine ve platform kullanımına ne kadar zaman ayıracıklarına kendi sınırları doğrultusunda karar vermektedir. Birlikte değerlendirildiğinde bu pratikler, kullanıcıların platformları terk etmeden görünürlüklerini, bağlantısallıklarını ve katılım biçimlerini yeniden düzenleyerek platform iktidarıyla müzakere ettiklerini göstermektedir.

4. YÖNTEM

Bu çalışma, 2023 yılında yarı yapılandırılmış, derinlemesine görüşme yöntemiyle gerçekleştirilen nitel bir araştırmaya dayanmaktadır. Farklı toplumsal arka planlara sahip bireylerin dijital platform kullanım deneyimlerini ortaya koyabilmek amacıyla amaçlı örnekleme ve kartopu örnekleme stratejileri kullanılmıştır. Toplam 30 katılımcı araştırmaya dahil edilmiştir.

Örnekleme, 18 ile 72 yaş arasında değişen, farklı cinsiyet ve sosyo-mesleki profillere sahip 30 katılımcıdan oluşmaktadır. Örnekleme bu çeşitlilik, gündelik dijital pratiklerin farklı yaşam koşulları ve mesleki gereklilikler içerisinde nasıl şekillendiğinin incelenmesine olanak sağlamıştır. Katılımcıların sosyo-mesleki özellikleri ile akıllı telefon kullanım pratiklerinin baskın özellikleri Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Araştırma Katılımcılarının Sosyo-Mesleki Özellikleri ve Baskın Dijital Kullanım Profilleri

Katılımcı	Yaş	Cinsiyet	Meslek/Sosyal Geçmiş	Akıllı Telefon Kullanımının Baskın Özelliği
K1	31	Erkek	Elektronik	İletişim, internet ve çok amaçlı kullanım
K2	34	Erkek	Kamu memuru	İnternet, iletişim ve çevrimiçi alışveriş
K3	29	Erkek	Avukat	Sosyal medya, haber takibi ve gündelik kullanım
K4	40	Erkek	Müteahhit	İş amaçlı, çok yoğun kullanım
K5	28	Erkek	Mimar	Sosyal medya, haber ve mesajlaşma
K6	25	Erkek	Finans çalışanı	Araştırma, oyun ve mesajlaşma
K7	31	Kadın	Ev hanımı	Sosyal medya ve iletişim
K8	32	Kadın	Çalışmıyor	İletişim, video ve oyun
K9	18	Kadın	Çalışmıyor	Yoğun sosyal medya kullanımı
K10	22	Kadın	Öğrenci	İletişim ağırlıklı kullanım
K11	33	Kadın	İdari işler müdürü	İş ve iletişim ağırlıklı kullanım
K12	40	Erkek	Turizm çalışanı	İş ve yoğun sosyal medya kullanımı
K13	50	Erkek	Emekli	Haberleşme ve iletişim
K14	43	Erkek	Kültür personeli	Alışveriş ve bankacılık
K15	44	Erkek	Emekli	Yoğun sosyal medya kullanımı
K16	52	Kadın	Ev hanımı	İletişim ve sosyal medya
K17	37	Kadın	Çocuk bakımı	WhatsApp ve ihtiyaç odaklı sınırlı kullanım
K18	56	Erkek	Savunma sanayi	İletişim, sosyal medya ve çok amaçlı kullanım
K19	60	Erkek	Emekli	Temel iletişim; sınırlı dijital kullanım
K20	65	Erkek	Emekli bankacı	İletişim, haber ve bankacılık
K21	55	Erkek	İşletmeci	İletişim ve sosyal medya
K22	65	Erkek	Kamudan emekli	İletişim ve eğlence
K23	57	Kadın	Öğretmen	Yoğun iletişim kullanımı
K24	72	Kadın	Doktor	İletişim, eğitim ve sosyal medya
K25	59	Kadın	Emekli bankacı	İletişim, sosyal medya ve bankacılık
K26	57	Kadın	Öğretmen	Bankacılık, gündem takibi ve sosyal medya
K27	62	Kadın	Özel sektör emeklisi	Çok amaçlı yoğun dijital kullanım
K28	45	Kadın	Satış danışmanı	İş ve WhatsApp odaklı
K29	51	Kadın	Ofis sorumlusu	İhtiyaç odaklı iletişim
K30	52	Kadın	Ev hanımı	İletişim ve internet erişimi

Tabloda görülen akıllı telefon kullanımının baskın özelliği sütunu katılımcıların görüşmeler sırasında aktardıkları dijital platform kullanım pratiklerinden hareketle analitik olarak belirlenmiştir.

Yarı yapılandırılmış görüşmeler, katılımcıların deneyimlerini kendi kavramsal çerçeveleri ve ifadeleriyle aktarmalarına olanak tanımıştır. Bu yöntem, önceden belirlenmiş analitik kategorilere bağlı kalmadan tekrar eden tema ve örüntülerin belirlenmesini mümkün kılmıştır. Görüşme soruları platform kullanımı, mahremiyet, bağlantısallık ve dijital teknolojilerin gündelik yaşamdaki kullanım biçimleri gibi konuları kapsamaktadır. Tüm görüşmeler Türkçe olarak gerçekleştirilmiş, katılımcıların onayıyla ses kaydına alınmış ve kelimesi kelimesine deşifre edilmiştir.

Veriler tümevarımsal içerik analizi yoluyla incelenmiştir. Analizin ilk aşamasında araştırmacı ve iki akademisyen görüşme dökümlerini birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeler sırasında verilerde tekrar eden anlamlar, deneyimler ve gündelik pratikler belirlenerek tematik gruplamalar oluşturulmuştur. Analiz önceden belirlenmiş kategorilere dayandırılmamış, kategorilerin katılımcı anlatılarından hareketle ortaya çıkması esas alınmıştır.

Bağımsız değerlendirmelerin ardından araştırmacı ve iki uzman akademisyen bir araya gelerek oluşturdukları gruplamaları karşılaştırmıştır. Farklı biçimlerde sınıflandırılan ifadeler ve temalar birlikte yeniden değerlendirilmiştir. Benzer anlamlara ve pratiklere işaret eden kategoriler üzerinde uzlaşa sağlanmış ve bu kategoriler daha geniş tematik kümeler altında bir araya getirilmiştir. Nihai tematik yapı, bağımsız değerlendirmelerin karşılaştırılması ve ortak değerlendirme sonucunda oluşturulmuştur.

Veriler başlangıçta gündelik dijital pratikleri daha geniş bir çerçevede inceleyen doktora araştırması kapsamında toplanmış ve analiz edilmiştir. Bu makale, söz konusu veri setinin araştırma soruları doğrultusunda gerçekleştirilen odaklanmış bir yeniden analizine dayanmaktadır. Yeniden analiz sürecinde

özgün araştırmada belirlenen temalar ve katılımcı anlatıları tekrar incelenmiştir. Makalenin araştırma sorularıyla ilişkili örüntüler belirlenmiş ve de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımı çerçevesinde yorumlanmıştır. De Certeau'nun yaklaşımı, başlangıçtaki kodlama sürecinde önceden belirlenmiş bir kategori sistemi olarak kullanılmamıştır. Bu yaklaşım, yeniden analiz sırasında belirlenen gündelik pratiklerin yorumlanmasına rehberlik eden kuramsal bir çerçeve olarak kullanılmıştır. Bu süreç sonucunda görünmezlik, bilinçli izolasyon ve sessiz direniş, kullanıcıların platform iktidarını gündelik yaşamda müzakere etme biçimlerini açıklayan üç temel taktiksel pratik olarak belirlenmiştir.

Bu makalede yeniden analiz edilen verilerin toplandığı doktora araştırması için Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonu tarafından 20.12.2023 tarihli ve 11 sayılı etik kurul onayı alınmıştır. Tüm katılımcılardan görüşmeler öncesinde bilgilendirilmiş onam formu alınmış ve gizliliğin korunması amacıyla kimlik belirleyici bilgiler anonimleştirilmiştir.

5. BULGULAR

5.1. Görünmezlik: Seçici Geri Çekilme ve İçerik Paylaşmaktan Kaçınma

Görüşmelerde öne çıkan temel örüntülerden biri, katılımcıların dijital platformlardaki görünürlüklerini bilinçli biçimde sınırlandırmalarıdır. Katılımcılar, platformlardaki varlıklarını ve etkileşimlerini artırmaya çalışmak yerine seçici paylaşmama, kişisel maruziyeti azaltma ve gerektiğinde hesaplardan geri çekilme gibi pratiklerden söz etmişlerdir. Bu pratikler, görünürlüğün kullanıcılar tarafından belirli ölçülerde yönetilebildiğine işaret etmektedir. Görünürlük, bağlama ve hedef kitleye göre artırılabilen, azaltılabilen veya seçici biçimde sürdürülebilene bir nitelik taşımaktadır (Barta & Andalibi, 2024).

Katılımcı 27 bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Ben o konuda kapalıyım; özel bilgilerimi, fotoğraflarımı paylaşmam.”

Bu ifade, katılımcının platformdaki varlığı ile kişisel maruziyeti arasında bir ayrım kurduğunu göstermektedir. Kişisel bilgi ve fotoğrafların paylaşılmaması, platformdan bütünüyle çekilmeden görünürlüğün belirli boyutlarının sınırlandırılmasına olanak sağlamaktadır. Bu anlamda görünmezlik, yokluktan çok seçici bir maruziyet yönetimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu taktiksel konumlanış, görünür olmadan var olabilme pratiğine işaret etmektedir. Aynı zamanda, bireylerin dijital olarak yeniden üretilmiş ancak toplumsal olarak belirsizleşmiş bir varlık sürdürdüğü, fiziksel ve teknik olarak mevcut olmalarına rağmen toplumsal alan içerisinde daha az görünür hale geldikleri “gölge beden” kavramıyla da örtüşmektedir (Akbaş, 2025).

Benzer bir mantık, katılımcıların hesap kapatma pratiklerinde de görülmektedir. Katılımcı 25, geri çekilmenin durumsal niteliğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Güvenliği teşkil eden bir şeyse hesabımı kapattırdım.”

Burada hesap kapatma, güvenliğe ilişkin bir risk karşısında başvurulabilecek durumsal bir sınır koyma pratiği olarak ortaya çıkmaktadır. Katılımcının ifadesi, platform kullanımının vazgeçilmez bir koşul olarak görülmediğine ve gerekli görüldüğünde platformla kurulan ilişkinin kesilebileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, söz konusu pratik, kişisel maruziyetin koşullara bağlı olarak yeniden düzenlenebildiğini göstermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bu pratik iletişimsel bir yokluk olarak değil, bilinçli bir özerklik ya da dijital bir sessizlik biçimi olarak yorumlanabilir. Eroğlu’nun (2026) da belirttiği üzere dijital sessizlik, katılım eksikliğinden ibaret bir durum değildir. Aksine bilinçli, seçici ve eleştirel bir iletişim biçimidir. Bu nedenle dijital

sessizlik, bireylerin dijital ortamlarla kurdukları ilişkiyi aktif biçimde yeniden düzenlediklerini göstermektedir.

De Certeau'cu bir perspektiften değerlendirildiğinde bu pratikler, stratejik bir ortam içinde geliştirilen taktiksel manevralar olarak ele alınabilir. Dijital platformlar sürekli katılımı, görünürlüğü ve veri üretimini teşvik eden stratejik yapılar olarak işlemektedir. Görünürlük, kullanıcı davranışları kadar platform mimarileri tarafından da şekillendirilmektedir. Bu mimariler, kullanıcıların neyi görebileceğini ve başkaları tarafından nasıl görülebileceğini düzenlemektedir. Algoritmik olarak yapılandırılan bu ortamlarda eşik bekçiliği ve gözetim mekanizmaları birbiriyle iç içe geçmektedir (Magalhães & Yu, 2017). Bu dinamikler, sürekli mevcudiyeti ve katılımı olağanlaştıran daha geniş görünürlük rejimlerinin oluşumuna katkıda bulunmakta ve kamusal alanın enformasyonel düzenini yeniden şekillendirmektedir (Yağbasan, 2025).

Bu beklentiler karşısında kullanıcılar, sistemle doğrudan çatışmaya girmeden platform taleplerine mesafe koymak için görünmezlik taktiklerine başvurabilmektedir. Talvitie-Lamberg, Lehtinen ve Valtonen'e (2024) göre ilk bakışta teslimiyet veya vazgeçiş olarak değerlendirilebilecek davranışlar, bireylerin gözetim kültürü içinde geliştirdikleri görünmezlik taktiklerini barındırabilir. Bu açıdan saklanma pratikleri, bağlama göre şekillenen ve kullanıcıların kendi hareket alanlarını korumalarına imkan tanıyan taktiksel pratikler olarak değerlendirilebilir.

Katılımcı deneyimleri, direnişin her zaman doğrudan karşı çıkış biçiminde ortaya çıkmadığını göstermektedir. Kullanıcılar görünürlüklerini sınırlandırarak, veri paylaşımını azaltarak veya platformların belirli özelliklerini kullanmayarak platform mantıklarına mesafe koyabilmektedir. Bu bulgu, Mattoni ve Ceccobelli'nin (2024) algoritmik kısıtlamalar karşısında aktörlerin platform mantıklarıyla doğrudan mücadele

etmek yerine bu kısıtlamalar içinde farklı hareket alanları geliştirdiklerine ilişkin değerlendirmeleriyle örtüşmektedir. Bu pratikler, alternatif görünürlük biçimlerinden yararlanma, farklı itibar oluşturma yolları geliştirme ve seçici katılım gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Böylece kullanıcılar, algoritmik sistemlerin sunduğu sınırlı hareket alanlarından kendi amaçları doğrultusunda yararlanabilmektedir.

Bu anlamda görünmezlik, yaygın gözetim sistemleri karşısında koruyucu bir taktik olarak işlev görebilmektedir. Rabe'ye (2024) göre görünmezlik, bireylerin gözetim mekanizmalarından kaçınmalarına ve hegemonik denetim karşısında belirli bir özerklik alanı oluşturmalarına imkan tanımaktadır. Kullanıcılar platformları tamamen terk etmeden, bu ortamlar içindeki görünürlüklerini kendi sınırları ve tercihleri doğrultusunda düzenleyebilmektedir.

Veri setinin genelinde görünmezlik, dijital kültürde görünür olma beklentisine karşı geliştirilen gündelik bir taktik olarak ortaya çıkmaktadır. Katılımcılar platformlardan bütünüyle çekilmek yerine, yoğun görünürlük ve etkileşim gerektiren özelliklerden seçici biçimde uzaklaşmaktadır. Bu sayede platformlarla bağlantılarını sürdürürken kişisel maruziyetlerini sınırlandırabilmektedir. Katılımın koşulları da bu süreçte kullanıcıların tercihleri doğrultusunda yeniden düzenlenmektedir. Görünürlük, kullanıcıların bağlama ve ihtiyaçlarına göre sınırlandırabildikleri bir katılım biçimine dönüşmektedir. Birlikte değerlendirildiğinde katılımcı anlatıları, görünmezliğin platform iktidarı karşısında seçici bir müzakere pratiği olarak işlediğini göstermektedir. Kullanıcılar dijital ortamlardan tamamen geri çekilmeden görünürlük düzeylerini belirli sınırlar içinde tutarak kendilerine hareket alanı açmaktadır.

5.2. Bilinçli İzolasyon ve Taktiksel Sınır Koyma

Dijital ortamlarda öne çıkan ikinci temel örüntü, katılımcıların bağlantısallıklarını bilinçli biçimde sınırlandırmaları ve dijital teknolojilerin gündelik yaşamlarındaki yerini yeniden düzenlemeleridir. Bu pratikler, bilinçli izolasyon kapsamında ele alınmaktadır. Dijital platformlar sürekli erişilebilirliği ve anındalığı olağanlaştıran stratejik sistemler olarak işlemektedir. Bu sistemler, duyuşal aşırı yüklenme ve kesintisiz uyarılmayla karakterize edilen bir ortam oluşturmaktadır (Highmore, 2002, s. 42). Bu koşullar altında kullanıcılardan sürekli erişilebilir olmaları, hızlı yanıt vermeleri ve etkileşimlerini sürdürmeleri giderek daha fazla beklenmektedir.

Katılımcı anlatıları, bu beklentinin büyük ölçüde içselleştirildiğini ortaya koymaktadır. Katılımcı 13 bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Telefonu evde unutunca o gün sıkıntılı geçiyor; insan kendini boşlukta, çıplak [gibi] hissediyor. Alışmışız çünkü, arayan soranlar oluyor.”

Burada dile getirilen “boşluk” ve “çıplaklık” hisleri, bağlantısallığın işlevsel bir gerekliliğin ötesine geçtiğine işaret etmektedir. Bu ifadeler, bağlantıda olmanın güvenlik, aidiyet ve toplumsal mevcudiyetle ilişkilendirilen bir deneyime dönüştüğünü göstermektedir. Önceki araştırmalar da bireylerin “her zaman bağlı” olma beklentisini zamanla içselleştirebildiklerini ortaya koymaktadır (McDowall & Kinman, 2017, s. 260). Benzer biçimde dijital ağlara sürekli “bağlı” olma durumu, çağdaş teknolojik yaşamın olağan bir parçası haline gelmektedir. Bu koşullar altında bağlantıyı kesmek zorlaşabilmekte ve psikolojik açıdan rahatsızlık yaratabilmektedir (Singh, 2014, s. 128).

Bununla birlikte katılımcıların deneyimleri, bu içselleştirmenin mutlak olmadığını da göstermektedir. Dijital aşırı yüklenme ve rahatsızlık hissine yönelik farkındalık, çoğu zaman taktiksel tepkilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Örneğin Katılımcı 17 şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Ben telefonu sadece WhatsApp için kullanıyorum [...] Telefon çaldıkça ya da birisine bir şey yazacaksam, ihtiyacım oldukça kullanıyorum.”

Bu seçici kullanım biçimi, katılımcının dijital teknolojilerle kurduğu ilişkiyi gündelik gereksinimleri doğrultusunda sınırlandırdığını göstermektedir. Katılımcının “ihtiyacım oldukça” ifadesi bu açıdan dikkat çekicidir. Bağlantısallık bütünüyle reddedilmemekte, kullanımın zamanı ve yoğunluğu gündelik ihtiyaçlara göre belirlenmektedir. Bu durum, kullanıcıların uygulama kullanımlarını gereklilik ve iletişim ihtiyaçları doğrultusunda sınırlandırabildiklerini gösteren araştırma bulgularıyla örtüşmektedir (Talvitie-Lamberg, Lehtinen ve Valtonen, 2024, s. 5454). Bu açıdan bilinçli izolasyon, dijital sistemlerden tamamen uzaklaşmayı değil, bağlantısallığın gündelik yaşamdaki yerini ve yoğunluğunu düzenleyen seçici bir kullanım biçimini ifade etmektedir.

Michel de Certeau'nun perspektifinden değerlendirildiğinde bu pratikler, stratejik olarak yapılandırılmış ortamlar içinde zamanın ve dikkatin taktiksel biçimde düzenlenmesi olarak yorumlanabilir. Bonini ve Treré'ye (2024, s. 44) göre stratejiler kurumlara ve iktidar sistemlerine aitken, taktikler yapısal kontrol imkanına sahip olmayan aktörlerin geliştirdiği uyarlanabilir pratikler olarak ortaya çıkmaktadır. Kullanıcılar platformlar tarafından tanımlanan alanlar içinde hareket etmekte, bu ortamların sunduğu imkanları kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanmaktadır. Bu pratikler, de

Certeau'nun (1984, s. 37) yaklaşımı doğrultusunda, dayatılmış teknolojik düzen içinde “idare etmenin” ve mevcut koşullar altında hareket alanı yaratmanın yolları olarak değerlendirilebilir.

Bu pratiklerin önemli bir boyutu, kullanıcıların zamanları ve dikkatleri üzerindeki denetimi koruma çabalarıyla ilişkilidir. Günümüzde sürekli bağlantıda olma beklentisi gündelik yaşamda giderek daha belirgin hale gelmektedir. Dijital bağlantıyı sınırlandırmaya yönelik pratikler, kullanıcıların dikkatlerini ve gündelik yaşamlarının zamansal ritimlerini daha fazla kontrol etmelerine imkan tanıyabilmektedir (Eroğlu, 2026, s. 76). Kesintisiz etkileşim ve sürekli çevrimiçi olma beklentisi bilişsel yükü artırabilmekte, duygusal tükenmişliğe ve çevrimdışı deneyimlerden uzaklaşmaya yol açabilmektedir (Eroğlu, 2026, s. 86). Bu koşullar karşısında kullanıcılar, daha kontrollü ve seçici katılım biçimleri geliştirerek sürekli bağlantıda olma beklentisine mesafe koyabilmektedir.

Bilinçli izolasyon, algoritmik sistemlerden kısmi bir geri çekilme biçimi olarak da değerlendirilebilir. Önceki araştırmalar, kullanıcıların müdahaleci veya değersizleştirici buldukları algoritmik görünürlük rejimleri karşısında platform kullanımını azalttıklarını ya da belirli faaliyetlerden uzaklaştıklarını göstermektedir (Bonini & Treré, 2024, s. 150). Bu bağlamda geri çekilme, kullanıcıların dikkatlerini ve davranışlarını metalaştıran sistemlere maruz kalma düzeylerini azaltmaya yönelik bilinçli bir pratik olarak ortaya çıkmaktadır. Bağlantısallığın sınırlandırılması da kullanıcıların platform talepleri karşısında kendi zamanlarını, dikkatlerini ve gündelik yaşam sınırlarını korumalarına imkan tanımaktadır.

Bu pratikler platform yapılarını ortadan kaldırmayı veya dönüştürmeyi amaçlamamaktadır. Kullanıcılar mevcut sistemlerin içinde hareket ederek kendilerine belirli alanlar açmaktadır. Talvitie-Lamberg, Lehtinen ve Valtonen'e (2024, s.

5460) göre geri çekilme taktikleri, bireylerin güçlü sistemlerin sunduğu imkanlardan yararlanırken bu sistemlerin taleplerine mesafe koymalarına olanak tanımaktadır. Ancak bu taktikler sistemleri temelden değiştirmeye yönelik değildir. Bu durum, de Certeau'nun taktikleri durumsal, fırsatlara bağlı ve egemen yapıların içinde gelişen pratikler olarak ele alan yaklaşımıyla örtüşmektedir. Kullanıcılar sistemi bütünüyle terk etmeden, kendi zamanlarını ve bağlantısallıklarını düzenleyerek sınırlı özerklik alanları oluşturabilmektedir.

5.3. Sessiz Direniş: Katılım ve Öz-Sunum Baskısından Geri Çekilme

Dijital platformlarda görünürlük ve bağlantısallığın düzenlenmesine ek olarak, katılımcı anlatılarında sürekli katılım ve öz-sunum beklentilerine mesafe koymaya yönelik pratikler de öne çıkmaktadır. Dijital platformlar, kullanıcıları düzenli olarak içerik üretmeye, görünür olmaya ve etkileşimlerini sürdürmeye teşvik etmektedir. Bu koşullar altında platform kullanımı, süreklilik gösteren katılım ve öz-sunum pratikleriyle ilişkilendirilmektedir. Katılımcıların deneyimleri ise bu beklentilerin her zaman benimsenmediğini ve kullanıcıların kendi katılım biçimlerini belirli sınırlar içinde düzenlediklerini göstermektedir.

Bu mesafe, platformların açık biçimde reddedilmesi veya kullanımın tamamen sonlandırılması şeklinde ortaya çıkmamaktadır. Katılımcılar daha çok ne paylaşacaklarını, hangi içeriklerle etkileşime gireceklerini ve platformlara ne kadar zaman ayıracıklarını belirleyen gündelik tercihlerden söz etmektedir. Bu açıdan sessiz direniş, kullanıcıların platformlarda kalmaya devam ederken katılımın yoğunluğunu ve biçimini kendi sınırları doğrultusunda düzenledikleri düşük görünürlüklü bir taktik olarak değerlendirilebilir.

Katılımcı 5, Instagram'daki öz-sunum pratikleriyle arasına koyduğu mesafeyi şu sözlerle ifade etmektedir:

“Instagram’a foto atacağım diye abuk subuk hareketlere giren birisi değilim.”

Bu ifade, sosyal medya kullanımının kendini sürekli sergileme gerekliliğiyle özdeşleştirilmediğini göstermektedir. Katılımcı platformu kullanmayı sürdürmekte, ancak görünürlük üretmek amacıyla davranışlarını yeniden düzenleme beklentisine mesafe koymaktadır. Buradaki geri çekilme platformdan ayrılmaya değil, platform içerisinde hangi davranışların benimsenip hangilerinin reddedileceğine ilişkin gündelik bir sınır çizme pratiğine dayanmaktadır.

Benzer bir sınırlandırma, kullanıcıların karşılaştıkları içeriklerle kurdukları ilişkide de görülmektedir. Katılımcı 7 bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“Beni etkileyen videolara ve içeriklere bakmamaya çalışıyorum. Mümkün olduğu kadarıyla bakmamaya çalışıyorum.”

Katılımcının anlatısı, platform tarafından sunulan içerik akışının bütünüyle kabul edilmediğini göstermektedir. İçerikle karşılaşma olasılığını ortadan kaldırmak mümkün olmasa bile kullanıcı, neye dikkat edeceği ve neyle etkileşim kuracağı üzerinde kısmi bir denetim oluşturma çabasıdır. Böylece platform kullanımının yoğunluğu kadar dikkatin platform içerisinde nasıl dağıtıldığı da gündelik bir müzakere alanına dönüşmektedir.

Bu pratik, kullanım süresinin sınırlandırılmasına ilişkin anlatılarda da belirgindir. Katılımcı 25 sosyal medya kullanımıyla kurduğu ilişkiyi şu şekilde ifade etmektedir:

“Kendimi kaybetmiyorum, tüm vaktimi sosyal medyaya harcamıyorum.”

Benzer biçimde Katılımcı 29'un "Denge kuruyorum, abartmıyorum, gereksiz kullanmıyorum, sınırlarımı biliyorum" ifadesi, platform kullanımının gündelik yaşam içinde belirli sınırlar doğrultusunda düzenlendiğini göstermektedir. Katılımcının denge ve sınır vurgusu, platformların tamamen reddedilmesinden çok kullanımın yoğunluğunun ve biçiminin kişisel tercihler doğrultusunda belirlenmesine işaret etmektedir.

Bu anlatılar birlikte değerlendirildiğinde sessiz direniş, dijital platformların bütünüyle terk edilmesinden çok, katılımın kullanıcıların kendi sınırları doğrultusunda düzenlenmesine işaret etmektedir. Kullanıcılar içerik üretme ve görünür olma beklentilerine mesafe koyabilmekte, hangi içeriklerle etkileşime gireceklerini seçebilmekte ve platformlara ayırdıkları zamanı sınırlandırabilmektedir. Bu pratikler açık bir karşı çıkış biçiminde gerçekleşmemektedir. Katılımcılar kendilerini platformlara karşı politik veya örgütlü bir direniş içinde konumlandırmak yerine, bu davranışları gündelik yaşamlarında geliştirdikleri kişisel tercihler ve sınırlar üzerinden ifade etmektedir.

Bu durum, Alonso'nun (2017, s. 371) de Certeau'nun taktik kavramının açık ya da kahramanca direniş biçimleriyle sınırlandırılmaması gerektiği yönündeki değerlendirmesiyle örtüşmektedir. De Certeau açısından taktikler, stratejik alanı bütünüyle dönüştürme gücüne sahip olmayan aktörlerin bu alanın içerisinde ortaya çıkan olanaklardan yararlanarak geliştirdikleri durumsal pratiklerdir. Bu nedenle kullanıcıların paylaşmamayı, belirli içeriklerle etkileşime girmemeyi ya da platformlara ayırdıkları zamanı sınırlandırmayı tercih etmeleri, platformların yapısal koşullarını değiştirmese de bu koşullar içerisinde hareket alanı yaratmaktadır.

Sessiz direnişin ayırt edici yönü bu noktada belirginleşmektedir. Görünmezlik, kişisel maruziyetin ve kendini ifşanın sınırlandırılmasına odaklanmaktadır. Bilinçli izolasyon,

bağlantısallığın ve erişilebilirliğin gündelik yaşam içindeki yoğunluğunun düzenlenmesini ifade etmektedir. Sessiz direniş ise platformların sürekli katılım ve öz-sunum beklentilerine mesafe konulmasıyla ortaya çıkmaktadır. Kullanıcılar platformlarda bulunmaya devam etmekte, ancak katılımlarını sürekli içerik üretme, her içerikle etkileşime girme veya platform kullanımını gündelik yaşamın merkezine yerleştirme beklentileri doğrultusunda şekillendirmemektedir.

Bu açıdan sessiz direniş, optimizasyondan kaçınma üzerinden değil, katılımın yoğunluğunun ve biçiminin sınırlandırılması üzerinden anlaşılmalıdır. Kullanıcıların görünür olmaya çalışmaması, her içerikle etkileşime girmemesi ve platform kullanımına kendi sınırlarını koyması, sürekli katılım beklentisine mesafe koyduklarını göstermektedir. Bu taktikler platformların yapısal gücünü ortadan kaldırmamakta veya doğrudan dönüştürmemektedir. Kullanıcılara mevcut platform yapıları içinde seçici davranabilecekleri sınırlı bir hareket alanı sağlamaktadır. Bu durum, taktiklerin güçlü sistemleri bütünüyle değiştirmeden bu sistemlerin içinde hareket etmeye ve işleyişlerine belirli ölçülerde mesafe koymaya imkan tanıdığı yönündeki değerlendirmelerle örtüşmektedir (Talvitie-Lamberg vd., 2024, s. 5460).

Nihayetinde sessiz direniş, kullanıcıların platformlarda bulunmayı sürdürürken katılımlarının biçimini ve yoğunluğunu gündelik tercihleri doğrultusunda düzenlediklerini göstermektedir. Kullanıcılar neyi paylaşacaklarına, hangi içeriklerle etkileşime gireceklerine ve platformlara ne kadar zaman ayıracaklarına ilişkin kendi sınırlarını belirlemektedir. Bu pratikler açık bir karşı çıkış niteliği taşımamakta, ancak platformların sürekli katılım ve öz-sunum beklentilerine mesafe konulmasına imkan tanımaktadır. Bu yolla kullanıcılar platformların sınırları içinde kendilerine belirli hareket alanları açabilmektedir. De Certeaucu bir perspektiften sessiz direniş,

platform iktidarının dışında gelişen bir karşı koyma biçiminden çok, bu iktidarın içinde gerçekleşen gündelik bir taktiksel müzakere biçimi olarak değerlendirilebilir.

6. TARTIŞMA

6.1. Gündelik Taktikler Aracılığıyla Platform İktidarını Müzakere Etmek

Bu çalışmanın bulguları, dijital platformların güçlü stratejik ortamlar olarak işlemesine karşın kullanıcıların bu ortamlarla kurdukları ilişkiyi bütünüyle belirlemediğini göstermektedir. Kullanıcılar, algoritmik kontrol ve gözetim temelli yönetim mekanizmaları karşısında gündelik taktikler geliştirerek platform iktidarıyla müzakere etmektedir. Bu çalışmada görünmezlik, bilinçli izolasyon ve sessiz direniş olarak tanımlanan pratikler, kullanıcıların platformlardan tamamen çekilmeden veya doğrudan karşı çıkmadan görünürlüklerini, bağlantısallıklarını ve katılım biçimlerini kendi sınırları doğrultusunda düzenleyebildiklerini göstermektedir.

Dijital platformlara ilişkin literatürün önemli bir bölümü, gözetim, veri çıkarımı ve algoritmik yönetim süreçlerine odaklanarak platformlardaki asimetric iktidar ilişkilerini incelemektedir. Bu çalışmalar, yapısal eşitsizliklerin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Ancak kullanıcıların gündelik yaşam içinde bu yapılarla nasıl ilişki kurdukları ve kendilerine nasıl hareket alanları açtıkları daha sınırlı biçimde ele alınmaktadır. Bu araştırmanın bulguları, gündelik kullanıcı pratiklerinin mikropolitik boyutuna odaklanarak bu tartışmaya katkı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, medyayı iktidar ilişkilerinin işlediği ve kullanıcı pratiklerinin şekillendiği bir müzakere alanı olarak ele alan yaklaşımlarla örtüşmektedir. Bulgular ayrıca algoritmik kültür ve kişiselleştirme süreçlerinin platformlaşmış medya ortamlarında

iletişimsel çevreleri ve kullanıcı deneyimlerini şekillendirdiğini gösteren çalışmalarla paralellik taşımaktadır (Özdemir Ulutaş, 2026).

Michel de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımı, bu müzakere sürecini anlamak için işlevsel bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Platformlar, dijital etkileşimin mekansal, zamansal ve davranışsal koşullarını yapılandıran stratejik sistemler olarak işlemektedir. Bu sistemler üzerinde doğrudan kontrol sahibi olmayan kullanıcılar ise mevcut koşullar içinde hareket ederek çeşitli gündelik taktikler geliştirmektedir. Görünmezlik, kişisel maruziyetin ve kendini ifşa etme düzeyinin sınırlandırılmasını ifade etmektedir. Bilinçli izolasyon, bağlantısallığın ve erişilebilirliğin gündelik yaşamdaki yoğunluğunun düzenlenmesine dayanmaktadır. Sessiz direniş ise platformların sürekli katılım ve öz-sunum beklentilerine seçici biçimde mesafe konulmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Bu taktiklerin katılımcılar tarafından politik bir direniş biçimi olarak tanımlanmaması önemlidir. Katılımcılar söz konusu pratikleri daha çok kişisel tercihler, konforu koruma veya sınır koyma biçimleri olarak ifade etmektedir. Ancak bu durum, pratiklerin analitik açıdan önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine bu pratiklerin önemi, gündelik yaşamın sıradan rutinleri içinde ortaya çıkmalarında yatmaktadır. Açık ve örgütlü bir direniş biçimi taşımayan bu davranışlar, platform iktidarıyla müzakerenin gündelik kullanım pratikleri içinde gerçekleşebildiğini göstermektedir.

Bu bulgular, kullanıcıları platform mantıklarına uyum sağlayan veya onlara direnen aktörler olarak ele alan ikili yaklaşımların ötesine geçilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Katılımcılar dijital platformları bütünüyle benimsememekte veya tamamen reddetmemektedir. Bunun yerine kullanım biçimlerini sürekli olarak uyarlamakta, belirli pratiklerden geri çekilmekte ve

gerektiğinde yeniden katılım göstermektedir. Bu seçici katılım biçimleri, kullanıcıların eyleme kapasitesinin platform iktidarı karşısında nasıl şekillendiğine ilişkin daha farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Eyleme kapasitesi bu bağlamda doğrudan karşı çıkıştan çok, platformların sunduğu koşullar içinde yürütülen gündelik müzakere süreçlerinde ortaya çıkmaktadır.

Bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, platform iktidarının görünürlük, veri çıkarımı ve algoritmik yönetim süreçlerinin yanında zamanın, dikkatin ve erişilebilirliğin düzenlenmesi üzerinden de işlediği görülmektedir. Kullanıcıların geliştirdiği taktikler de bu farklı boyutlara yönelmektedir. Kullanıcılar görünürlüklerini sınırlandırmakta, bağlantısallığın gündelik yaşamlarındaki yoğunluğunu düzenlemekte ve platform katılımına ilişkin kendi sınırlarını oluşturmaktadır.

Bu bulguların önemli bir yönü, çalışmanın gündelik dijital pratiklerin taktiksel boyutlarına odaklanmasıdır. Bu analitik odak, platform kullanımına ilişkin daha geniş açıklamalar içinde gözden kaçabilecek gündelik pratiklerin belirlenmesine imkan tanımıştır. Böylece kullanıcıların platform iktidarını nasıl müzakere ettikleri, incelikli, durumsal ve çoğu zaman açık biçimde ifade edilmeyen pratikler üzerinden görünür hale gelmektedir.

Araştırma, gündelik dijital pratikleri homojen bir davranışlar bütünü olarak ele almamaktadır. Görünmezlik, bilinçli izolasyon ve sessiz direniş gibi pratikler, belirli bir kuramsal çerçeve doğrultusunda incelendiğinde daha belirgin hale gelmektedir. Bu açıdan bulgular, nitel verilerin farklı araştırma soruları ve kavramsal çerçeveler doğrultusunda yeniden değerlendirilmesinin analitik değerine işaret etmektedir. Odaklanmış bir yeniden analiz, daha geniş kapsamlı analizlerde gözden kaçabilecek örüntülerin belirlenmesine ve farklı ilişkilerin görünür hale gelmesine olanak sağlamaktadır.

Bu yaklaşım, söz konusu pratiklerin bütünüyle yeni olduğunu ileri sürmemektedir. Görünürlük, bağlantısallık ve katılımın taktiksel olarak nasıl düzenlendiğine odaklanmak, bu pratiklerin daha belirgin biçimde analiz edilmesine imkan tanımaktadır. Bu yönüyle çalışma, platform iktidarının gündelik yaşamda nasıl deneyimlendiğini ve kullanıcıların bu iktidarla nasıl müzakere ettiklerini daha ayrıntılı biçimde açıklamaya katkı sunmaktadır.

Bu bağlamda araştırma üç temel kavramsal katkı sunmaktadır. İlk olarak çalışma, mahremiyeti gündelik yaşam içinde sürekli olarak şekillenen ve kullanıcı pratikleri aracılığıyla müzakere edilen bir süreç olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım, kullanıcıların görünürlüklerini yönetme ve seçici biçimde geri çekilme pratikleri aracılığıyla mahremiyet sınırlarını nasıl oluşturduklarına odaklanmaktadır. İkinci olarak araştırma, dijital direnişi açık, kolektif ve politik eylemlerin dışında kalan dağınık, sıradan ve çoğu zaman sessiz gündelik pratikler üzerinden incelemektedir. Böylece platform iktidarıyla müzakerenin gündelik kullanım içinde aldığı biçimleri görünür kılmaktadır. Üçüncü olarak çalışma, de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımını platformlaşmış medya ortamlarına uyarlamaktadır. Bu çerçevede, görünürlük, bağlantısallık ve katılımın kullanıcılar tarafından gündelik yaşam içinde nasıl düzenlendiğini ve müzakere edildiğini birlikte açıklamak için analitik bir zemin sunmaktadır.

Son olarak bulgular, dijital platformların mutlak ve kuşatıcı kontrol sistemleri olarak değerlendirilmemesi gerektiğine işaret etmektedir. Platformlar, iktidarın gündelik kullanıcı pratikleri içinde sürekli olarak üretildiği ve müzakere edildiği alanlar olarak da ele alınabilir. Gündelik taktikler platformların yapısal gücünü ortadan kaldırmamakta, ancak kullanıcıların görünürlüklerini, bağlantısallıklarını ve katılım biçimlerini kendi sınırları doğrultusunda düzenlemelerine imkan tanımaktadır. Bu açıdan katılım, platformların belirlediği

koşullara bütünüyle uyum sağlanan bir süreçten çok, kullanıcıların gündelik pratikleri aracılığıyla sürekli olarak müzakere ettikleri bir ilişki biçimi haline gelmektedir.

7. SONUÇ

Bu çalışma, bireylerin platformlaşmış medya ortamlarında mahremiyet ve direnişe ilişkin geliştirdikleri gündelik taktikleri incelemiştir. Michel de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımından hareketle, dijital platformlar görünürlüğü, bağlantısallığı ve veri üretimini teşvik eden stratejik sistemler olarak ele alınmıştır. Bulgular, kullanıcıların bu sistemlerin belirlediği koşullara bütünüyle uyum sağlamadıklarını ve gündelik pratikleri aracılığıyla platform iktidarıyla sürekli olarak müzakere ettiklerini göstermektedir.

Araştırma bulguları, birbiriyle ilişkili üç gündelik taktik biçimine işaret etmektedir: görünmezlik, bilinçli izolasyon ve sessiz direniş. Bu pratikler birlikte değerlendirildiğinde, kullanıcıların platformları bütünüyle terk etmeden kişisel maruziyetlerini sınırlandırdıkları, bağlantısallığın gündelik yaşamlarındaki yoğunluğunu düzenledikleri ve platformların katılım ile öz-sunum beklentilerine seçici biçimde mesafe koydukları görülmektedir. Bu açıdan çalışma, direnişi açık politik eylem veya bütünüyle reddetme üzerinden tanımlamak yerine, gündelik yaşam içinde gelişen incelikli, durumsal ve çoğu zaman açıkça direniş olarak tanımlanmayan pratikler üzerinden ele almaktadır.

Bu pratikleri merkeze alan çalışma, alanyazına üç temel katkı sunmaktadır. İlk olarak mahremiyeti, gündelik yaşam içinde sürekli olarak şekillenen ve kullanıcı pratikleri aracılığıyla müzakere edilen bir süreç olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım, kullanıcıların görünürlüklerini, bağlantısallıklarını ve katılım biçimlerini düzenleyerek mahremiyet sınırlarını nasıl

oluşturduklarına odaklanmaktadır. İkinci olarak araştırma, dijital direnişi açık ve örgütlü eylemlerin dışında kalan dağınık, sıradan ve çoğu zaman sessiz gündelik pratikler üzerinden incelemektedir. Böylece platform iktidarıyla müzakerenin gündelik kullanım içinde aldığı biçimleri görünür kılmaktadır. Üçüncü olarak çalışma, de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımını platformlaşmış medya ortamlarına uyarlamaktadır. Bu çerçevede, görünürlük, bağlantısallık ve katılımın kullanıcılar tarafından gündelik yaşam içinde nasıl düzenlendiğini ve müzakere edildiğini birlikte açıklamak için analitik bir zemin sunmaktadır. Bununla birlikte çalışma, gündelik taktiklerin sınırlarını da kabul etmektedir. Bu pratikler platform altyapılarını ortadan kaldırmamakta ve iktidar ilişkilerini köklü biçimde yeniden dağıtmamaktadır. Bilakis müzakere etmeye çalıştıkları sistemlerin içerisinde varlığını sürdüren kırılğan ve geçici özerklik alanları yaratmaktadırlar. Bu sınırların kabul edilmesi, gündelik direniş pratiklerinin romantize edilmesinin önüne geçilmesi açısından önem taşımaktadır.

Bulgular, platform iktidarının yukarıdan aşağıya işleyen tek yönlü bir kontrol yapısı olarak ele alınamayacağını göstermektedir. Platform iktidarı, kullanıcıların gündelik pratikleri içinde sürekli olarak müzakere edilen dinamik bir süreçtir. Kullanıcılar platform mantıklarını bütünüyle benimsemek veya reddetmek yerine, kullanım biçimlerini kendi ihtiyaçları doğrultusunda uyarlamakta, belirli pratiklerden geri çekilmekte ve gerektiğinde yeniden katılım göstermektedir. Bu süreçte katılımın yoğunluğu, ritmi ve biçimi de kullanıcıların gündelik tercihleri doğrultusunda yeniden düzenlenmektedir.

Bu açıdan dijital platformlar, bütünüyle kuşatıcı sistemler olarak değil, stratejik yapılar ile gündelik taktikler arasındaki etkileşimin gerçekleştiği müzakere alanları olarak değerlendirilebilir. Kullanıcılar bu etkileşim içinde görünürlüklerini, bağlantısallıklarını ve katılım biçimlerini

düzenleyerek kendilerine sınırlı hareket alanları açabilmektedir. Bu durum, platform iktidarının gündelik yaşamda kullanıcı pratikleri aracılığıyla sürekli olarak müzakere edildiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın bulguları bazı sınırlılıklar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Araştırma, 2023 yılında gerçekleştirilen 30 nitel görüşmeden elde edilen verilere dayanmaktadır. Bu nedenle bulguların farklı kültürel ve teknolojik bağlamlara genellenmesi amaçlanmamaktadır. Veriler başlangıçta gündelik dijital pratikleri daha geniş bir çerçevede inceleyen doktora araştırması kapsamında toplanmış ve bu çalışma için araştırma soruları doğrultusunda yeniden analiz edilmiştir. Bu nedenle görünmezlik, bilinçli izolasyon ve sessiz direniş, kullanıcı pratiklerinin kapsayıcı bir sınıflandırması olarak değil, incelenen veri setinde belirginleşen analitik örüntüler olarak değerlendirilmelidir.

Gelecekteki araştırmalar, bu gündelik taktiklerin farklı kültürel bağlamlarda, platform mimarilerinde ve sosyoekonomik koşullarda nasıl şekillendiğini inceleyebilir. Ayrıca görünmezlik, bilinçli izolasyon ve sessiz direniş pratiklerinin teknolojik ve düzenleyici koşullardaki değişimlere bağlı olarak zaman içinde nasıl dönüştüğünün araştırılması, platform iktidarı ile kullanıcı pratikleri arasındaki ilişkinin daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Teşekkür: Bu çalışma, birinci yazarın Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalında tamamladığı doktora tezinden üretilmiştir. İkinci yazar, söz konusu doktora tezinin danışmanıdır. Araştırmanın veri toplama süreci için Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonundan etik kurul onayı alınmıştır (20.12.2023 tarihli ve 11 sayılı toplantı, Araştırma Kod No: 2023/353)

KAYNAKÇA

- Akbaş, A. (2025). The theory of shadow bodies: The conflict between social invisibility and digital representation. *Journal of Selcuk Communication*, 18(2), 959-989. <https://doi.org/10.18094/josc.1680839>
- Alonso, A. E. (2017). Listening for the cry: Certeau beyond strategies and tactics. *Modern Theology*, 33(3), 370–394. <https://doi.org/10.1111/moth.12316>.
- Barta, K., & Andalibi, N. (2024). Theorizing self-visibility on social media: A visibility objects lens. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 31(3), Article 31. <https://doi.org/10.1145/3660337>.
- Bonini, T., & Treré, E. (2024). Algorithms of resistance: The everyday fight against platform power. The MIT Press.
- de Certeau, M. (1984). *The practice of everyday life* (S. Rendall, Çev.). University of California Press.
- Demirpolat, A. (2021). Understanding De Certeau's concepts of strategy and tactics in relation to the educational policy analysis. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 16(3).
- Epstein, R. (2018). Manipulating Minds: The power of search engines to influence votes and opinions. In M. Moore & D. Tambini (Eds.), *Digital Dominance: The Power of Google, Amazon, Facebook, and Apple* (pp. 294-319). Oxford University Press.
- Eroğlu, D. T. (2026). Social media refusal: Communicative meanings of digital silence in light of individual and societal motivations. *Amasya Journal of Social Sciences Research*, 3(1), 73-91. <https://doi.org/10.70869/asbad.1751947>

- Gitelman, L. (2006). Always already new: Media, history, and the data of culture. The MIT Press.
- Helberger, N. (2018). Challenging diversity—Social media platforms and a new conception of media diversity. In M. Moore & D. Tambini (Eds.), *Digital Dominance: The Power of Google, Amazon, Facebook, and Apple* (pp. 153-175). Oxford University Press.
- Highmore, B. (2002). *Everyday life and cultural theory: An introduction*. Routledge.
- Jiwani, Y. (2011). Pedagogies of hope: Counter narratives and anti-disciplinary tactics. *The Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 33(4), 333-353.
- Magalhães, J. C., & Yu, J. (2017). Algorithmic visibility: Elements for a new media visibility regime. European Consortium for Political Research.
- Mattoni, A., & Ceccobelli, D. (2024). *Activists in the data stream*. Bristol University Press.
- McDowall, A., & Kinman, G. (2017). The new nowhere land? A research and practice agenda for the “always on” culture. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*, 4(3), 256-266. <https://doi.org/10.1108/JOEPP-03-2017-0024>
- Moore, M., & Tambini, D. (Eds.). (2018). *Digital dominance: The power of Google, Amazon, Facebook, and Apple*. Oxford University Press.
- Özdemir Ulutaş, G. (2026). Platform iletişiminde algoritmik kültür: Netflix ve kişiselleştirmenin algoritmik sonuçları. E. Terzioğlu Yurtsal (Ed.), *İletişim çalışmaları alanında uluslararası araştırmalar içinde* (ss. 185–200). Eğitim Yayınevi.

- Rabe, M. (2024). The paradigm of visibility: Algorithms of protest [Master's thesis, University of Pretoria].
- Savran Penpecioglu, S. (2024). Üniversite öğrencileri ve barınma sorunu: Kentsel mekansal pratikleri stratejiler ve taktikler üzerinden okumak. Kent Akademisi, 17(2), 494-513.
- Schlosser, A. E. (2020). Self-disclosure versus self-presentation on social media. Current Opinion in Psychology, 31, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2019.06.025>
- Singh, G. (2014). Recognition and the image of mastery as themes in Black Mirror (Channel 4, 2011–present): an eco-Jungian approach to ‘always-on’ culture. International Journal of Jungian Studies, 6(2), 120-132.
- Talvitie-Lamberg, K., Lehtinen, V., & Valtonen, S. (2024). Tactics of invisibility: How people in vulnerable positions make datafied everyday life livable. new media & society, 26(9), 5445-5465. <https://doi.org/10.1177/14614448221136077>.
- Tambini, D., & Moore, M. (2018). Conclusion: Dominance, the citizen interest and the consumer interest. In M. Moore & D. Tambini (Eds.), Digital Dominance: The Power of Google, Amazon, Facebook, and Apple (pp. 396-407). Oxford University Press.
- van Dijck, J., Nieborg, D., & Poell, T. (2019). Reframing platform power. Internet Policy Review, 8(2), 1-18. <https://doi.org/10.14763/2019.2.1414>
- Yağbasan, H. F. (2025). Dijital kamusal alanda bilgi mücadeleleri: Epistemik akışkanlık, yanlış bilgi rejimleri ve platform dinamikleri. Dijital Kamusal Alanda Bilgi Mücadeleleri, 194-221.

HEROIC AWARDS AND IDENTITY FORMATION IN *DUNE*

Volkan KEKLİK¹

Hüseyin Kürşat DURMAZ²

1. INTRODUCTION

Paul Atreides becomes more powerful throughout the events of *Dune*. Increased power for Paul Atreides leads to other problems, as others begin to view Paul as more of an iconic figure and less of an ordinary person who could be taught or debated. Paul's primary problem is not whether to accept admiration but how to deal with it in relationships with other people who have assisted him. This paper examines changes in Paul's relationships as a result of his learning experiences and the stories others, including the Fremen and later authors, tell about him. I conclude that acceptance of iconic status can increase Paul's power but limit his willingness to admit uncertainty publicly. Campbell and Jung have different theories that can be useful in analyzing this topic. According to Campbell, the success of the heroic journey requires both the hero's increase in strength and acceptance by the community after receiving the boon (Campbell, 1949/2004, pp. 28, 179). Jung provides a theory about the degree to which people can separate from their conventional social roles and images. The two theories are related but different. Paul's success as a soldier

¹ Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, ORCID: 0000-0002-3174-4921.

² Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, ORCID: 0000-0001-7788-4308.

and prophet does not indicate his own integration. Nor does success as a soldier or prophet on Arrakis indicate that the world has been revitalized.

Studies have applied theories of heroism and Jungian psychology to Dune. DiTommaso (1992) suggests that Paul Atreides conforms to historical models that have shaped his development as a hero. These findings contradict other explanations that focus on individual traits. Kennedy (2022) examines representations of heroism and masculinity in Dune, including critiques of the heroic ideal. These two studies indicate that explanations of Paul Atreides's heroism should consider other individual and social influences on his heroic identity. The use of Jungian concepts to study Paul is well documented. A thesis by Elliott (2022) examines archetypes and individuation in Dune. The Jamis duel is cited as an example of collective belief. Topics that could not be addressed in original research for this paper include a Jungian analysis of Paul and the effect of messianic belief on his individuation. This article provides a detailed analysis. Relevant analytical concepts include the differences and connections between firsthand experience and other people's accounts of the same experience. Paul's grief following Jamis's death and the Fremen's gratitude for Paul's gift of water are related but different concepts. Other related but different concepts include Paul's feelings of powerlessness during the Water of Life ritual, Chani's support for Paul during the Water of Life ritual, and accounts of messianic prophecies being fulfilled. Related but different concepts can coexist. Examples provided to illustrate the analysis include instances in which related but different concepts counterbalance each other, such as Stilgar's later instruction of Paul after the sandworm ritual and Jessica's challenges to Paul near the end of the novel. The relationship between an individual and a messiah is dynamic and complex

but not necessarily one of decline or liberation. Three research questions about the novel are provided. How and to what degree do events in the novel resemble Joseph Campbell's model of departure, initiation, and return? How and to what degree do they differ? How and to what degree does Paul redefine inherited roles? How and to what degree do inherited roles affect opportunities for Paul? Whose version of events becomes part of heroic history? Key strategies for addressing these research questions include careful attention to evidence of doubt and contention as well as to tests and challenges. The article reviews the first novel in the Dune series by Herbert. Other events in the Dune series and film adaptations are not reviewed. The article's psychological assessment of Paul at the end of the novel does not consider other events in the Dune series and film adaptations. Political and social developments and threats of violence described in the book are among the factors reviewed in assessing Paul's psychological status at the end of the book. Other events in the Dune series and film adaptations are not used to assess psychological closure for Paul. Following a discussion of theory and methodology, the article examines departure, initiation, and return and offers concluding remarks synthesizing insights about heroism and identity.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

Jung defines individuation as the process of developing individual personality and uniqueness (Jung, 1966, p. 173). Individuation is a psychological process involving conscious and unconscious personality characteristics. The Self concept encompasses both conscious and unconscious personality characteristics, making it broader than the individual ego concept (Jung, 1966, p. 177). Individuation is distinct from individualism in that it does not discourage participation in

group activities and may encourage such participation (Jung, 1966, pp. 173-175). Names or other separations from parents are not evidence of individuation of an individual personality. Personas are compromises and accommodations by individuals and social groups that enable individuals to play certain public roles. Jung notes connections to individuation in the formation of individual personas (Jung, 1966, pp. 157-158). Personas are not purely fictitious roles. Problems related to individuation may result when an individual takes on a persona that limits his or her continued development. Recognizing these distinctions allows scholars to explore Paul's role as the messiah without making negative assumptions about the mental health of individuals who seek social acceptance and positions of leadership. Inflation has another meaning. Jung describes inflation as the overidentification with traits associated with authority and other group identities (Jung, 1966, pp. 142-143). The mana-personality concept described by Jung includes identification with superior mental abilities and related risks to mental development, as well as failure to understand the need for adaptation to unconscious forces in ego development (Jung, 1966, pp. 228-230). Superior mental abilities in the Dune novel character Paul Atreides are authentic in the Dune world. It might be better to focus on issues related to Paul's self-image and behavior than to explore whether his superior mental abilities are due to inflation. The collective unconscious is not the same as cultural ideas shared by a group. According to Carl Jung, archetypes are inherited predispositions to experience certain images in the mind but not inherited ideas (Jung, 1966, pp. 65-66). Fremen prophecy is part of the culture of the fictional Dune universe. A quote on the title page of the book indicates that the Missionaria Protectiva played an important role in the development of protective myths among the Fremen (Herbert, 1965, p. 7). Other features of Fremen culture are unrelated to the Missionaria Protectiva and do not support a

connection between Fremen prophecy and the collective unconscious. In this response, I compare and contrast characteristics of prophetic leadership with Jung's descriptions of the collective unconscious, taking into account the setting of the Dune novels. Campbell describes separation, initiation, and return as parts of the monomyth, a universal story pattern of entering and leaving a special world to help others (Campbell 1949, p. 28). Seventeen archetypal elements of stories are associated with the stages of the monomyth but not essential to all stories. Campbell acknowledges variations of the hero's journey, including multiple cycles and different iterations of a single theme in a story (Campbell 1949, p. 228). Variations of the hero's journey don't negate the usefulness of the concept of a universal story pattern or lessons about personal transformation suggested by the monomyth. Full return to everyday life with others involves helping the hero readjust to everyday life and use the boon acquired during the journey to help others (Campbell 1949/2004, p. 179). Gaining power and gaining power to help others are different objectives.

The two sets of theories cannot be used to support each other based on similar ideas. Campbell mentions psychoanalytic theories, including Jung's, and compares the conscious use of mythic ideas with unconscious dream production (Campbell 1949, 237-239). Shared terminology in the two sets of theories suggests shared roots but does not mean there is a relationship between the two sets of theories. Jung discusses individual variation in development and does not describe a three-phase process of individuation involving separation and return (Jung 1966, 109-110). This article draws more from Campbell's theories to describe the social benefits of adventure and more from Jung's theories to describe archetypal identification. Psychological and social factors receive some attention in both sets of theories. This distinction is especially relevant in science

fiction analysis. Within the science fiction narrative, Paul's mental and psychic powers and Kwisatz Haderach connections have significance. Paul tells us that the mental and psychic powers and other Kwisatz Haderach characteristics develop through training by the Bene Gesserit order and the use of the spice (Herbert 1965, 116). These characteristics should be evaluated separately from theories of the unconscious mind proposed by Jung and other psychologists to understand their social implications. Paul's connections to the Bene Gesserit Kwisatz Haderach breeding program and the Fremen idea that he is the Lisan al-Gaib are related but distinct concepts. The Dune glossary explains that the term Lisan al-Gaib was applied by outsiders to a prophet, whereas the Kwisatz Haderach is a concept central to the Bene Gesserit breeding program. It is helpful to keep these concepts distinct to avoid confusion about different cultures' ideas and practices.

There is a methodological issue to consider. Concepts introduced by Jung are based on clinical and other observations, not observations of fictional characters. Jung wrote about the speculative quality of inferences about the unconscious made from fictional stories (Jung, 1966, pp. 176-177). I would define concepts such as individuation, persona, and inflation as potentially useful interpretive concepts for analyzing relationships between characters in a novel but not as concepts that can be used to make claims about a fictional character's unconscious that go beyond the information provided in the novel. This definition does not support the view that Jung's theories about types of women and men accurately describe the women and men in *The Lord of the Rings*. Campbell's comparative method makes assumptions about mythologies. Campbell mentions similarities among mythologies and the lack of specific elements in some mythologies in the foreword to *The Hero with a Thousand Faces* and argues that people can infer

missing elements from other mythologies (Campbell, 1949, pp. xxii, 35-36). Lack of assumptions about mythologies in this study does not imply that other stories include elements of the hero's journey that were not directly stated. Campbell's claim that there is no single grand theory of myth should discourage readers from believing this is the only grand theory of myth (Campbell, 1949, p. 353). This study uses the hero's journey as a small-scale theory. This study interprets Campbell's comments about female characters as life and male characters as knowers of women as elements of his theory rather than facts about the characters (Campbell, 1949, pp. 109-112). Campbell refers to his work as comparative, not genetic (Campbell, 1949, p. 36, footnote 43). Similarities between Dune and the hero's journey do not suggest, without historical evidence, that Frank Herbert drew on Campbell's ideas for Dune.

3. METHOD

The study is a qualitative textual analysis of the first book in Herbert's Dune series. Analytic units consist of a text segment and relevant quotations and text segments from the surrounding material. Six segments were chosen for analysis because they involve themes of heroism and group influence, Hereo's departure from Caladan following the gom jabbar test; Jamis's death and funeral rites and naming ceremony; the sandworm test; a Fremen leadership contest; the Water of Life; and an imperial leadership contest. The six segments were not chosen randomly. It allows for comparisons between episodes by noting differences in the way Paul interacts with people in other episodes. In cluster analyzes I conduct, I note several other types of interepisode comparisons. Comparisons of how episodes fit into the plot of the travel narrative and what we know about the experiences of Paul and other people in other

episodes. Comparisons of how those experiences are recounted, through ritual, prophecy, personal reports, and other forms of retrospective narrative. Keeping these distinctions in mind is important because one can accept a prophetic judgment without passing a test. Other interepisode comparisons can help you notice inconsistencies in an individual episode without forcing a single reading of that episode. Genette's (1972, pp. 186-190) theory of focalization describes the narrator's and characters' points of view. Genette's theory may help inform other research about this novel. Other research describes different views of Paul and Jessica or Chani and community attitudes toward them at different points in the novel. Other research does not confirm that the novel is told entirely from Paul's point of view. Other researchers view Irulan's epigraphs as parts of the story reflecting earlier views rather than authoritative interpretations of the novel. Some of Irulan's epigraphs do not praise their subjects, one speaks of mythic greatness and self-sacrifice, and the final epigraph contrasts different religious and moral views (Herbert, 1965, p. 16). These epigraphs challenge the conclusion that retrospective narration makes all events in a story authoritative and acceptable. The Jungian perspective includes literary evidence of conflict with a social role or status. A willingness to learn about and change behavior related to a social role may be consistent with a Jungian analysis but does not necessarily indicate full psychological integration. Intellectual methods differ from other methods of dealing with unconscious material, according to Jung (1966, pp. 212-213). Signs of awareness and other reactions to a social role conflict are discussed separately. Behaviors indicating a superior social role do not necessarily indicate an overinflated ego. Individuals may exhibit behaviors related to a superior social role without adopting the role. Other evidence that may be consistent with a Jungian analysis includes adopting an image of superiors and failing to critically evaluate one's social position but not merely

claiming political power. The information here was chosen for this study. It should not be used as a diagnostic tool or as knowledge about the unconscious processes of fictional characters. Campbellian references are identified by similarity and other factors. Campbell's definitions of prolonged, composite, and multiple iconography suggest that an author uses these techniques in different ways in the same work (Campbell, 1949, p. 228). These techniques do not prove that a given character has reached a specific stage in the hero's journey. A scene in which a character is rescued cannot be taken as evidence of the homecoming stage in a novel. Other differences between similarities and other aspects of Campbell's theory, such as beliefs about individual and cultural growth, prevent assumptions about unknown symbols in a work. Avoiding assumptions reduces bias in choosing evidence about whether a character has reached a specific stage. Citations to Herbert's work are from the 1965 version, according to the copyright information in the attached file.

4. NARRATIVE CONTEXT

Dune is a science fiction novel taking place several thousand years in the future in a political and economic system with empires and nobles, dependent on the drug melange. Arrakis is a desert planet with a large spice production, making it important politically and economically. The glossary of Dune includes information about the spice melange, an antiaging drug produced on Arrakis with prophetic abilities for some users but not others (Herbert, 1965). Duke Leto Atreides is assigned control of Arrakis and attacked by Harkonnens and other imperial forces (Herbert, 1965). Leto attempts to poison the Baron but is killed in the attempt. Paul and Jessica escape into the desert (Herbert, 1965, pp. 132-146). Paul and Jessica want

to be Fremen. One method of being accepted as a Fremen is taught by Missionar Protectiva. (Herbert, 1965, p. 159-160.) Paul brings special skills and other advantages from his previous life, such as noble titles and familiarity with spice. Learning the meanings of his Fremen names gives him additional advantages. (Herbert, 1965, p. 152-169.) At the end of the novel, Paul claims the right to rule. (Herbert, 1965.) Issues for analysis include the effects of Paul's claim to power on his relationships with others who helped him gain power.

5. DEPARTURE AND IDENTITY CHANGES IN THE NEW LOCATION

Campbell's discussion of Paul's separation from his homeland and other ties. Paul's journey to Arrakis represents forced, rather than chosen, separation, the kind of separation common in stories of young heroes who set out on adventures (Herbert, 1965, pp. 20-25). Campbell describes other types of separation from one's homeland, both voluntary and involuntary, and accidental (Campbell, 1949, pp. 53-54). Paul's superiors choose his destination for him, and the assassination of Paul's father and overthrow of his father's reign prevent Paul from following in his father's footsteps. Interpretations of Paul's separation from his homeland do not need to include an act of refusal. Campbell defines refusal as lack of response to a call to adventure and concern for past ties (Campbell, 1949, pp. 54-55). Fear of separation is different from refusal. The gom jabbar test, which occurs before Paul's exile to Arrakis, offers another benchmark. The Reverend Mother Gaius Helen Mohiam conducts the gom jabbar test with Paul; he successfully manages his response to her threat. The gom jabbar test shows that Paul has learned to control his responses to stimuli (Herbert, 1965, p. 65-121). While the gom jabbar test reveals aspects of Paul's

physical and mental resilience, readers should not conclude that he has completed the process of achieving full personality and becoming a Kwisatz Haderach. Mohiam's comments about Paul's success during the test are described as ambiguous and not a confirmation that Paul has become a Kwisatz Haderach (Herbert, 1965, p. 118-121). Issues of power and control related to the testing process should be considered. Paul's development occurs primarily through institutions that define and enforce behavioral norms. Though Paul is traveling alone, Jessica has taught Paul some skills related to physical exercises and other body awareness activities (Herbert, 1965, p. 27-33). Jessica's assistance for Paul is similar to Campbell's helpers, who aid the hero in preparing for upcoming tasks (Campbell, 1949, p. 66-67). It would be a mistake to see Paul only as someone who receives assistance from others. Some aspects of Paul's uniqueness result from training provided by another person. Relations with another person will be important to Paul later in the story because of limitations on other types of training related to his religious vocation. The duel with Jamis introduces Paul to Fremen culture. Campbell notes that the first threshold is a transition from the hero's original culture to a new, dangerous environment (Campbell, 1949, p. 71). Paul has difficulty learning to fight as a Fremen warrior because of his previous training as a shield fighter. Chani provides information to Paul about Jamis. Paul recognizes a timing problem stemming from his training as a shield fighter (Herbert, 1965, pp. 74-82). Social and ethical issues are associated with the threshold. Fremen acceptance of Paul hinges on his performance in the duel, but Jamis's death is hard for Paul to incorporate into his personal narrative of success, Jessica plays a role in Jamis's death that makes Paul feel guilty, and Paul tells others he did not want to kill Jamis (Herbert, 1965, pp. 139-150). Joining a Fremen sietch is not equivalent to Campbell's belly of the whale, a symbolic death and rebirth experience, rather than

merely a new geographic location (Campbell, 1949/2004, pp. 83-85). Other roles for funeral rituals include Paul saying to the dead Jamis, “I was a friend of Jamis” (Herbert, 1965, p. 83), which establishes a personal friendship with Jamis that the duel might otherwise have prevented. Lamenting and other expressions of grief over Jamis's death occur alongside rituals honoring a gift of water from the Fremen (Herbert, 1965, pp. 84-88). These same funeral rituals also express respect and gratitude for the dead and for Paul as a survivor. The distinction between mourning and respect cannot be used to excuse the Fremen's behavior. Water on Arrakis is a precious commodity, and giving water to the dead is a form of mourning respected by the community. Boundaries to the relationship are suggested by the Fremen's response to Paul's gift of water and the author's description of Paul's “respectful isolation” (Herbert, 1965, p. 94). Respect can foster separation as well as inclusion in the community. Paul maintains an attachment to the water he receives as beneficial to the community, despite his own uses for it (Herbert, 1965, p. 98-106). The concept of individuation versus individualism proposed by Jung can help explain how participation in a community can coexist with, rather than conflict with, aspects of personal development (Jung, 1966, p. 173-175). Limited inferences about the relationship between the individual and society are possible in this passage. No inferences about the integration of the unconscious are possible. The name episode illustrates an instance of individual agency in assimilation. Paul retains his original name even after assuming the name Paul-Muad'Dib and learning about other possible names in his visions. Paul's concerns about the future proven in his visions turn out to be valid (Herbert, 1965, p. 164-169). Retaining his original name while adopting a new group name helps Paul maintain a link with his past. Concepts from Jung about personality and the development of a persona can help us understand this case (Jung, 1966, p. 158). Rather than

abandoning his previous identity, Paul alters perceptions of himself held by others. This example of an individual's agency in identity formation is not evidence of full self-realization. The three names Paul, Usul, and Muad'Dib imply complexity in self-identity (Herbert, 1965, p. 152-169). These names refer to three different social roles: heir, member of a sietch, and public leader. Paul takes on multiple social roles, but role conflicts persist. One key consequence of Paul's leaving Arrakis is that his future behavior will be subject to multiple interpretations, although Paul may not be able to influence all interpretations. Initiation and the Conversion of Experience into Authority. Life among the Fremen provides an example of a middle step between acceptance and full membership. Problems of the Campbell hero's journey include additional challenges in which the hero can be helped and advised (Campbell, 1949, p. 89). Riding sandworms offers an appropriate analogy because learning and recognition occur together. Paul learns to ride sandworms as a member of the Fremen community and proves his ability by riding a sandworm (Herbert, 1965, 1-18). Other interpretations of Paul have focused only on his bravery and ignored other training that enables him to ride sandworms. Preparation limits personal interactions to the opening of records. Chani, a Sayyadina, must record accurately what she observes in the Records (Herbert, 1965, p. 122). Stilgar and Shishakli provide thumpers and other guidelines and tips for producers (Herbert, 1965, p. 133-146). Although Paul's accomplishments are important, his recognition will depend on the actions and status of others. Initiation ceremonies both show human control over nature and allow other groups to learn about and interpret accomplishments. The results of Paul's worm ride experience do not support the idea that he is entirely self-sufficient. During a post-ride conversation, Stilgar tells Paul that he missed one key preparatory action, he did not arrange for help. Paul responds angrily to Stilgar's criticism but later agrees

with Stilgar and commits to working with him (Herbert, 1965, p. 19-40). Even an expert like Paul can benefit from the help of others. An expert like Paul can maintain his or her ability to learn from others. Note: Stilgar's later positive attitude toward Paul developed through their interaction and was not a natural consequence of Paul's earlier worm ride success. The conflict over Stilgar's position as leader provides an example of a practical conflict. Paul objects to other characters' requests that he kill Stilgar and take his place as leader. One benefit of not killing Stilgar is that his experience as a leader will not be lost due to adherence to Fremen traditions. Conflicts with the council over this issue are discussed, including initial resistance by other council members, which Paul overcomes by claiming his messianic and Atreides ducal heritage (Herbert, 1965, pp. 63-86). Interpretations of Paul's decision to spare Stilgar's life include evidence of his growing maturity, as well as other factors related to how he claims authority. In a previous private interview, Paul offers a Sardaukar knife to his companion, Stilgar, and asks him to kill Paul, but Stilgar refuses to kill the Lisan al-Gaib. Paul anticipates that Stilgar will not kill him (Herbert, 1965, p. 228-253). Paul's distinction of himself from his companion changes the power relations between them. Paul's actions could be seen as both traditional and nontraditional. The outcomes include Stilgar's continued life and a change in power relations due to Paul's status as more than a common challenger. It is incorrect to characterize this scene as individuation or inflation. Paul opposes a Fremen tradition and asserts Stilgar's authority; he gains advantages from Stilgar's deference to a religious authority figure Paul cannot oppose directly. Paul's success in anticipating Stilgar's behavior suggests a degree of individuation from his religious role-playing. Future interactions between Paul and Stilgar in public settings are more ambiguous because Paul's claim to the throne becomes an issue, though Stilgar retains his status (Herbert,

1965, pp. 68-85). This scene is important for multiple reasons, including those involving judgment and power. The Water of Life test represents a relationship between transformation and dependence. Paul is rendered unconscious and must rely on Chani's consciousness and assistance to recover consciousness (Herbert, 1965, pp. 76-104). Campbell's belly of the whale archetype indicates a relationship between near-death and rebirth experiences (Campbell, 1949, pp. 83-85). This is a stronger argument than an interpretation based on Paul's journey to Fremen lands. Multiple near-death and rebirth experiences are common during initiation rituals but not strong evidence of departure rituals. Other skills and traits can be acquired during times of physical vulnerability and dependence. Herbert portrays the events in a manner that minimizes their importance. Irulan's epigraph indicates that the death and resurrection were prophesied events (Herbert, 1965). Many details in the subsequent narrative emphasize Paul's rescue. Accounts from Paul and Jessica differ regarding Paul's immediate postresurrection state versus a three-week coma (Herbert, 1965, pp. 101-104). Paul's recollections of his resurrection experience do not match all the details of his near-death experience reported by others. Details such as these complicate any portrayal of Paul's life change as a personal victory. These interpretations do not contradict each other with respect to Paul's acquisition of new abilities. They contradict each other with respect to the most appropriate way to depict those abilities. Irulan's post hoc recollection in a book describes Paul's experience in a way that fulfills a prophecy. Details of other characters' reactions to and behavior in response to the emergency are described in the scene about Paul's experience. Herbert includes a scene about Paul's experience in a book to add to the canon without minimizing other human experiences associated with the event. Conflict between these two approaches is part of the theme of hero recognition. Chani's character is an important factor in this

variation. Chani's acceptance of her role in his quest and her drinking of untreated Water of Life are significant choices affecting the outcome (Herbert, 1965, p. 76-97). Campbell (1949) interprets Campbell's encounter with a goddess as a metaphor for Campbell's broader search for love, in addition to or instead of a search for a romantic partner (p. 100, 109, 111). Campbell's relationship with Chani cannot be a factor in this variation. Jung's advice against confusing a person with an imagined archetypal figure can help avoid confusion between reality and metaphor (Jung, 1966, p. 70-72). Chani is an important factor in Campbell's recovery, whether or not she has other metaphorical meanings for him. Metaphorical interpretations of Chani's role may distract readers from understanding Campbell's recovery process. The recovery process does not fully integrate Paul's attitudes about power. Paul mentally connects with Jessica and coerces her into revealing a secret fear and overcoming her resistance. Paul requires physical help from Chani after recovery to help Jessica (Herbert, 1965, p. 107-119). Later conversation about gift giving and receiving between Paul and Chani concludes with Paul claiming parity in the relationship with Chani (Herbert, 1965, p. 125-131). Paul's self-description does not suggest Jungian individuation. The study does not examine whether good character indicates Jungian individuation but whether claims of greater self-awareness indicate a differentiated relationship to power. Paul's need for Chani's assistance contradicts his interactions with Jessica and calls into question his relationship to power. Chani expects that Otheym's account of Paul's relationship with the prophet will be shared with other community members to help them understand and accept Paul's prophetic gifts (Herbert, 1965, p. 132-134). The text does not directly describe such a process. Instead, the text invites readers to imagine a public narrative of Paul's life about which the text is silent. Paul's prophetic gifts may be real, and parts of Paul's

public narrative may be missing, even information about the prophet shared with others may not include all relevant information about Paul's relationship with the prophet. Expanded consciousness involves comparing actual experience with ideal forms. Advantages of apotheosis described by Campbell include relief from fear and other dualities associated with not knowing (Campbell, 1949, p. 139-140). Comparisons of Paul's foreknowledge with apotheosis suggest similarities between the two, but Paul's foreknowledge does not indicate relief from fear. Advantages of apotheosis described by Campbell include a special numinous power greater than that of deities (Campbell, 1949, p. 168). Accounts of Paul's foreknowledge serve a narrative function similar to descriptions of apotheosis but do not indicate full advantages of apotheosis. According to Jung, expanded spiritual consciousness can result in a tendency to identify with powerful beings (Jung, 1966, p. 228-230). Similarities between Paul's foreknowledge and apotheosis do not support the idea that Paul's foreknowledge is an illusion. Similarities between Paul's foreknowledge and apotheosis raise other issues about Paul's relationships with others and with his own strengths and weaknesses. The theme of patrilineal inheritance is unclear. The concilium grants new patrilineal inheritance to Paul Atreides. Paul's actions at the end of the novel echo earlier vengeful behaviors (Herbert, 1965, pp. 76-78). Campbell sees Campbell's reunion with his father as a way to redefine his own image of men, including his father, as sources of power besides vengeance (Campbell, 1949, pp. 120, 125-126). Jung describes separation from the father image as separation of the ego from the mana complex (Jung, 1966, p. 235). The themes of dynastic inheritance and reunion with one's father are different. Dynastic inheritance is more explicitly treated in the novel than are conflicting motives. The initiation experiences give Paul more knowledge and power but no new traits. Paul educates himself and other behaviors, including

refusal to perform a costly initiation ritual requested by his new leader, and other evidence of dependency, especially in more difficult initiation situations. Other evidence suggests that Paul uses his sacred qualities, including a reputation for safety, and other power tactics that harm relationships with others in other situations. Contradictory evidence does not undermine the study's conclusions but highlights reasons we cannot make conclusions about individuation from ritual experiences.

6. RETURN AND POLITICAL CLOSURE FACTORS

Campbell's idea of Campbell's return includes problems associated with incorporating transcendent experiences into daily life and the communication and distribution of rewards (Campbell, 1949, p. 179, 201-202). Paul does not return to Caladan in the first book. Paul's assault on Arrakeen incorporates Fremen religious and cultural and political leadership with elements of the imperial regime that overthrew his father. This act mirrors the return stage of the monomyth in a political sense. It is not evidence of complete incorporation of elements of the monomyth's return or complete renewal of the community. Analysis indicates that the political meaning of the ending differs from the general conclusion that the return stage of the monomyth is complete. Several minor motifs are absent at this stage. Campbell explains that Campbell's rejection of the return indicates reluctance to return home and enjoy the benefits of the quest. Military service does not indicate Campbell's rejection of the return. (Campbell, 1949, p. 179.) Campbell's magic flight is a return with a boon that other people may try to claim. It is not evidence of other dangers during the return home. (Campbell, 1949, p. 182.) Rescue by outside aid refers to assistance given to the hero to help return from the supernatural

realm. (Campbell, 1949, p. 192, 201.) Chani's help is similar to the outside rescue of the Water of Life test in the novel and occurs earlier than the political test. It does not confirm that the rescue theme has been completed as the hero returns home. The final battle involves shifts in political leadership. Fremen military resources and other advantages possessed by Paul Atreides give him an advantage over the Emperor. Alia kills Baron Harkonnen (Herbert, 1965, p. 106-109). Paul kills Feyd-Rautha and arranges a marriage to claim succession rights as an Atreides heir to the throne (Herbert, 1965, p. 315-318). Paul does not fully control succession to the throne. Fenring contemplates killing Paul Atreides but rejects an offer from the Emperor (Herbert, 1965, p. 319-329). Paul Atreides' restoration to power is not accurately portrayed as a story of a single hero overcoming his enemies. Paul Atreides' restoration to power involves other individuals and institutions with military resources that can claim succession to the throne. This political aspect of the return clarifies and extends the idea of a blessing. Benefits of ending Harkonnen rule and participation in imperial politics for the general population include improved water and farmland and access to previously unused desert land for spice production (Herbert, 1965, pp. 337-340). Other potential benefits to the general population beyond the removal of Harkonnen rule are described. Campbell (1949) discusses the difference between a legitimate king's claim to rule, based on benefits to subjects, and a degenerate king's claim, based on the use of force (pp. 320-322). Some concerns about Paul's potential tyranny are raised but not answered by this comparison. DiTommaso's (1992) historical analysis of kingship helps explain Paul's kingship, which is shaped by historical forces rather than standing above them. Although Paul can affect historical forces, he is not wholly unaffected by them. Campbell's master of two worlds is not just someone familiar with two cultures but someone who bridges different

perspectives on reality and understands their relationship (Campbell, 1949, pp. 212-213). Paul's knowledge of other cultures, such as the nobility and the Fremen, is comparable to Campbell's master of two worlds but not direct evidence that Paul fits this model. Paul's visionary powers do not exactly match those described by Campbell and require additional argumentation. Although Paul has access to resources and power from both the imperial and Fremen cultures, he struggles with divided loyalties at the end of the novel, including family, romantic, and religious loyalties. The nature of Paul's divided loyalties should be explored directly rather than through application of the Campbell model. The marriage contract mentions other relationships. Political marriages are not the same as romantic relationships. Tensions between Irulan and the hoped-for romantic relationship with Chani are noted in the final scene, along with a challenge to the notion that official status and recognition go hand in hand, described by Jessica (Herbert, 1965, p. 347-364). In the last scene, Irulan and Chani have different statuses. The narrator does not describe the relationships in the last scene as complementary. Focusing only on the prize aspects of women's roles in the scene ignores power and recognition issues related to the settlement. Resolving political conflict creates dynamics worth exploring by readers using an individuation reading strategy rather than assuming they are complementary. The Stilgar section supplies more clues about how Paul feels about public attention. Paul says, "I have seen a friend become a worshiper" (Herbert, 1965, p. 57), and other details imply that Paul is becoming more isolated and dependent. Paul distinguishes his past relationship with Stilgar from his present status as a worshiper. Jung lists objections and dangers to the prophetic personality type, including loss of self-objectivity (Jung, 1966, p. 170). Paul's mixed feelings show that he retains some self-objectivity. While we cannot conclude that Paul has achieved personality integration, we also cannot

assume that he is unaware of his public image. Acknowledgment of a transformation does not restore past relationships with Stilgar. Other factors that enabled Paul to save Stilgar prevented or disrupted mutual relationships. Evidence from both works indicates a transformation from mutual to unequal relationships, which Paul perceives as worship. The mana-personality, as described by Jung, includes personal attraction to powerful figures and expectations that important others will be leaders (Jung, 1966, pp. 233-234). Relationships described in this answer are not the only relationships in the two works that have transformed from mutual to unequal relationships based on power dynamics. Later in the same chapter, Jessica criticizes Paul for trying to teach her something she had taught him; Paul asks Chani to explain things to him (Herbert, 1965, pp. 211-217). Other evidence of unequal relationships based on power includes, but is not limited to, these examples. Freedom to live needs to be clearly defined. Campbell defines freedom to live as a person's peace with natural things and own life, peace with human creations, and peace with change (Campbell, 1949, pp. 221-225). Freedom to live should not be equated with protection from violence and other harms or control over one's life. Violence in the world does not mean a lack of freedom to live. Paul predicts that there will be continuing jihad after his death due to his reputation (Herbert, 1965, pp. 261-264). This quote raises questions about conflicts between Paul's goals and reputation and his legacy. The evidence in this quote neither supports nor contradicts Campbell's definition of freedom to live. It also does not indicate that Paul needs to predict and control the outcomes of his actions to gain freedom to live. A valid conclusion about the evidence in this quote is that it is inconclusive. Kennedy (2022) connects Herbert's critique of charismatic religious leaders in the novel to other issues about heroism. This essay's analysis builds on Kennedy's commentary by focusing on the social dimensions

of heroism. The political activism associated with the name Muad'Dib continues even after Paul's death. Paul has some understanding of the dangers of bearing the name Muad'Dib but uses the name to advance his own political agenda. It is difficult to distinguish understanding and protection from the effects of a heroic legend. The book ends one political struggle but raises questions about its meaning. Paul sacrifices his wealth and returns to politics, but the Fremmen have not gained anything from his wealth. Paul's legendary status helps him reenter politics and relate to others. Campbell's analysis of Paul's story raises questions about his reentry into politics. Similar to Jung's theory of individuation, Campbell's analysis of Paul's story raises other questions about politics.

7. DISCUSSION

Read together, these episodes show both the strengths and weaknesses of using Campbell's framework. Episodes of displacement and challenge are combined, and Paul brings trial and newfound resources to bear during an imperial trial episode at the end of the novel. Plot features of these episodes are similar to those of departure and return episodes but have different effects on different characters. Campbell discusses recurring and combined plot features (1949, p. 228) and loss of power by leaders (pp. 320-322). A Campbell analysis of the novel can help readers interpret Herbert's novel but cannot address questions of morality and power. The second theme is changing types of relationships. Jamis's funeral is both a mourning and celebratory event. Selecting a name for himself helps Paul establish a new public identity. Paul defends himself against a charge made by Stilgar in court, indicating his ability to tolerate criticism, in further interactions with Stilgar, including an appeal to Stilgar that saves Stilgar's life and

reinforces Stilgar's worship of Paul. Chani's attention to Paul at the Water of Life contrasts with Paul's harsh treatment of his mother, Jessica. These interactions with other characters disrupt ideas about development over time and invite readers to consider how behavior can increase one's options for action and reduce one's options for reciprocal exchange. Finally, the book shows interpretation as a performance. Storytelling and epigraphs used in documents are not only ways of sharing stories of heroic deeds but also ways of shaping what heroic deeds will be shared. Paul hopes to hear tales of his own heroic killing of twenty Sardaukar, even though he hasn't drawn his sword (Herbert, 1965, p. 271). Chani hopes to hear true stories of Paul's heroic deeds. Both true and untrue heroic stories are told in the book. It is important to note the distinction because recognition of heroism is not a one-time event but an evolving process with implications for Paul's relationships and opportunities for future heroism. The analysis describes some potential limitations. Public approval does not necessarily interfere with individuation. The Fremen's culture and values may help explain Paul's success and should not be ignored or considered mere public approval. Other threats and uses of a religious figure do not necessarily represent a particular mental disorder. Important changes in Paul's relationships with others are noted in these passages but are not fully explained. Important questions about Paul's level of individuation are raised by these passages but are not enough for a full diagnosis. The excerpts offer a summary and comparison of adventure and class topics in the texts. Other topics covered in Herbert's work include ecology and imperialism, women's issues, and religion. Other writings by and about Jessica may cover additional topics not addressed in this article.

8. CONCLUSION

Dune has a standard hero's journey plotline involving exile and other challenges followed by a rise to power and reentry into society. Whether these events are positive for the protagonist, Paul, is unclear. Joseph Campbell's work can help readers understand the societal aspects of a hero's reentry into society in Dune. Carl Jung's work can help readers understand the personal aspects of a hero's rise to power in Dune. Neither Campbell's nor Jung's theories suggest that Paul is enlightened. Campbell's views on standing power indicate that Paul is unlikely to be enlightened. The best evidence comes from evidence involving others' reactions to Paul's achievements. Paul's tears over the dead Jamis indicate both guilt and gratitude. Stilgar's rebuke of Paul for riding a sandworm indicates that gratitude and rebuke can coexist. Stilgar's change from a friendly to a worshipful attitude toward Paul suggests insecurity in their relationship. Chani's rescue of Paul after he drinks from the Water of Life indicates Paul's dependency. Later, Paul displays control over his mother, Jessica. Other instances of rebuke of Paul are mentioned, including rebuke by Jessica at the end of the novel. Multiple pieces of evidence of rebuke and gratitude are stronger than one piece of evidence of gratitude. What Herbert doubts is that a character's heroic reputation and self-concept will be consistent. Paul recognizes and benefits from other characters' hero worship. Other characters accurately assess Paul's skills and remember him in ways that reduce conflicting and sympathetic feelings toward him. Political stability does not reduce but increases conflicts between a character's heroic reputation and self-concept. Paul gains political power from his public reputation as Muad'Dib, but his public reputation has consequences for his self-concept and relationships with other characters.

REFERENCES

- Campbell, J. (1949). *The herowith a thousand faces*. New York: New World Library.
- DiTommaso, L. (1992). History and historical effect in Frank Herbert's *Dune*. *Science Fiction Studies*, 19(Part 3), 311-325.
- Elliott, B. B. (2022). "The Inward Eyes of the Kwisatz Haderach": Jungian Archetypes and Individuation in Frank Herbert's *Dune* (Master's thesis, Valdosta State University).
- Genette, G. (1980). *Narrative discourse: An essay in method* (J. E. Lewin, Trans.). Ithaca, NY: Cornell University Press. (Original work published 1972)
- Herbert, F. (2010). *Dune*. London, England: Gollancz. (Original work published 1965)
- Jung, C. G. (1966). *Two essays in analytical psychology* (R. F. C. Hull, Trans.; 2nd ed., Vol. 7). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kennedy, K. (2022). *Frank Herbert's Dune: A critical companion*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. doi:10.1007/978-3-031-13935-2

**SOSYAL BİLİMLER ALANINDA
GÜNCEL KONULAR VE
AKADEMİK DEĞERLENDİRMELER**

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com